ש. ל. ציטרון

אנשים וסופרים

ש. ל. ציטרון.

אנשים וסופרים

(זכרונות ורשמים מימי בכורי חבת-ציון והציונות).

הוצאת ש. שרברק וילנה

המכירה אצל חברת „צנטרל", ורשה.

DRUK. SIKORA i MYLNER WARSZAWA. NOWOLIPKI 6.

אישים.

(לתולדות תנועת חבת־ציון האורטודוקסית).

לא רבים הם היודעים, כי עריסתה של תנועת חבת־ציון, המוצאת את בטויה ברעיון ישוב ארץ־ישראל, עמדה ב ג ר מ נ י ה. פה, בגרמניה, מצאה לה חבת־ציון את התיאוריטיקנים הראשונים שלה וגם ראשוני מפיציה ועסקניה. בהבדל מן התנועה בדומה לה, שנוצרה אחרי עבור עשרים וחמש שנים בין יהודי־ר ו ס י ה ושרובם המכריע של הנסחפים בזרמה היה מבעלי־ההשכלה, היתה חבת־ציון הגרמנית בשעתה, בסוף שנות החמשים למאה שעברה, יונקת את ליחה ולשדה רק ממקור הדת: בקדושת הדת היתה הורתה ולידתה, על יסוד־הדת והשקפותיה התפתחה וידי חרדים לדת טפלו בה להגשימה במעשה. אולם חובבי־ציון החרדים הללו בגרמניה לא היו אנשים „מעור אחד": בעלי־דעות שוות והשקפות אחדות. פרוד זה התבלט גם בשאיפתם לארץ־ישראל. היו ביניהם כאלה שנשאו את נפשם לארץ־אבות אך כדי שתהא היכלת ליהודים לשוב ולהקים על תלו את בית־המקדש, לשוב ולהקריב את הקרבנות כמשפטם הכתוב בתורה, ובכלל, כדי לקיים את „המצוות התלויות בארץ". בעיני החרדים האלה נחשב כל ענין ישוב ארץ־ישראל לדבר שבדת, שכל שומר מצוה מחויב לקיימו. אולם נמצאו, אף כי רק במספר מצומצם, גם יראים אחרים, אשר ספוגי רומנטיקה דתית וגעגועים מסטיים והרגשה עצומה בצערה העמוק של הנשמה הישראלית, ראו בשיבת בנים לגבולם את האמצעי היחיד והמיוחד לשחרר נשמה זו מכבלי־הגלות ולהשיבה אל מקורה הקדמון. ברוח זה הטיפו לעם לרעיון חבת־ציון.

בין הרומנטיקים־המיסטיים הללו, מנהיגי תנועת חבת־ציון הארטודוקסים בגרמניה, הצטיינו לפני ששים שנה אנשים יחידי־סגולה, אשר הטביעו את חותמם המיוחד על כל מהלך התפתחותה של עבודת התחיה העברית לימים הבאים.

במאמרי הבאים רוצה אני לתת, על יסוד ידיעות ממקורות הסטוריים שונים, חרקטריסטיקה שלמה ומקפת של שלשה אנשים כאלה, שהיו הראשונים, ואולי גם היחידים, בין היהודים היראים בגרמניה, אשר האמינו כי מצאו בחבת־ציון לא רק את פתרון השאלות הכלכליות, כי אם גם את פתרון הפרובלימות האנושיות־נצחיות, את פתרון פרובלימות ה נ ש מ ה של האומה הישראלית.

רבי אליהו גוטמכר.

(תקנ"ו—תרל"ד).

I.

בשחר נערותו היה, היי נזירות: תמיד בודד, תמיד לבדו. הוא נדד בשלזיה מישיבה לישיבה; בכל מקום ישב ועסק בתורה ובעבודת־הבורא. בימי נדודיו למד לדעת את בני־האדם, למד את החיים ועמל לתפוס את מהותם. למוד זה השפיע על גוטמכר הצעיר השפעת־משנה: מצד אחד עשה את לבו ער ופתוח לחוש בצרות האדם, ומצד שני הרחיק אותו מן האדם, בשגם אין כמוהו שולט באדם לרע לו. זה גרם, שלא בקש לו קרבת־רעים, שהוקיר את רגליו מחברת מכירים ויאהב את הבדידות. מעט, מעט נעשה מופרש ומובדל מן הבריות והתיחד רק עם נשמתו.

במלאת לגוטמכר־שמונה עשרה שנה בא לעיר פוזנא. שם נכנס לישיבת הגאון המפורסם רבי ע ק י ב א א י ג ר. על פי שיחתו הראשונה אתו הכיר בו רבי עקיבא, כי העלם העומד לפניו אינו מן „ה ל מ ד נ י ם" המצוים מסוגם של בני־הישיבה, שהסכין לראות עד כה, ומאז נטה אליו רצון מיוחד וישימהו בין אוכלי שלחנו. סביבתו של ר' עקיבא, שהיתה רוויה רוח של תורה ויראת־שמים ומעשים טובים, עשו על גוטמכר רושם כביר. רבני העיירות הקטנות, הצעירים והזקנים, שנפגש אתם בסביבה זו, משכו את לבו אליהם בנועם מדותיהם, בענותנותם היתרה, בצניעות הליכותיהם ובאהבת־האדם המקננת בהם. יותר מכולם נתחבב על גוטמכר עלם צעיר אחד בעל כשרונות מצוינים ומוסמך להוראה. הוא הצטין מחבריו בזה, שלא פסק מהתעניין במצבן הקשה של בנות־ישראל האומללות שנתעגנו מבעליהן. גורלן של הנשים הצעירות הנובלות האלה נגע אל לבו מאד, ויומם ולילה ישב ושקד על מאמרי בעלי־התלמוד ורבנן סבוראי, וגאונים ראשונים ופוסקים אחרונים הנדונים בשאלות העגונות. הוא עמל ויגע וחפש על ימין ועל שמאל עצות ותחבולות להקל בהן את מצב הבריות העלובות האלה ולהתיר אותן מכבלי־העגון. אבל אך לשוא נקר וחטט בספרים; את אשר בקש לא מצא. רבים יותר מדי היו הסיגים והגדרים שהתנגש בהם, ורבים יותר מדי היו מבצרי־הפלפול, שחסמו את הדרך לפניו. הוא ידע, כי בסביבתו של רבי עקיבא איגר לא יסכימו בכל אופן להכנס בשום פשרות וויתורים בשעה שנוגע הדבר לדין שבתורה. גוטמכר היה היחיד בסביבה זו שהשתתף בחשאי בצערו של המוסמך מגן־הנשים. הם נעשו חברים נאמנים, למדו יחד ושוחחו יחד שיחות־סוד, שנסבו ביחוד על דברי־תורה, אבל גם על ענינים חלוניים במקצת. יש אשר למרות רצונם, וכמו מאליה, נתגלגלה

שיחתם מענין לענין לשאלות הפלוסופיה והמטפיזיקה, ומהן לשאלות מושגי הטוב והרע, וכל זה מבלי זוז, כמובן, מבסיס התורה הקדושה. אולם היו גם שעות כאלה, אם גם לעתים רחוקות מאד, שבה עלו וצפו לפניהם פתאום ומבלי משים פרובלימות, שלא יכלו למצאן להן תשובה בתורה. השעות הללו היו לשניהן שעות קשות ומרות מאד. כמה שעמלו שניהם להמנע ממקרים כאלה, חזרו ונשנו ולבסוף נעשו תכופים. למרות זהירותם נתקלו שניהם יותר ויותר בשאלות האסורות.

לא ארכו הימים ומחותיהם של שני המוסמכים הצעירים התחילו תוססים. הם הרגישו, כי הסביבה שלהם אינה נותנת ספוק לנפשם וכי צר להם המקום במציאות המקפת אותם, ובשניהם התעוררה תשוקה מעורפלת לצאת למרחב. ויום בא והערפל המחתל את תשוקתם התפזר והיא לבשה קלסתר־פנים בהיר. שניהם החליטו ללכת — וילכו. אבל לא בדרך אחד הלכו, כי אם זה בכה וזה בכה. בתחלה יצא מגן־העגונות אל העולם הגדול: שם התנפל בכל אש נשמתו הצעירה לתוך זרם התרבות האירופית, ובמשך הזמן נעשה למלומד גדול במקצוע שלו. זה היה הביבליאוגראף וחוקר־קדמוניות המפורסם, שבמשך שנים רבות עמד בראש מחלקת היודאיקה בבריטיש־מוזיאום הלונדוני: יוסף צדנר.

וגם גוטמכר הלך, אבל בדרך אחרת לגמרי. הוא הלך ונכנס אל־ליו עצמו. לאחר שנתבדל גמורה מן העולם החיצוני ונעשה סתום וחתום לפני כל רשמי־חוץ, צמצם את כל ישותו ועצמותו בהכרות ובמחשבות שבפנים. הוא קוה לדלות מתוך עצמו עתרת של אורות להאיר את מחשכי ספקותיו. ומקרה בלתי־צפוי כלל בא לעזרתו. ביום אחד מצא בארון־הספרים של רבי עקיבא איגר את ספר „הזוהר". כפתחו את „הזוהר" ראה כי בשולי הדפים כתובות הערותיו של הגאון בעצם ידו. הדבר הזה הפליא אותו מאד, יען כי לפי השמועה היה רבי עקיבא איגר מתנגד גמור להקבלה וללומדיה. אבל על פי ההערות הראשונות נוכח גוטמכר, כי אין הגאון מתנגד להקבלה כלל. ולא עוד, אלא שהוא מתיחס אליה ברצון מרובה. ויהי הדבר לגוטמכר כחידה סתומה. הוא לא יכל להבין מה ראה הגאון על ככה לכסות על יחוס־הרצון שלו אל ה„הזוהר" ולתת מקום להפצת ידיעות־שוא בנוגע להשקפותיו? הוא בקש לפתור לעצמו את החידה בזה, כי יש בוודאי טעם כמוס בדבר, שלא כל אדם מסוגל להשיגו.

גוטמכר בקש ומצא „זוהר" אחר והתחיל קורא בו בענין רב. פתאום נפקחו עיניו. ה„זוהר" פתח לפניו אופקים חדשים והשפיע עליו שפע נגוהות של האמת האלהית הטהורה. „בזוהר" מצא את אשר חסר לו זה כבר ואת אשר בקש — שחרור־רוח ומנוחת־נפש. רק על־ידי „הזוהר" למד לדעת מהו אדם ומהו יהודי. ככל שהוסיף להשקיע את עצמו בהגיונות הספר, כך נשתנו יותר ויותר ומן הקצה אל הקצה מושגיו על־דבר סדר־העולם הכללי וביחוד על־דבר מהות

היהדות. לפני עיניו נתגלו בבהירות מרובה קוי עבודה אנושית־לאומית פורה ומפרה. רק עתה האמין להבין על מה הוא חי.

על יסוד הגיונותיו של ה„זוהר" בנה לו גוטמכר פלוסופיה מיסטית. על פי תכנית־היצירה שמבראשית צריך היה האדם להיות צלם דמות האין־סוף. אבל הנחש בא וישיא את האדם לחטא. האדם אבד את הסגולות האלהיות, מאורי־שחק השבו לכבות והעולם היה צפוי לחזור לתהו־ובהו. אז הופיע היהודי עם תורתו מהר סיני, ושוב נגה אור האלהים בתוך האדם. היהודי, התורה והאלהות התלכדו והזדווגו יחד ויהיו לעצם מאוחד בלתי־נפרד. אבל השטן בא ויאמר לצוד את היהודי ברשת־החטא, למען אשר ישובו כחות החשך להשתרר בעולם. זמן רב הניח מכשולים בדרך היהודי. אבל לשוא; העצם המשולש נשאר מאוחד. הקרע הראשון באחדות המשולשת נעשה על־ידי חטאת־העגל. אבל ארבעים שנות־הנדודים במדבר שמש ליהודי כור־עוני, שנצרפה בו נשמתו, ומקודשת נכנסה אל הארץ הקדושה. פה שב המשולש הנפרד והתאחד. ישראל והשכינה נשאו זה לזו תחת שמי ארץ־החמדה. פה נוצר אותו הרוח, שנתן לעולם את הנביאים הגדולים ראשונים ליוצרי המוסר האנושי ומתקני חובת־הלבבות לבני־האדם. ארץ־ישראל נעשתה נקודת־השרפה של העולם כלו.

אבל השכינה חפצה לנסות את ישראל, התמים לבו עמה אם אין. ושוב בא השטן והכשיל את היהודי בעוון. היהודי נפל ממדרגה למדרגה; הוא התכחש לעמו ולסגולותיו ויבגוד באידיאלי התורה. ותקצוף השכינה על הבגד והמעל ותגרש את ישראל מעל אדמת קדשה, ותטלטלנו טלטלה מגוי אל גוי וממכלה אל עם אחר. האדם העילאה נעלם ולא נשארה בלתי אם הנשמה הישראלית הערטילאית התועה כצל בעולם האבדון בין החוטאים בנפשותם.

הנביט אל המצב הזה ביאוש שאינו פוסק? האם כבר נחל השטן באמת נצחון גמור על עם ישראל? האפסה באמת כל הצלה לנשמה הישראלית? לא! אמנם נחלץ אבר אחד מן העצם המשולש — השכינה. אבל האבר השני, התורה, נשאר; התורה שרויה אתנו בגלות, היא הולכת אחרינו צעד אחר צעד. רוח ישראל נדכא אמנם וישוח; אבל ניצוצותיו לוחשים עדיין תחת אפר הגלות, והמקום שנמצא בו אפילו רק ניצוץ א ח ד של תורת ישראל ומוסרו, לשם בוא תבוא גם השכינה: אם לא בדור זה, כי אז בדור בא, שיהיה ראוי לה, והיא תביא אתה גם את הגאולה והפדות.

כיצד ובאיזה אופן יוכל הדור להיות ראוי לגאולה? דבר זה יותר שהוא תלוי בכלל, הוא תלוי בפרט. היחיד צריך לאמץ את כל כחותיו כדי לטהר את נשמתו, אבל הנשמה יכולה להטהר רק על־ידי בטול הישות העצמית, על־ידי התמכרות לאידיאלי התורה ועבודת־אלהים. ככל שירב מספר הנשמות הצרופות והמזוקקות האלה, כך תקרב לבוא שעת־הגאולה.

II.

גוטמכר קבל סמיכות להוראה בעודו בעלומיו. אז צוה עליו רבי עקיבא איגר, כי ימהר לקחת לו אשה ולקבל את כהונת הרבנות, שהציעה לפניו עדת-היהודים בפלישין. שם, בפלישין, התחיל גוטמכר את עבודת הצרוף והזקוק, שחלם על אודותיה ושבחר אותה לתכלית חייו. הוא דכא בקרבו את כל תאוות-הבשר והתיר לעצמו ליהנות מעולם הזה רק עד כמה שהיתה הנאה זו דרושה לבריאות גופו. בכל מקרה צרה או אסון, שקרה ליחיד אם לכלל, היה גוטמכר הראשון שחש לבוא לעזרה ושעזר למעלה מכחותיו. את כל כסף-משכרתו חלק בין עניי העיר. הוא ישב למראשותי חולים עניים ויולדות מחוסרות-חסות וימן להם שקויי-מרפא; בשעות הקשות נחם אותם מיגונם וידבר על לבם דברי תקוה ובטחון. לכל האלמנות והיתומים מבני דלת-העם היה מחסה ומגן; כל מצוק ומר-נפש מצא בו אח משתתף בצערו. כדי להביא עזרה למי שראוי לכך לא חס על בריות גופו; מעולם לא עצרוהו גם הגשם גם השלג או הדרך הרחוקה. והוא לא הבדיל בין איש לאיש. „המחסור—כך אמר—הוא כולל ומשותף לבני כל העמים, וכללית ומשותפת צריכה להיות גם העזרה". תמיד נדמה לו, כי בכל מה שהוא עושה אינו יוצא עדיין ידי חובתו, כי פה ושם עליו לאמץ את כחותיו יותר ולהרבות בקרבנות יותר. לפיכך לא מצא מעולם קורת-רוח בהנהגתו, ובכל עת היה מתאונן על עצמו. את תלונותיו על עצמו היה רושם בפנקס-היומי שלו ובכל לילה טרם עלותו על משכבו. בפנקסו זה היה כותב גם את מעשי-הטוב שעשה בכל יום, אבל כמעט בכל פעם סיים את רשימתו בדברי תרעומות ותוכחה לעצמו. אחרי יום אחד שהרבה לעשות בו טוב וחסד, נרדם בשעה מאוחרת בלילה, כששפתיו דובבות חרש: „היום לא מלאתי את חובתי לנשמתי כלל!".

ובשעה שגוטמכר מצא בעצמו פגימה על פגימה וחסרון על חסרון, היה נעלה ונערץ מאד בעיני כל בני סביבתו. בפלישין ובכל החבל מסביב קראו לו רבים רק בשם „הצדיק". גוטמכר יסד ישיבה בעיר מגוריו, שנאספו אליה מאות של תלמידים מקרוב ומרחוק, שחנך אותם ברוחו. הוא צייר לעצמו, כי התלמידים הללו יהיו הגרעין, העתיד להוציא מתוכו אותן הנשמות המזוקקות שתצטרכנה להביא את הגאולה. למעלה משלשים וארבע שנים נהג בישיבה הפלישינית; בכל השנים האלה נתחנכו בה הרבה מאות של צעירים, אבל חלומו לא נתקיים על ידם. דבר זה עשה על גוטמכר רושם מדכא מאד. הוא האמין, וכך רשם גם בפנקסו, כי האשם רק בו עצמו, ולא באחר, מפני שלא השתלם בהנהגתו המוסרית כדי להיות ראוי לשמש דוגמה לדור הצעיר.

אז עזב גוטמכר את פלישין ויעל על כסא הרבנות בעיר גריידיץ אשר בחבל פחנא, הסמוכה לגבול פולין הרוסית. שם עשה נסיונות חדשים לטהר ולזכך את נשמתו; היא התבודד כמה שעות ביום בחיק הטבע, עבד את אלהים תחת כפת-השמים ובתוך צאלי-יער ונפשו השתפכה בתפלות ובתחנונים מתוך

נהרי־נחלי דמע. בעת ההיא כבר עברו עליו למעלה מששים שנה. זקנתו שותה עליו מראה הוד מעורר יראת הכבוד והרוממות. קומתו הגבוהה, עיניו השחורות וזקנו הארוך והלבן כשלג נתנו לו דמות־חן של אחד הפטריארכים הקדמונים. כל אלה עם ארחות חיי־הנזירות והסגוף שלו הביאו לידי כך, שהתחילו רבים נותנים את גוטמכר לאיש־האלהים, ובקרב העם נתפשטו על אודותיו הגדות שונות ומעשי־פליאות. ההגדות האלה עשו להן כנפים לפולין ושם עשו על המוני העם רושם כביר מאד. לא ארכו הימים ומהרבה מן העיירות הפולניות הקרובות אל הגבול התחילו נוסעים לגוטמכר אנשים בעלי־מום וידועי־חולי, נשים עקרות וכל אובד וקשה־יום בבקשה, שיתפלל בעדם לאל או שינהלם בעצתו מה לעשות לישועתם ולרוחתם. דבר זה הסב לגוטמכר צער הרבה. הוא לא חפץ בשום אופן להיות בעיני העם אדמו״ר בעל־נפלאות. אולם בהיותו מטבעו סמל הטוב והחסד לא יכול לשלוח מעל פניו את היצורים העלובים הללו מבלי להשמיע לאיש, איש מהם את מלת־התנחומים הנאותה, אשר בשבילה בא. זה גרם באחרונה, כי התחילו אנשים למאות באים לגוטמכר ממרחק. בשבילם הוכרח לבטל מלמוד התורה ומעבודתו את אלהים וגם מחיי־ההתבודדות שלו. את הדבר הזה לא יכל עוד נשוא וביום אחד פרסם בעתון העברי „המגיד״ מכתב, שבו הוא מבקש מאת מכבדיו וחושבי שמו, כי יפסקו לנסוע בהמון להראות את פניו, אחרי כי באמת אינו אלא בן־תמותה פשוט, שאינו יכול להושיע גם לנפשו. „אם באמת ערבו תפלותי לאלהים, כמו שאתם חושבים,— כך כתב גוטמכר ב„המגיד״—כי אז הריני מבטיחכם, כי מתפלל אני לא לטובתי בלבד, כי אם לטובת היהדות כולה״. אפס כי מכתבו לא הביא את הפרי המבוקש. המוני מעריציו חשבו, כי אדם ענו כגוטמכר דרכו להקטין את עצמו ואחרת לא יכול לכתוב, ולא פסקו מנסוע אליו מקרוב ומרחוק.

גוטמכר צרף את נשמתו יותר ויותר, עד שהחל להאמין, כי אלו נמצאו רבים כמותו, כי עתה כבר היתה שעת־הגאולה ממשמשת ובאה. אבל מאין יוקחו אותם הרבים? כיצד יוחל דור הראוי לגאולה? לפנים האמין, כי גאולת־ישראל תבוא סוף, סוף מאליה, בדור זה או בדור אחר. אבל עתה ראה והכיר, כי צריך לדחוק את הקץ, כי צריך להביא לידי כך, ש ת ב ו א ה ג א ו ל ה ד ו ק א ב ד ו ר ז ה, ואם אין, יעלה הכל בתהו וירד לטמיון. פה, בגלות, רוממה יד השטן ומיום ליום הוא חותר חתירות יותר חזקות ועצומות תחת קניני־הקדש שלנו, מעולל בעפר את קרן תורתנו, מדכא את רוחנו ומהרס את עמודי מוסרנו. אם יחמסו מאתנו כל הדברים הקדושים האלה, אז אבדנו כולנו — אבדנו.

עבר זמן ידוע. מהלך מחשבותיו של גוטמכר נתרחב יותר ויותר, אבל הוא כבר אחז לו דרך חדשה. נתברר לו, כי גם הגוף הישראלי גם הנשמה הישראלית אי אפשר להם שיבריאו ביון בצת הגלות. אין הנשמה הישראלית יכולה להגאל בלתי אם תשוב אל המקור הקדמון שלה, אל אדמת מולדת האבות

הקדושים. לפיכך צריך קודם כל שיתחיל בחיי העם העברי פרוצס אחר, פרוצס של השתחררות עצמית.

אבל כיצד ובאיזו אופנים עלול שחרור זה להתגשם במעשה?

ביום אחד קבל גוטמכר מאת ידידו משכבר הימים, הוא הגאון המפורסם רבי צבי הירש קלישר, מכתב של הזמנה לבוא אליו לטהורן כדי להמתיק סוד בענין חשוב אחד, העומד ברומו של העולם העברי. זו היתה האספה הראשונה של גדולי ישראל ורבניו בגרמניה, שקרא רבי הירש קלישר בסוף שנת 1860 בשביל להתיעץ בשאלת ישוב ארץ־ישראל, ושבה הונחה אבן־הפנה לתנועת חבת־ציון, שמשכה אליה חלק גדול מתוך היראים והחרדים בגרמניה, ושנתפשטה בהמשך הזמן משם לארצות אחרות.

בטהורן נפתרה לגוטמכר באופן בלתי צפוי כלל הפרובלימה של הגאולה הישראלית בכל מלוא הקיפה, אותה הפרובלימה, שנתעמק בה ויבקש לה פתרונים שנים כל כך הרבה. עיניו הבריקו פתאום באש־נוער ופניו היפות והפטריארכאליות קרנו מהתלהבות גדולה בראותו כי חלומו העסיק את טובי המחות בישראל ויתפוש בלבם את שועי העם ואציליו. מאותה שעה ואילך נעשה רעיון חבת־ציון לתוכן חייו. גוטמכר היה אחד הראשונים שהתיצבו בראש התנועה, שהתמכרו אליה בלב ונפש, ובמרץ ורוח־עוז נלחמו עם מתנגדיה השונים.

כרוכב־ערבות היה גוטמכר בעיניו כשנוסדה בשנת 1861 בעיר פרנקפורט על נהר אודר החברה הראשונה לישוב לארץ־ישראל. בדמעות־גיל על עיניו חבק את ידי מיסדיה.

ובשעה שפרסם משה הס את ספרו „רומי וירושלים", היה רבי אליהו גוטמכר אחד הראשונים שקבלו אותו בחום ובלבוב מיוחד. הצדיק והמקובל העברי הגדול מצא לקורת רוחו בהסוציאליסטן והפלוסוף העברי הגדול אח־לדעה. בעלי שני הקצוות האלה התאחדו יחד באמונה הנמרצה והכבירה, כי עתידותיו של הלאום העברי ונכסיו הרוחניים מונחים רק במולדתו העתיקה, בארץ־ישראל.

בהיות כבר גוטמכר ישיש קרוב לשמונים שנה חתם בפנקס־היומי שלו את השורה האחרונה של חשבון־נפשו בדברים האלה:

„אני מת עם תנחומות־אל על שפתי; השכינה נתמלאה געגועים על אהובה עתיק היומין; מרגיש אני, כי העצם המשולש שנפרד לחלקיו, מתחיל שוב הולך ומתאחד".

דוקטור חיים לוריא.

I.

הוא גר בעיר פראנקפורט על נהר אודר ויהי ד"ר לפלוסופיא. באיש הזה הזדווגו יחד ההשכלה האי ופית המודרנית ויראת-אל.ים. מטבעו היה הוזה וחולם ונפשו רחפה תמיד בעולם של מסתורין. בכל הזדמנות שבאה לידו היה מספר בגאון, כי מוצאו מגזע הקדוש רבי יצחק לוריא יוצר "חכמת-הנסתר" החדשה. על כל המכתבים, הקריאות והמודעות שפרסם מעת-לעת בעניני ישוב ארץ-ישראל, היה חותם: "אני הקטן ממשפחת האר"י". רעיון חבת-ציון התחיל מפעם אותו בהיותו כבר בא בשנים, ובאורח-פלא. על-ידי צרופי אותיות שונות בדרך המקובלים חשב ומצא, כי מלך המשיח בוא יבוא בסוף שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, וכי עד שנת 1860 לכל המאוחר כבר יהיו היהודים כולם בארץ-ישראל. כשפגש ביום אחד, בשנת 1844, איש יהודי, שבא אך זה מעט מירושלים, שאל אותו, כיצד מציירים שם את ימות-המשיח, ואם יש להם ליהודי ארץ-ישראל איזו מסורות על-דבר אפני הגאולה העתידה. על זה ענהו הירושלמי כדברים האלה: "בארץ-ישראל מאמינים הכל באמונה שלמה, כי בתחלה תפרוצנה באחדות מארצות אירופה מהומות גדולות; אז יתנו מלכי המדינות ההן ליהודים שווי-זכיות וגם את הרשיון לשוב ולהקים את בית-המקדש על תלו ולהקריב שם קרבנות; רק אחרי כן יבוא משיח". המענה הזה עשה על לוריא רושם עמוק, שנתגבר ביחוד לאחר שמצא בתפלת שמונה-עשרה של ראש-השנה דברים, הנותנים תוקף לאמונה זו. כשהתחילה בגרמניה תנועת-החופש של שנת 1848, החליט לוריא, כי הולכת וקרבה שעת הגאולה וביאת-המשיח. עתה לא נשאר, לפי דעתו, בלתי אם לחכות ליום, שבו יתגשם שווי-זכיותיהם של היהודים במעשה. היום, שבו נכנס גבריאל ריסר אל בית נבחרי-העם אשר בפראנקפורט, היה ללוריא יום-חג ממש. מספרים, כי הוא ערך לריסר מכתבים בבקשה, כי ילחם במרץ מיוחד בעד שווי זכיותיהם של היהודים, כדי לקרב על-ידי זה את עת גאולתם. אולם כשעברו שנות הששים עקבות משיח לא נודעו עדיין, נפל רוח לוריא עליו ואל לבו התגנב הספק פן טעה בחשבון. אז שב והתעמק בתורת-הקבלה של אביו-זקנו האר"י ויקו, כי

היא תפענח לו נעלמות על אדות ימות-המשיח. והנה מצא בו כעין רמיזה לדבר, שאין מלך המשיח יכול לבוא כל זמן שלא יהיה ליהודים רוח אחד וחפץ אחד לשוב לארץ-ישראל למען החיות את אדמתה, "לא לטובתו של הגוף החוטא, כי אם כדי לצרף ולזקק את נשמתם, שנפלה פלאים על-ידי המחשבות הטמאות של הגלות". אם כך הוא הדבר — הבריק פתאום רעיון במחו של לוריא — הלא תלויה הגאולה רק בנו, היהודים, עצמנו, ובכן מדוע אנחנו מחשים? אל מה אנו מחכים? ככל שנמהר לצאת לארץ-ישראל, כן ייטב ביתר לנשמתנו. כך בא ד"ר לוריא באחרונה לרעיון חבת-ציון, שהתמכר אליו מאז בלב ונפש.

בהיותו אדם בעל-מרץ ורב-פעלים נגש תיכף אל העבודה. ותהי ראשית מעשהו להשפיע על אחדים מחשובי הקהלה הפראנקפורטית, כי ייסדו חברה לישוב ארץ-ישראל. זו היתה החברה הראשונה לישוב ארץ-ישראל, שנוסדה בין יהודי-הגולה. אל הנהגת החברה הפראנקפורטית הזאת נכנסו: הרב לעדת-החרדים יפה בתור יושב-ראש, הבנקיר מוריץ מנדה בתור גזבר והד"ר לוריה — מזכיר. לוריא ערך קול-קורא על-דבר גודל ערכו של רעיון ישוב ארץ-ישראל והנחיצות המרובה ליסד חברות לאותה מטרה בכל עיר ועיר. קול-הקורא הזה נכתב בסגנון המליצי של הנביאים והיה ממולא ציטטים ורשימות-דברים על אדות הגאולה המקווה וביאת המשיח וארץ-ישראל לקוחים מכתבי-הקדש ומן התלמוד והמדרשים ומספרות-הגאונים ומן הזוהר וספרי-המקובלים ומן הספרות העברית של ימי-הבינים ומספרים עברים הרבה שנתפרסמו בעת מאוחרת מזו. את הרבנים המפורסמים ר' צבי הירש קלישר ור' אליהו גוטמכר בגריידיץ הזמין לוריא במכתבים מיוחדים לתת את ידם אל האגודה החדשה. לתאור אישיותו של לוריא חשובים מאד הדברים האלה מתוך מכתב-ההזמנה, שלו, שערך לגוטמכר: "בימים האלה בא לכאן איש יהודי-חרד לדת מתוגרמה כדי להכיר לדעת את חברתנו, והוא אמר לי, כי כל יהודי תוגרמה מלאים תקוה ובטחון, כי חברתנו תעשה גדולות בעזרת-השם בזכותו של האר"י הקדוש, אשר יעמוד לימיני אני, נצר מגזעו, מיסד החברה". במכתבו לקלישר התאונן לוריא על חוסר הספרות הנחוצה למטרת תעמולה. זה המריץ את קלישר למהר ולמסור לדפוס את ספרו "דרישת-ציון", שזכה בהמשך הזמן לפרסום כל כך גדול. בספרו זה הציג קלישר את החברה הפראנקפורטית למופת ויפזר תהלות מלוא-חפנים למיסדה ד"ר לוריא.

קול-הקורא הנזכר למעלה, שהפיץ ד"ר לוריא ברבים, עשה, ביחוד בחוגי החרדים, רושם כביר מאד. מהרבה אנשי-שם בערים שונות קבל מכתבים מביעים הסכם ורצון מרובה לרעיון הגדול של ישוב ארץ-ישראל עם תרומות-חברים. את רשימות החברים עם סכומי כסף הנדבות היה לוריא מפרסם מעת לעת בשבועון העברי "המגיד" הוצאת זילברמן בליק, "בהאיזראעליט" שיצא במגנצא על-ידי ד"ר להמן, ובעתונו של לודוויג פיליפסון "אללגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס". כשנתרחבה החברה נכנס לוריא בחליפת-מכתבים עם אנשים חשובים בארץ-ישראל, שהיו מודיעים אותו לעתים קרובות את חוות-דעתם של

היהודים והערביאים תושבי-המקום על ענין חבת-ציון, וממציאים לו ידיעות ע"ד שטחי-האדמה העומדים שם למכירה ומחירם. את הידיעות האלה היה לוריא מפרסם מזמן לזמן ברובריקה קבועה בשלשת העתונים הנזכרים למעלה. ברובריקה זו היה מביא לפרקים דין-וחשבון על-דבר מצב החברה, על העבודה בגלות ובארץ-ישראל, ויש אשר מסר גם את תוכן מכתבי-ההסכם לרעיון ישוב ארץ-ישראל, שהיה מקבל מאת אנשים מפורסמים שונים, וביחוד מגדולי-הרבנים.

מעניין הוא יחוסה של העתונות העברית והגרמנית-ישראלית שבאותו זמן אל רעיון חבת-ציון בכלל ואל החברה הפראנקפורטית בפרט.

ה„מגיד" של זילברמן, שנעשה בהמשך הזמן לגדל הלוחמים על רעיון התחיה העברית-הלאומית בכל גלוייה, התיחס בשנות-הששים אל הדבר מתוך צפיה. הידיעה הראשונה על-דבר יסוד החברה הפראנקפורטית נתפרסמה ב„המגיד" בצירוף הערה זו מאת המערכת: „כל זמן שבטורקיה שורר אי-סדרים ובני אמונות-הנכר נרדפים ואינם בטוחים בחייהם, לא יסכים איש להגר לארץ-ישראל. יוכל היות, שבהמשך הזמן יוטב המצב בטורקיה, ואז אפשר יהיה להתחיל באיזו עבודה".

ה„איזראעליט" החרד לדת לא חפץ להאציל את ברכתו להחברה בלתי אם יערב לה לוריא בתחלה שני דברים אלו: ראשית, כי הקולוניסטים, שתעמיד אותם החברה על הקרקע שלה, יהיו אנשים יראי-אלהים, שימלאו את כל המצוות התליות בארץ; ושנית, כי לא יהיה להחברה שום גוון פוליטי. אל הדרישה הראשונה הסכים לוריא תיכף. במאמר שפרסם „באיזראעליט", הודיע, כי הוא ערב בדבר, שבחירת הקולוניסטים העתידים להתישב בהוצאות החברה בארץ-ישראל, תהא נעשית על יסוד פרוגרמה דתית קיצונית; מי שיעורר עליו אפילו רק קורטוב של חשד בהנהגה אי-דתית, לא יבוחר בשום אופן. בנוגע לדרישה השניה, פקפק לוריא קצת אם למלא אותה, אם אין. הוא לא יכול לצייר לעצמו מפעל-עם, שלא יהא מונח ביסודו איזה רעיון פוליטי, תהא זו פוליטיקה ראקציונרית או פרוגרסיבית, אבל אי אפשר לעם בלעדיה. אולם באחרונה הסכים לוריא גם לזה, ורק אז התחיל ד"ר להמן להגן על החברה הפראנק-פורטית ולפרסם על אודותיה מאמרים וידיעות. אפס כי לוריא כשהוא לעצמו לא שנה מדעתו. בכל פעם שהיה מודיע בעתונים, כי בעיר זו או אחרת נוסד סניף להאגודה הפראנקפורטית, היה מוצא לנכון להוסיף על זה, שבחותם החברה נמצאים שני סמלים עבריים-לאומיים: מגן-דוד מצד אחד ויונה מצד שני.

עתונו של פיליפסון „אללגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" התיחס לחבת-ציון מתוך התנגדות. בעת ההיא לא נטה אמנם העתון הנזכר לאותה האסימי-לציוניות המופרזת, שהתבלטה בו אחר-כך בזמן שנערך על-ידי הפרופיסור לודי-וויג גייגר, אבל הוא היה מטיף לרעיון הקוסמופוליטי. אף על פי כן היה מפנה תמיד מקום לידיעותיו של הד"ר לוריא. יש אשר יצא פיליפסון בעתונו

בטענות נגד החברה הפראנקפורטית, אבל מעולם לא נעל את דלתות עתונו לפני תשובותיו של לוריא ומאמרי-ההגנה שלו על החברה ועל עצמו.

הד"ר לוריה הבין יפה להפיק תועלת משלשת העתונים הללו, מכל אחד מהם על פי דרכו המיוחד לו.

ב„מגיד" העברי, שהיה נקרא מאת היהודים בכל ארצות-הגולה, וביחוד ברוסיה, השתמש לתעמולה גדולה ורחבה. ב„המגיד" היה לוריא פונה ליהודי-רוסיה, המרגישים, לכאורה, יותר מאחרים בעקת הגלות, בטענות חריפות מאד ובדברי-קטיגוריא בגלל שהם עומדים מנגד לרעיון ישוב ארץ-ישראל, בגלל שהם יושבים בחבוק-ידים ואינם נוקפים באצבע קטנה לקרב את הגאולה. אמנם יש שהיתה הצנזורה הרוסית סוכרת את פיו, אבל גם לפי המעט שיצא בשלום מתחת העפרון האדום, ידעו יהודי רוסיה על-דבר החברה המתקיימת בעיר פראנקפורט ע"נ אודר, ומעת לעת התחילו מתענינים יותר ויותר בידיעותיו של ד"ר לוריא, ובאחרונה מצאו את הדרכים הנאותים לבוא אתו בקשרי-דברים, אף שלחו לו לפעמים תרומות-חברים. בין ראשוני גדולי יהודי-רוסיה, שמשך אותם לוריא אל רעיון ישוב ארץ-ישדאל, היו גם החכמים המלומדים המפורסמים ר' שמואל יוספפין ור' מתתיהו שטראשון ז"ל מוילנה.

„באיזראעליט" החדר השתמש לוריא בתור מתווך בינו ובין גדולי-הרבנים ויתר אנשי-השם שבין היהודים החרדים בגרמניה, שמצא את הסכמתם מועילה ודרושה לחפץ החברה.

בעתונו החפשי של פיליפסון שמש לוריא, להפך, בתור מחי-קבל נגד אלה החרדים הקיצוניים המפריעים את עבודת-החברה והמתיחסים לרעיון ישוב ארץ-ישראל באיזו צורה שתהיה, מתוך התנגדות עצומה. פיליפסון הרשה ללוריא לדבר נגד האורטודוקסים „החשוכים" ו„הקנאים" האלה כעולה על רוחו. מעניינת היא עובדה זו: בעלי-החלוקה בארץ-ישראל, שהתפרנסו אך ורק מכסף-הנדבות, שהיו יהודי-הגולה נותנים לקופת רמבעה"נ, ראו בחברה תחרות מסוכנת. זה המריץ אותם לבקש להם אמצעים ותחבולות לחתור תחת קיומה של החברה. ותהי ראשית פעולת סוכני-החלוקה להפיץ בכל מקום כתבי- פלסתר נגד החברה ומנהליה, וביחוד נגד הד"ר לוריא. פעם אחת נודע להד"ר לוריא, כי אחד הסוכנים בא לברלין ועוסק שם במעשה-תעמולה נגד החברה. לוריא בעל המזג החם ונלהב-הרוח לא יכל לעבור על הדבר בשתיקה ויפרסם ב„הפוסישה צייטונג" מאמר חריף מאד כלפי הברלינים המגינים על בעלי החלוקה. אבל בזה לא הסתפק עדיין. הוא שכח לגמרי, כי הנהו נין ונכד להאר"י הקדוש, וכי „החברה הפראנקפורטית מתקימת רק בזכותו של אביו זקנו" וידפיס „באלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" מאמר מלא רעל על „החסידות בברלין", שהוא שופך בו קיתונות של לעג ובוז על תלמידי ר' יצחק לוריא — החסידים. בפתח מאמרו זה מספר לוריא, כי בגלל האירו „בהפוסישה צייטונג" את מעשיהם החשוכים של בעלי-החלוקה קבל מהם מכתב מאיים אותו באיומי-מות; אבל הוא עשוי לבלי-חת ורוצה להמשיך את מלחמתו על הדבר הטוב גם בעתונו של

פיליפסון, „השם לב לכל המעשים החשובים הנעשים בקרב היהדות ועוד זה לא כבר העיר על הסכנה הנשקפת להציביליזציה מצד חסידות". אחרי דברי־החנף האלה שאומר לוריא בשבחו של הד"ר לודוויג פיליפסון, הוא מתרה בדברים נמרצים מאד בראשי העדה הברלינית, כי לא יתנו ידם לסוכני־החלוקה ולא יהיו בעזרתם בקבוץ־הכספים. לוריא, שהיה מיסטיקן בעצמו, יסר בשבט פיו מוסר כל כך קשה את בעלי־ המסתורין האדוקים בתורתו של האר"י ויוצרי ההגדות על־דבר רמבעה"נ. סבתה של סתירה זו ושל כל יתר הנגודים וההפוכים, שנמצאו בהנהגתו ובהליכותיו של לוריא, מונחת רק במסירתו העמוקה לרעיון חבת־ציון.

II.

החברה הפראנקפורטית הלכה ונתרחבה יותר ויותר. במשך הזמן פתחה לה סניפים באחדות מערי־גרמניה הגדולות: בברלין, בברסלוי, בליפסיאה, בהמ־בורג ובפוזנא. אבל בכל אלה לא מצא לוריא עדיין ספוק לנפשו, השואפת למעשים ולמפעלים כבירים. הוא לא נח ולא שקט ולא חדל מבקש תחבולות חדשות איך ובמה להגביר בקרב העם את התנועה לישוב ארץ־ישראל וכיצד למשוך אליה את גדולי־ישראל שבגרמניה ושבחוץ־לארץ. מעט, מעט עלתה בידו לרכוש בתור חברים להחברה את סיר משה מונטיפיורי, את הרב הכולל של יהודי־אנגליה ר' נתן אַדלר, את משה הס וכיוצא באנשי־שם כאלה בצרפת, אמריקה, אפריקה ואויסטרליה. גם בטורקיה ובארץ־ישראל גופה עשה לוריא נפשות להרעיון. באַדריאַנופל נוסד סניף להחברה. החכם־באשי מירושלים, ר' דוד חזן, שהיה מכובד מאד על היהודים ועל המושלמים בארץ־ישראל, הביע את הסכמתו להחברה והבטיח לעזור לה להגשמת מטרתה עד היכן שיכלתו מגעת. לוריא בא בקשרי־יחוסים עם הקונסולים הגרמני והאוסטרי בא"י, והללו הבטיחו אותו לקחת את הישוב העברי החדש תחת חסותם. אולם לוריא לא הסתפק עדיין בכל מה שעשה. המעשים נראו בעיניו לקטני־הערך ורוחו הלך בגדולות מאלה. כמעט בכל חודש פנה אל הקהל מעברי בקול־קורא חדש. הקריאות הללו נכתבו אמנם בהתלהבות מרובה, אבל יש שעשו רושם לא טוב על־ידי תערובת המררות והכעס שהכניס לוריא אליהן מתוך סערת־רוח וזעזוע־עצבים. באחת הקריאות האלה, למשל, הזהיר לוריא את האנשים שלא ימלאו את בקשתו „היוצאת מקרב לבו", כי העון הזה לא יכופר להם עד העולם וכי ישיגם חרון־אף האלהים והאלה הכתובה בספר ישעיה. בקול־קורא אחר קלל לוריא את המתנגדים לתנועת חבת־ציון קללות נמרצות. אבל, כאמור, לא היו אלה אלא מקרים יוצאים מן הכלל. בכלל היו קריאותיו של לוריא ערוכות בשום שכל ובמיטב הגיון ושמשו חמר יפה לתעמולה לטובת הרעיון. ברבות הימים התחיל לוריא שולח אגיטטורים לערי־השדה, ולמקומות ידועים היה נוסע לפרקים בעצמו. אבל ככל שנתפשט הרעיון, כך רבו מתנגדיו ושוטניו. באמתלאות ובטענות

שונות יצאו הללו למלחמה על לוריא ועל החברה שלו. אין היהודים מוכשרים לעבודת-האדמה — כך טענו המתנגדים, — אדמת א"י העזובה והשוממה אינה יכולה לעשות פרי, ארץ-ישראל אינה בטוחה מפני הבדוים, הישוב החקלאי שם דורש אוצרות-קורח, עבודת-האדמה עלולה להרחיק את בני-הנעורים מלמוד-התורה ולהתעות את היהודים מן הדרך הישרה לכפירה ולתרבות רעה בכלל. לוריא לא הניח כל אחת מן הטענות הללו בלי תשובה, ותשובותיו קלעו תמיד אל המטרה. אבל בפולמוס-הקולמוס השתמש בבטויים חריפים יותר מדי, ויש ששפך על המתנגדים קיתונות של בוז ולא נשא גם פני גדולים. אולם בשעה שמצא את הדבר לנכון היה יודע גם לפייס את הנפגעים על ידו ולבקש סליחתם. כך היה מעשה שהע' ב לוריא פעם ב„המגיד" את חוקר א"י המפורסם יהוסף שווארץ בגלל שמתח קו בקרת באותו העתון על פעולות החברה הפרנקפורטית, ואחר-כך בא ב„המגיד" והתנצל לפני הנעלב בדברי-פיוס ובקשת מחילה.

כל העבודה הזאת כלפי פנים וכלפי חוץ היתה מוטלת רק על לוריא בלבד. הוא נתמך אמנם תמיכה מוסרית על-ידי הרבנים הגאונים גוטמכר וקאלישר, אבל בפועל נמצאה כל ההנהגה הגדולה והענפה רק בידיו. הוא נהל את התעמולה, הוא דאג להפיץ את הספרות המטפלת בעניני ישוב א"י, הוא הוא שהזמין אצל רב העדה המגדבורגית ד"ר ראמר תרגום גרמני של הספר „דרישת-ציון" לקאלישר, והוא שבקש אחרי מתרגם את ספרו של הס „רומי וירושלים" לעברית, ולא מצא; הוא נהל את כל עניני החברה, החליף אגרות עם סניפיה ומחלקותיה בערים השונות, עם הנואמים והמטיפים לציון החוזרים בערים ובעיירות ועם גדולי-ישראל שבארץ ושבחוץ לארץ. ראוי לסמן את העובדה, כי לוריא היה מעלה את עצמו מעט לעת במדרגות משרתו. בתחלה קרא לעצמו מתוך ענוה „חבר הועד של חברת ישוב א"י", כעבור איזה זמן היה חותם "מנהל עניני-החברה", אחר כך נהיה „ל ד י ר ק ט ו ר מנהל הענינים" ובאחרונה—„ד י ר ק טור ר א ש י לחברת-הישוב". לפיכך אין פלא בדבר אם יש אשר הכניס לוריא אל העבודה אי-אלו רשמים מוזרים, וכי מקצעות עבודתו השונים היו מוטבעים בחותם סגולותיו האינדיבידואליות: רוחו הסוער, מזגו הנלהב, נפשו המפרכסת פרכוסי-חפוש, נטיתו אל המסתורין ולהתפעלות דתית, ונגודיו הפנימיים בכלל. המצב הבלתי-נורמאלי הזה מוכרח היה להסב אליו את עיני הבריות ולעורר רגש של אי-רצון אצל היותר נוחים ומתונים שבין חברי החברה. רגש זה של אי-רצון הלך ונמשך ולבסוף הביא לידי מרירות וכעס גדול. זה היה בשעה שפגע לוריא פגיעת-עלבון באחד מגדולי היהודים בגרמניה, הוא המלומד הברליני, הרב והמטיף ד"ר י ח י א ל מ י כ ל ז ק ש.

על פי הצעת הרב קאלישר נתן הד"ר יחיאל מיכל זקש את ידו להחברה הפראנקפורטית בשנה השניה לקיומה. בהקדמה לספרו „דרישת-ציון" (מהדורא תניינא) הביע הגאון קאלישר את רגשי שמחתו הגדולה ששמח באותו יום, שהודיע אותו זקש את הדבר במכתב. אולם זקש חוה את דעתו, כי לחפץ מטרת החברה דרוש, שיעבירו את הועד שלה מן העיר הפרובינציאלית פראנ-

קפורט על נהר אודר למרכז־יהודי גדול כברלין . אפשר מאד, כי היתה לזקש גם כונה שניה בדבר, והיא, להוציא את ההנהגה הראשית מידי לוריא . הרב קאלישר הסכים לדעתו של זקש והודיע את הדבר ללוריא . והזדמנות היתה בדבר, כי גם „הדזואיש כרוניקל" הלונדוני הביע את דעתו, כי הועד המרכזי המנהל את עניני ישוב ארץ־ישראל יקבע את מושבו בלונדון, בפריז או בווינה, אבל לא בפראנקפורט על נהר אודר . הצעה זו העלתה את חמת לוריא עד להשחית, ותיכף ערך לזקש מכתב של מחאה כתוב בדברים גסים ועוקצים מאד . מלבד זה שלח אל החברים שבערי־השדה מכתב־חוזר, שבו העיר אותם על הסכנה הגדולה הנשקפת לחבת־ציון אם יעבירו את הועד־המרכזי מעיר פראנקפורט על־נהר אודר המפורסמת לתהלה בתור מקום־מגוריו של בעל „הפרי מגדים", לברלין, עיר מלאה מינים ואפיקורסים המלעיבים בכל קדש . ולוריא לא הסתפק עדיין בזה והוא פרסם מחאה נגד הצעתו של הד"ר זקש גם "באלל־געמיינע צייטונג דעס יודענטומס" . במחאתו זו הוכיח, כו אין בברלין אנשים, שיהיו מוכשרים לנהל את החברה, כי אין מהם יודע ידיעה הגונה את ארץ־ישראל ואת מצב־הענינים המסובך שם . „רק אני בלבד שקדתי במשך שנים הרבה להכיר לדעת את תנאי הארץ, את אנשיה ואת צרכיה . מושב הועד המרכזי צריך להשאר כקודם במקום יסודו" .

מחאותיו אלה של לוריא לא עשו, אמנם, רושם מיוחד, אף כי דעת הקהל עם הרב קאלישר בראש התנגדה לו . אבל בינתים חלה הד"ר זקש וימת, והשאלה נשארה תלויה ועומדת . לוריא אמר אז בגלוי, כי במיתתו של זקש הוא רואה אצבע־אלהים ואות נאמן, כי מי שנוהג מנהג של קלות־ראש בצאצאיו של האר"י סופו להענש קשה, וכי אין לטלטל טלטול של חולין ממקום למקום מוסד הנמצא תחת חסותו של הקדוש ר' יצחק לוריא .

מן העת ההיא ואילך נעשה לוריא עוד יותר קשה ביחס למתנגדיו ואחז במוסרות ההנהגה בתוקף מיוחד . אמונתו בכחות עצמו נתגברה אצלו ביחוד לאחר שעלה בידו לקנות שטח־אדמה לא גדול בקרבת העיר יפו ולהושיב עליה ח מ ש ה קולוניסטים . על־דבר המפעל הקטן הזה אמר, כי הוא רואה בו את המדרגה הראשונה אל הגאולה הבאה . לא ארכו הימים ולוריא התחיל מפיץ ברבים על אודות־עצמו ידיעות משונות ופנטסטיות ; בנוסחאות שונות נתפשטה השמועה, כי האר"י הקדוש נראה אליו בחלום הלילה והודיע לו, כי הוא, נכדו, הנהו הגואל האמתי, שנשלח מאת האלהים לבשר את ביאת המשיח . . . מעט, מעט נאצלה על לוריא מעין אתערותא דלעילא והתחיל לצאת בגלוי בתור נביא, בתור „איש־האלהים" . הדברים הגיעו לידי כך, עד שפרסם קונטרס כתוב בצורת דין וחשבון על פעולות החברה הפראנקפורטית, והוא מתחיל בדברים האלה": ה' העמיד אותי לנביא ; וכנביא אני קורא אליכם, יהודים, בשם אלהים : השיבו לנו את הארץ הקדושה, את אדמת אבותינו . האיש אשר לא ישמע לקול דברי ואשר לא ישתדל ללכת בדרכי, הוא בוגד בעמו ; את הכדור הזה יריתי בפני אדם גדול ובעל בעמיו, והוא לא הוציא שנתו" .

תכל הבינו, כי הדברים הגסים האלה מכוונים הם אל הנפטר ד"ר זקש, והסבלנות הכללית פקעה. נגד לוריא התעורר סער גדול וחזק גם מצד חברי החברים שביתר הערים. הרבנים הגאונים קאלישר וגוטמכר נתמלאו חימה על לוריא. ה„מגיד" וה„אַללגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" פרסמו נגד לוריא מאמרים חריפים מאד. פיליפסון השתמש בהזדמנות זו שבאה לידו לבקר קשה את כל ענין ישוב ארץ-ישראל. עורך „המגיד" ר' דוד גורדון, שכבר היה אז לוחם נלהב לרעיון חבת־ציון, כתב בעתונו, כי לפי דעתו הוכיח לוריא הפעם, כי אינו ראוי לעמוד בראש חברה, השואפת למטרה כל כך נשגבה, שאפשר להשיגה רק בשובה ונחת ובמתינות, אבל לא בסופה וסערה, בשלום ואהבה, אבל לא בחרפות ובדברי-קללה. אם יקרה מטרת החברה בעיני הד"ר לוריא, צריך הוא להסתלק מן ההנהגה ולהניח את מקומו לאנשים יותר חשובים ונכבדים ממנו".

אולם כל הדברים האלה לא פעלו על לוריא שום פעולה והוא לא חפץ לסלק את עצמו מן ההנהגה. המלחמה ארכה יותר משנה והביאה הפסד מרובה להחברה בכלל ולהתנועה כולה בפרט. וכך הלך ונמשך הדבר עד שאחדים מראשי קהלת היהודים בברלין קראו לקונפרנציה קטנה, שבה השתתפו הרב קאַ-לישר ואתו אחדים מגדולי-ישראל שבגרמניה. במועצה זו הוחלט ליסד בברלין חברה גדולה לישוב ארץ-ישראל עם סניפים ומחלקות בערי-השדה.

בירח יוני שנת 1864 היתה בברלין האספה המכוננת של החברה החדשה. למקום מושבו של הועד המרכזי נקבעה העיר ברלין.

באספה זו הוחלט בתוך שאר דברים להעמיד על הקרקע באֶרץ-ישראל רק את היהודים מתושבי-המקום. את השאלה על-דבר הגרת יהודים מחוץ-לארץ, לא העמידו על סדר-היום כלל. כן נתקבלה החלטה לקרוא את הועד-המרכזי על שמו של המנוח ד"ר יחיאל מיכל זק"ש, שהיה המעורר הראשון ליסוד החברה הברלינית.

„המגיד" קדם בשמחה מרובה את החברה החדשה, אבל הוסיף לאמר: „מקוים אנחנו, כי המיסד הראשון, ידידנו הנכבד ד"ר לוריא, השואף לאותה מטרה, יתן את ידו להחברה החשובה, למען אשר לא יחצו העובדים לשני מחנות, כי העבודה צריכה להיות מאוחדת".

אולם עבר זמן הרבה והועד הברליני לא הראה שום אות של חיים. לב חובבי-ציון הנאמנים, שתלו בחברה החדשה תקוות כל כך מרובות, נתמלא יאוש גדול ועמוק מאד. מצדדים שונים, וגם על-ידי „המגיד", התחילו מעוררים את הועד לפעולה ולעבודה, אבל לשוא.

הרב הישיש קאַלישר כתב וחזר וכתב להעסקנים בברלין, אבל לא קבל כל מענה. באחרונה לא יכל עוד להתאפק וביום-חורף אחד, יום קור וקרה, בא בעצמו מטהורן לברלין כדי לראות בעיניו מפני מה אנשי-הועד מחבקים את ידם ואינם עושים כלום. פה נגלה לו סוד זה: אין האנשים בברלין יכולים לעשות מאומה, מפני שרבני-ירושלים מתנגדים לדבר. אבל מפי החכם-באשי הירושלמי

ר' דוד חזן נודע לקאלישר, כי הדבר הוא דוקא להפך, כי באמת חושבים כל הרבנים והחכמים שבארץ־ישראל את ענין הישוב למצוה גדולה. אז שפך הר־קאלישר את מרי־שיחו ב„המגיד" והביע בגלוי את צערו על כי הרחיקו בזרוע מן העבודה עסקן רב־פעלים וגדל־המרץ כהד"ר לוריא בפרנקפורט. מערכת „המגיד" העירה על מאמרו של קאלישר את הדברים האלה: „לבנו יכאב עלינו, ולפיכך אין אנו יכולים להרבות בדברים. מה השגנו בזה ששמנו כבלים על־ידי הד"ר לוריא ובראש עבודתנו הגדולה העמדנו את האנשים הברלינים? לוריא עשה, למצער, את כל מה שהיה ביכלתו. הוא צעק והרבה שאון ועורר נרדמים. והברלינים! הללו ישנים בעצמם ומישנים גם את האחרים אתם. לא די, שלא פעלו כלום, כי גם גורמים הם הפסד מרובה לרעיוננו הגדול".

כולם התגעגעו עתה על הד"ר לוריא. מכל מקום הביעו את החפץ, כי יחזרו ויעמידו אותו שוב בראש העבודה. אבל כבר אחרו את המועד. מרב צער ויאוש על העלבון שהעליבו אותו בברלין, נשבר עליו לבו ויתהלך קודר כצל. ביום אחד נעלם לגמרי מן החיים הפומביים, מבלי שוב עוד אליהם.

רבי יהודה אלקלעי.

I.

רבי יהודה אלקלעי נולד בארץ־הקדם ונתחנך בירושלים ובמלאת לו חמש עשרים שנה נתמנה לרב בעיר זמלין היושבת על גבול אונגריה וסרביה. עוד בשנת 1857 נהל תעמולה גדולה לרעיון ישוב ארץ־ישראל ויעש לו נפשות הרבה. באותה שנה הדפיס בווינה את ספרו „גורל לאדני", שבו הציע תכנית מפורטת להגשמת רעיון ישוב א"י במעשה. השקפותיו על חבת־ציון הן יותר רחבות ויותר עמוקות מהשקפותיהם של הרבנים גוטמכר וקלישר. מצד אחד ראה בישוב ארץ־ישראל פתרון לפרובלימה המשיחית ומצד שני שמש לו יסוד לתחיתו המדינית והלאומית של העם העברי. על פי דעותיו אפשר לחשוב אותו לחלוץ הציונות הפוליטית המודרנית. הוא ציר לעצמו את הגשמת המפעל לא על־ידי מעשים קטנים, כי הלך בגדולות ותפס את המרובה. הוא הציע ליסד אגודה משותפת לבנין אניות־קיטור ומסלת־הברזל, שתקנה את ארץ־ישראל מידי השולטן, באופן שתשאר תחת שררתו העליונה על יסוד אותם התנאים והזכיות של ארצות־הבלקן בימים ההם. את הדעה הזאת הרחיב העמיק אלקלעי לפרטיה בשורה שלמה של מחברות וספרים, שהיותר מפורסמים שבהם היו בשעתם: „שמע ישראל", „שלום ירושלים", „מבשר טוב", „קבוץ גליות", „ושיבת ציון". כל הספרים האלה נכתבו בהתלהבות מרובה ובאש הדמיון המזרחי. כשנוסדה בשנת 1860 בפאריז „חברת כל ישראל חברים", ראה אלקלעי במפעל הזה את התחלת גאולת ישראל. „היום—כן כתב אז אלקלעי „בהמגיד"— נתקיימה נבואתו של הנביא הושע: „ונקבצו בני־יהודה ובני ישראל יחדו ושמו להם ראש אחד ועלו מן הארץ", ר"ל יקבצו ישראל אגודה אחת כ ל י ש ר א ל ח ב ר י ם ושמו להם ראש אחד (נשיא) הוא המשיח בן יוסף; ר"ל, החברה הקדושה תשים עין השגחתה בעניני הקבוץ, וראשית תבואתה תהיה י ש ו ב א ר ץ י ש ר א ל, כי היא תשובה כללית ותשועה והצלחה כללית".

כשיסדה חברת כל ישראל חברים כעבור שנים אחדות בקרבת יפו את בית־הספר לעבודת־האדמה „מקוה־ישראל" ורבים מחובבי־ציון שבאותו זמן, וביניהם גם הרב קלישר, האמינו לראות בדבר התחלה למפעלים יותר גדולים ויותר חשובים על שדי רעיון ישוב ארץ־ישראל, היה אז אלקלעי היחיד והמיוחד, שהרגיש את עצמו מיואש. הוא שלח לנשיא חכי"ח אדולף כרמיה, מגלת־ספר, שהביע בה מחאה חריפה מאד נגד החברה בגלל שהיא מסתפקת במעשים קטנים ופעוטים, בשעה שיש לפניה כר כל־כך נרחב

לפעולה ולעבודה. היא צריכה להוציא מניות ולקנות במחירן שטחי־אדמה גדולים בארץ־ישראל ולהושיב עליהם יהודים, ואם לא תעשה כזאת, אין לה שום זכות של קיום. אין שאלת הקיום של האומה הישראלית יכולה להפתר בלתי אם על־ידי יסוד מכון לאומי עומד עמידה חפשית על אדמת אבות העתיקה וההיסטורית. כל מעשה אחר שתעשה החברה לטובת היהודים בארצות הגולה, אינו אלא רק עזרה לפי שעה, ארעית.

מגלת־הספר הזאת של הרב אלקלעי, שחתמו עליה גם הרבנים קלישר וגוטמכר, עשתה על מנהיגי חכי"ח רושם כביר. קארל נטר, אחד מחברי ועד־החברה, שהיה עסקן רב־פעלים וגדל־המרץ ומיסד „מקוה־ישראל", הודיע את הרב אלקלעי, כי בשים לב ליושר דבריו החליטה החברה להתחיל בקרוב במפעלים יותר גדולים ונכבדים בארץ־ישראל. הידיעה הזאת הרנינה מאד את אלקלעי הנלהב. בנאומים ובמגלות עפות הוסיף להרים על נס את חשיבות הרעיון והוכיח על פי ראיות לקוחות מן התנך והתלמוד והמדרש, כי שחר גאולתם של ישראל עתיד להבקע מארץ ה ג א ל י ם, היא צרפת...

אבל תקותו של אלקלעי נשארה מעל. באותה עת, בסוף שנת 1869, כבר הורגשו באויר סימני מלחמה קרובה בין צרפת ופרוסיה. הסימנים האלה הטרידו את עם צרפת כולו, וממילא גם את דעת היהודים, מכל הענינים הצבוריים. ביחוד נטרד אז כרמיה, שמלא כידוע, תפקיד פוליטי מאד נעלה בימי יסוד הרפובליקה השלישית. זה גרם, כי כמעט שנה שלמה פסקה עבודת חכי"ח לגמרי ומתוך כך נשתקעה גם החלטתה בדבר יסוד מושבות בארץ־ישראל.

כך ראה אלקלעי, כי התקוות אשר תלה בחכי"ח היו לאכזב, ומאז התחיל לבקש לו דרכים אחרים להגשמת רעיון חבת־ציון.

II.

פעולתו של קלישר וגוטמכר לא נתנו ספוק לאלקלעי. הוא לא נתן כל ערך למעשים נעשים על־ידי נדבות והחזיק בדעתו בכל תוקף, כי מפעל כישוב ארץ־ישראל צריך ויכול להעשות רק בעזרת חברה קולוניזאציונית גדולה. „כשרוצים לבנות — אמר אלקלעי — צריך שיהא הבנין גדול ונעשה על־פי תכנית קולעת אל המטרה. מפעל־עם אי אפשר שיתכונן באמצעים קטנים".

עבר עוד זמן ידוע והרב אלקלעי ראה ונוכח, כי שאלת ישוב א"י יכולה להפתר רק במקומה, בארץ־ישראל עצמה. למרות זקנתו, הוא כבר היה אז למעלה מבן שבעים, נסע לארץ־ישראל. לאחר שהכיר שם לדעת נכונה את המצב, בא לידי מסקנא, כי רק בארץ־ישראל גופא, במקום העבודה העתידה, צריך ליסד את מרכז העבודה לטובת הישוב עם סניפים ומחלקות בכל העולם. ביפו ובירושלים הקהיל קהלות ודרש ברבים בענין זה, ונאומיו עשו על השומעים רושם עמוק מאד. ביפו הזמינו שני הרבנים, הספרדי ר' יהודה הלוי והאשכני ר' שלמה חזן, את ראשי עדת־היהודים לישיבה חשאית, שנדברו בה על־דבר

עניני ישוב ארץ־ישראל ואפני הגשמתו במעשה. בירושלים נקהלו יחד הספרדים והאשכנזים מכל הכוללים, ואחרי נאומו הנלהב של הרב אלקלעי ויכוחים סוערים הוחלט ליסד אַגודה כללית בשם „כל ישראל חברים לישוב ארץ־ישראל" עם ועדים ארציים בכל המדינות. למחר נוסדה האגודה הזאת והחכם־באשי בירושלים, מאיר פאניזיל, נבחר ליושב־ראש. על־יד האגודה נוסד ועד של שבעה חברים מטובי־ירושלים, שנמסר לידם לנהל את כל עבודת התעמולה הצריכה לדבר בחוץ לארץ. במכתב־החוזר דראשון, ששלח הועד הירושלמי אל העסקנים שבחוץ־לארץ הודיע להם, כי ממשלת טורקיה רוצה למכור בזול אחוזה גדולה ורחבת־ידים בין כפר רמלה ובין יפו על־יד נחלת „מקוה־ישראל" של חכי"ח. הידיעה הזאת היתה בשורה טובה בשעתה להמתעניינים ברעיון ישוב ארץ־ישראל בכל מקום שהם ועודדה את הלבבות וחזקה את הידים לעבודה. כשנודע הדבר להרב ר' אליהו גוטמכר זלגו עיניו דמעות־גיל ויברך ברכת „שהחינו".

שבועות אחדים ישב אלקלעי בירושלים ואמץ את הועד בעבודתו. אף הוא עצמו יסד לו לשכת־סופרים מיוחדת וערך המון מכתבים ומגילות בענין ישוב א"י לבעלי ההשפעה והיכולת מבני ישראל שבכל הארצות. עיקר דבריו היה לכולם בנוסח אחד: „אם ישוב הארץ יהיה מן נדבות, הוא דבר שאין בו ממש, מפני שאין לו קִיום, ולכן החברה הקדושה עליה ליסד את הארץ בדרך כל הארץ־ בדרך סחורה בשטרי־אמונה, בנין בתים וכו'." אלקלעי פנה גם במכתבי בקשה אל עסקנים שונים בארץ ובחוץ לארץ, שיחוו את דעתם באותה שאלה, ואת תשובותיהם פרסם בהשבועון העברי הירושלמי „חבצלת", שהמליץ אז על רעיון חבת־ציון.

בערב יום נסיעתו מירושלים טבל אלקלעי שבע טבילות ויתפלל בכוונה עצומה ובדמעות שליש לפני הכתל המערבי. הוא בכה על גלות השכינה ועל גלות התורה ועל גלות הרוח העברי, ויחל את פני האלהים כי העמל אשר הוא עמל לטובת תחית האומה לא יעלה בתהו. בלילה ההוא ראה חלום: אליהו הנביא הופיע אליו כשפניו מאירות ועל שפתותיו מרחפת בת־צחוק נעימה ויאצל לו ברכתו למפעלו הגדול. כאשר נעלם הנביא שמע אלקלעי קול אשה בוכה בכי תרישי. זאת היתה האם רחל המבכה על בניה האובדים והנדחים, ויבך גם אלקלעי בשנתו, והנה ירד עמוד־אש ועליו הרות בכתב נצוצות: „ושבו בנים לגבולם".

—כן, הבנים ישובו לגבולם, הם מוכרחים לשוב,—בדברים האלה הקיץ אלקלעי משנתו והנה חלום. באותו היום נסע אלקלעי לזמלין.

בדמיונו המזרחי האמין אלקלעי, כי הצעד הראשון להגשמת האידאל שלו כבר הצליח. בארץ־ישראל, כן חשב, הכל כבר מוכשר, הכל כבר מוכן ומזומן, גם שטחי קרקע גדולים, גם אנשים הרבה הרוצים לעבוד את האדמה, וכלום חסרה אלא חברה של מניות שתקח את הדבר בידה. גם יסוד חברה כזו איננו דבר כל־כך קשה. העיקר הוא, כי ימצאו בני־אדם שיתעסקו בדבר. הוא, אלקלעי, לעצמו נכון היה להיות אחד מהם, ויבטח בטחון איתן, כי הכל יתפתח

כשורה, ובלבד שלא ישבו בחבוק-ידים ולא תפסק האמונה באלהים.

שקוע בתקוות הללו בא אלקלעי ליפו. שם מצא אצל הרב הספרדי טלגרמה שלוחה אליו מאת הרב ר' צבי הירש קלישר. קלישר הציע לפניו ללכת פאריזה כדי להזדמן עם המטיף לציון המפורסם ר' נתן פרידלאנד, שבא לשם במלאכות נכבדה והוא זקוק לעוזר. ר' נתן פרידלאנד היה יהודי חרד יליד-רוסיה, שנתפרסם בשעתו בתור אדם בעל השכלה אירופית ומטיף מצוין. הנאומים אשר נשא בבתי-המדרשים פעלו תמיד פעולה חזקה ונמרצה מאד. תחת השפעתו של קלישר נמשך אחרי רעיון ישוב ארץ-ישראל ומאז דרש ברבים רק על-דבר חבת ציון, והוציא אחר-כך את דרשותיו בספרים מיוחדים. אף הוא היה אחד מאלה, אשר בשעת יסוד חברת כל ישראל חברים האמין, כי הגשמת רעיון ישוב ארץ-ישראל תתפוש בפעולותיה את המקום הראשון. זה הניע את לבב פרידלאנד לעבור בארצות קרובות ורחוקות ולעשות נפשות לחכי"ת. ואמנם עלתה בידו לרכוש בכל מקום חברים רבים להחברה, אחרי-כן הלך לפאריז ומבלי היות מורשה לכך, נכנס במשא ומתן עם אדולף כרמיה על-דבר ישוב ארץ-ישראל. מפאריז החליף פרידלאנד מכתבים עם קלישר ועם אחדים מגדולי חובבי-ציון בגרמניה, וביניהם גם הד"ר חיים לוריא. על-פי הצעת קלישר הגיש פרידלאנד לנפוליון השלישי מכתב-בקשה על דבר ארץ-ישראל. בהוספה לספרו „יוסף חן" מספר פרידלאנה, כי ענה לו נפוליון דבר על בקשתו במכתב, אבל הוא וקלישר החליטו לבלי פרסם את תכן המכתב ברבים. מאז נעשה המתוך בענין ישוב ארץ-ישראל בין הרב קלישר ושועי-ישראל בפאריז, וביחוד בין הרוטשילדים. כעבור איזה זמן עשה פרידלאנד על-פי הצעת קאלישר נסיעה שניה לארצות שונות להטות את לב הקהל העברי אל חכי"ח כדי שתרבינה הכנסותיה ותוכל לעשות גדולות לטובת ישוב ארץ-ישראל. אופיים מאד הם הדברים המובאים לקמן הלקוחים מתוך קול הקורא שנתפרסם אז ב„המגיד" על-דבר מלאכותו של פרידליאנד בחתימתם של גוטמכר וקלישר: „היהודים החרדים צריכים לתמוך את חכי"ח בכספם, כדי להשפיע עליה, שתמנה את אחד מגדולי הרבנים המפורסמים, ותחת השגחתו יקנו שטחי-האדמה הנחוצים לצורך הקולוניזאציה היהודית, ושידאג לכך, שיהיו הקולוניסטים יהודים חרדים ויראי-אלהים ושומרי חוק ומצוה".

קשה מאד היה לאלקלעי הזקן לנסוע לפאריז. השבועות אשר בלה בארץ-ישראל הלאו אותו מאד, ונפשו שאפה למנוחה. אבל איך יכל לנוח בשעה שמחכה לו בפאריז עבודה כל-כך חשובה? הוא כבר נמצא בקרבת עיר מגוריו, וימהר לנסוע משם דרך בודאפשט לפאריז. שם נודע לו מפי פרידלאנד, וידיעה זו הרעישה את לבו, כי הזמין אותו לבוא פאריזה לא לצרך ענין ישוב ארץ-ישראל בלבד אלא גם לטובת יהודי-סרביה, שגורלם נגע אל נפשו ביחוד.

III.

בעת ההיא נמצאו יהודי־סרביה במצב קשה מאד. הסרבים, אשר נלחצו אז על־ידי הטורקים, הניחו את חמתם ביהודים. הדבר בא לידי מעשה־אלמות ופרעות. בערים הרבה לא היו היהודים בטוחים בחייהם. אחת הערים האלה היתה העיר שאבאץ. שם יראו היהודים להראות בחוץ גם ביום. יהודי־שאבאץ שפכו את מרי שיחם לפני ראשי חכי״ח בפאריז ויבקשו עזרתם. הועד המרכזי של חכי״ח נכנס לכמה ישיבות חשאיות לדון בשאלת יהודי־שאבאץ, ובאחרונה לא מצא לפניהם דרך אחרת של הצלה בלתי אם לצאת מן הארץ. אז פנו חברי הועד עם כרמיה בראש אל הממשלה הטורקית בבקשה, שתתן ליהודי־שאבאץ לבוא אל ארצה. הדבר בא לפני השולטן, והלה הסכים לתת להם בטורקיה שטחי־אדמה לצרכם. אבל יהודי־שאבאץ לא נאותו אל הדבר ויפרסמו ב„המגיד" קול קורא בהודעה, כי נכונים הם לשמוע לעצת חכי״ח ולנדוד לטורקיה, אבל רק בתנאי, שינתנו להם קרקעות דוקא בארץ־ישראל. „רק בארץ־ישראל — כך כתבו יהודי־שאבאץ — נכונים אנחנו ונשינו וילדינו לעבוד את האדמה ולעשות כל עבודת־פרך, אבל לא בשום מקום אחר, ואפילו בטורקיה". כשנודע הדבר לקלישר, מלא את ידי פרידליאנד להשפיע על חכי״ח, כי תתן ליהודי־שאבאץ את חפצם ותשתדל עבורם שיעמידו אותם על הקרקע בארץ־ישראל. אבל פרידליאנד מצא לנחוץ, שיבא גם קלישר לפאריז לעזור על ידו בדבר, כי לא יוכל עשהו לבדו. מפני שלא יכל קלישר לנסוע לפאריז, בקש, כמסופר למעלה, את הרב אלקלעי למלא את מקומו.

בכל חום מזגו וחוסן מרצו התמכר אלקלעי אל העבודה לטובת יהודי־שאבאץ הנתונים בצרה. הוא הרבה רעים לפני כל חברי הועד המרכזי של חכי״ח, ומכל אחד מהם בקש רחמים כשעיניו זולגות דמעות. הוא ישב בתענית ויתפלל לה', כי ישלח לו עזרתו בדבר. אבל הכל היה ללא עזר וללא הועיל. הועד המרכזי מצא, כי חפצם של יהודי שאבאץ לא נתן להמלא. כרמיה הסתלק מהגיש בקשה־משנה אל השולטן מיראה בדבר פן ישוב יהפוך באותו ענין ויחזור בו גם מאת הבטחתו הראשונה. מלבד זאת טענו חברי־המרכז, כי אינם רואים את המוצא שממנו יקחו המיליונים הרבים הנחוצים לצרך העמדת יהודי־שאבאץ על הקרקע בארץ־ישראל. משאבאץ לטורקיה אין הדרך רחוקה כל־כך, אבל משאבאץ לארץ־ישראל רב הדרך מאד.

יותר מחדש־ימים ישב אלקלעי בפאריז, ולאחר שנוכח כי היה עמלו לשוא, שב בלב נשבר אל ביתו.

IV.

בזמלין הרעישה את אלקלעי בשורה לא טובה. הוא מצא מכתב מירושלים, שבו הודיע אותו אחד מידידיו, חובב־ציון נלהב, את הידיעה המעציבה,

כי כל אשר עמל לעשות בירושלים לטובת ישוב ארץ־ישראל עלה בתהו. החלוקנים הפיצו בעם שמועות שוא, כי כל מטרתה של חבת־ציון אינה אלא לכזב את מקור פרנסתם. עם זה בקשו להוכיח, כי עבודת־האדמה תטה את היהודים מן הדרך הישרה, והביאו ראיה לדבריהם מתלמידי בית־הספר „מקוה־ישראל", שיצאו לתרבות רעה. כל הדברים האלה פעלו פעולה חזקה על האנשים, אשר נתנו קודם את ידם לאלקלעי, ומעט, מעט הסתלקו ממנו וגם מרעיון חבת־ציון. החברה „חברים כל ישראל לישוב ארץ־ישראל" בטלה עוד קודם שהשפיקה לעשות דבר־מה. אבל החלוקנים לא הסתפקו בזה עדיין וישלחו לשועי־ישראל אשר בתפוצות הגולה בשם טובי אנשי־ירושלים מכתבים מזויפים שנאמר בהם, כי אדמת ארץ־ישראל היא אדמת־טרשים, כי הבדוים מעמידים בסכנה את חיי היהודים ורכושם. עם זה הודיעו, כי היהודים האומרים להיות עובדי־אדמה בארץ־ישראל הם פורצי־חוק ומפירי־דת וכל כונתם אינה אלא לחיות חיי הפקירות. במכתבים הנזכרים הפיצו ידיעות־שוא מחפירות על אישיותו של הרב אלקלעי, כי עינו רק אל בצעו וכי כל חפצו הוא להתעשר מנדבות־העם, ועוד כאלה.

הידיעות האלה דכאו מאד את רוח הרב הישיש. הוא לא שם לב אל כתבי־הפלסתר אשר הפיצו על אודותיו, אבל נפשו ירעה לו לראות, כי כל העמל אשר עמל היה לשוא. בשורה של מאמרים, שכתב אותם, לפי מבטאו: במח עצמותיו, גלה בעתונים את כל הזיופים והשקרים של מתנגדיו הירושלמים. אבל הוא לא הסתפק עדיין בזה. ביראו פן עשו מכתביהם של החלוקים רושם על חובבי־ציון שבגולה, נסע למרות זקנתו המופלגת נסיעה שניה אל ערי־אירופה הגדולות ובכל מקום בואו נשא נאומים נלהבים בבתי־הכנסיות על־דבר חבת־ציון. בשובו לביתו לא יכל עדיין להרגע. הוא נסע שנית לארץ־ישראל, והפעם ישב שם חמש שנים שלמות. במשך העת הזאת נהל תעמולה גדולה ורבת־המרץ לישוב ארץ־ישראל ודוקא בין החלוקנים. את תקותו האחרונה תלה הישיש אלקלעי בחברה הלונדונית „מזכרת משה", אשר הודיעו על אודותיה כי החליטה לרכז את עבודתה בישוב ארץ־ישראל. הידיעה, כי הפקידה חברה זו לסוכנה עושה דברה בירושלים את הסופר העברי החרד המפורסם יחיאל מיכל פינס, הרנינה את לב אלקלעי מאד ויחכה לבאו בכליון־עינים.

אבל כחבריו הרבנים גוטמכר וקלישר כן לא זכה גם הרב אלקלעי לראות בעיניו את משאת־נפשו כשהיא מתחלת מעט, מעט להתגשם בחיים. בתחלת חדש אוקטובר שנת 1818 מת, והוא בן שמונים שנה, בירושלים.

כעבור זמן קצר לאחר מותו קנו חמשה אנשים ירושלמיים מחסידיו הנגררים אחריו, את הכפר אמלבש, שטח של ארבע מאות מעניות אדמה, הנמצא מהלך שני קילומטרים מיפו והעמידו בו על הקרקע חמשים משפחות יהודיות. מישוב זה התפתח ברבות הימים אותה המושבה היהודית הגדולה, המפורסמת היום ברבים בשם „פתח־תקוה".

מימי דמדומי רעיון ישוב ארץ-ישראל.

סך-הכל של שלשים שנה*).

— א —

התסיסה הראשונה.

I.

חבת=ציון, אִ המונה את שנותיה מימי הפרעות מנגב רוסיה, חוגגת עתה את יובל=השלשים שלה. שלשים שנה — מה נחשבות הן בתולדות תנועת=עם, השואפת לאידאַל, שראשו מגיע אל עתיד רחוק, רחוק מאד? הלא כמהן כאין! ולפיכך, כשאנו סוקרים היום סקירה לאחור על הדרך שעברה בה האידיאה במשך העת הקצרה הזאת, על השתלשלות התפתחותה ברחב ובעמק, על הבנינים אשר בנתה ועל היצירות אשר יצרה ועל הערכין החדשים, אשר הכניסה אל אוצר החיים הרוחניים שלנו, אי אפשר שלא נקרא: ראות כל אלה לא פללנו! כן. אותו קומץ האנשים, הראשונים למרימי דגל הרעיון בשנת תרמ"ב, לא ציירו, וגם לא יכלו לצייר להם אפילו בדמיון, כי הנסיונות הקטנים והדלים, שהתחילו עושים אז במקצוע הישוב העברי בא"י פה ושם, כבר יצטרפו בשנת תרע"ב לרכוש כ"כ גדול, לרכוש היסטורי, שפריו צפון לדורי=דורות.

ועל אחת כמה וכמה, שאותו קומץ האנשים לא היה יכול לצפות, כי המושג המצומצם, היבש — אם הורשה לאמר כך — של ישוב א"י, יהיה בעת כ"כ קצרה, בערך, למושג כ"כ רחב ומקיף, כ"כ מסתעף ומתפשט במובנו ומפרה את המחשבה הישראלית ומזין את התקוות הישראליות — למושג התחיה העברית הלאומית בכל גווניה וצורותיה.

ובצרפך אחת לאחת למצוא חשבון כל הקפיצות הגדולות, שעשה רעיון חבת=ציון בדרך התפתחותו במשך שלשים השנה האחרונות, ובשימך אל לב, כי אידיאה זו, שהיתה בתחלתה רק קנינם של יחידי=סגולה, של איזו מנינים

*) נכתב בשנת 1912 לפני הועידה הכללית של הו"צ באודיסה.

מצומצמים, היתה עתה בימינו להשקפת־עולם המחברת את המזרח עם המערב, — אינך יודע על מה להתפלא קודם: אם על המרץ והעז של אותם היחידים, הבודדים, אשר עמד רוחם בהם להגן על דגלם בתנאים היותר קשים בתוך לעג השאננים והבוטחים, בתוך קפאון וטמטום מבית ורדיפות מחוץ, או על הכח הפורה והחיוני הכביר האצור ברעיון הגאולה והפדות.

II.

שלשים שנה עברו מני אז, ולי נדמה, כי אך אתמול היה הדבר: קבלתי מכתב מר' דוד גורדון בעל „המגיד", והמכתב כתוב דברי־תוכחה, בסגנון רך אמנם: „ב ו י ל נ ה כבר נראתה צורת־מעשה. בחוה"מ סוכות נוסדה שם אגודת חו"צ. בראשה עומד אחד מיקירי־קרתא, משכיל ועשיר, וגם סופר יתקרי. אפשר שקורא אתה את מאמריו בחוברות האהרונות של „השחר", נ ח מ י ה נ ט נ ס ו ן שמו. התחילה תסיסה גם ב ק ו ב נ ה. שם עוסק בדבר אחד מחשובי הפרנסים שבעיר: הגביר א י ס ר ב ר וו א ל ף; בוודאי קראת את שיריו למועדי־ישראל ב„המגיד". ב ב י א ל י ס ט ו ק כבר היתה אס ה בענין הישוב. נכנס בעובי הקורה הרב דמתא ר' ש מ ו א ל מ ו ה ל י ב ר, שהיה קודם רב בראַדום וכתב משם מאמרים ל„המגיד" בזכות השכלת הרבים. אם רוצה אתה לדעת את הפרטים, פנה לך אל מנחם מנדיל מרלינסקי, סופר „הצפירה". מ ס ו ב ל ק שלחו אנשים לארץ־ישראל לקנות אדמה. הלא קורא אתה אל נכון את חידושי התורה והחכמה שיהודה הכהן וו י ס ט י נ צ ק י מפרסם מעת לעת ב„המגיד". גם הוא מן העסקנים שם. וכך מודיעים אותי ע"ד פעולות ומעשים גם ממקומות אחרים בארצכם, ולמה תהיו אתם, בני־מ י נ ס ק, האחרונים בדבר הגדול הזה? מהרו וקראו אספה והתישבו בדבר, ואת החלטותיכם תודיעוני במכתב, ואז אבוא אתכם בכתובים על הסדר ואגלה לכם מן הדברים והמעשים הנעשים מאחורי הפרגוד ושאין מגלים אותם אלא לצנועים".

זוכר אני, כי האַבטוריטט הספרותי של נחמיה נטנסון ושל א"ב וואַלף ושל מנחם מנדיל מרלינסקי ושל יהודה הכהן וויסטינצקי לא עשה עלי ועל חברי אפילו רושם כל שהוא. אנחנו, שכבר הספקנו „למלא כרסנו" מעדני הספרות הראַליסטית הרוסית של פיסאַרב ושל צ'רנישבסקי וכיוצא בהם, לא היינו מכירים בעת ההיא בברי־סמכא ספרותיים כלל. מן הסופרים העברים חבבנו רק את סמולנסקין ואת לילינבלום בלבד. יותר מדויק יהיה אם אומר, כי את סמולנסקין ח ז ר נ ו לחבב. זמן ידועה עברה כעין שונרא אוכמתא בינינו ובינו. גרם לכך יחוסו השלילי של סמולנסקין אל הספר „חטאת נעורים" של לילנבלום ואל הרוח, שפעם אז במחנה צעירי־ישראל. לאחר הפרעות בנגב רוסיה נתעלה סמולנסקין בעינינו למעלת נביא. הוא נבא לפרעות בטרם תבאנה. בהבורה של סופרים במערכת „הרוסקי ייבריי" היה הדבר. סמולנסקין ישב ודרש בשאלת היהודים, ומכוין שהגיע לפרשת רוסיה, התחיל מנבא לימי עברות. חכמי ה„רוס־

קי ייבריי" שחקו לדבריו ולחלומותיו של בעל „השחר" בשעתם. אותו השחוק לא פסק שם, אמנם, גם לאחר שנתקיימה נבואתו של סמולנסקין, אפשר מפני שבקופסתו של ראש החכמים בעל „המנוחה והתנועה", כבר נמצאה אז מוכנת ומזומנת אותה העצה המחוכמה, שהציע כעבור זמן־מה הקצין שמואל פ ו ל י א־ קוב באספת העסקנים הצבוריים בפטרבורג, להושיב את יהודי־הדרום נזוקי־ הפוגרומים בערבות אחאל־טיקי, שתקע שם ה„גבור הלבן", הוא הגנרל סקובלוב המפורסם, את הדגל הרוסי. אז אמרו, כי צבי הכהן רבינוביץ, הוא הוא ששם את העצה הטובה הזאת בפי פוליאקוב בתור סגולה יפה ונאמנה לפדות בה את ישראל מכל צרותיו.

ומכיון שהיה סמולנסקין לנביא בעינינו, שבנו אליו ולתורתו בדבר יעוד הלאום הישראלי בלבב שלם. נתפרסמה מ ג ל ת ־ ה א ש הראשונה, „האבטואמנ־ סיפציה" של פינסקר, וכמעט שלא חדשה לנו כלום. מצאנו בה רק את הבטוי היותר נמרץ של רגש העלבון והצער והיגון והכאב, המלוה את עמנו הנודד הנצחי בארצות גלותו. בבחירת הארץ למולדת לא הקפדנו אז עדיין. אם הפתיעה אותנו מחברתו של פינסקר, היתה זו הפתעה מן הצד, היינו שלא בתוקף הרעיונות הכלולים בה, אלא מסבה אחרת לגמרי, מסבה חיצונית. עד כה היינו חושבים, כי מכחישים בלאומיות הישראלית ה„ווֹאסכוד" של אַדולף לאַנדוי, „האיזראעליטה" של שמואל פלטין, ובפנים ידועות גם ה„רוסקי ייבריי" של קאַנטאָר; אם שמעון דובנוב, שהיום הוא לאומי כשר לכל הדעות, כתב אז ב„הוואָסכוד" במאמר מכון כלפי פינסקר, כי האבטואמנסיפציה היחידה והמיוחדה הנחוצה ליהודים, אינה אלא ההשתחררות הגמורה מסבל הירושה של הבית־יוסף והרמ"א וההתכחשות הדתית והלאומית, לא היה זה פלא כלל. ב„הוואָסכוד" של העת ההיא, שראשי עובדיו היו, כפי מבטאו השנון של לבנדה, „ערב־משומדים", אי אפשר היה לכתוב אחרת ולהשמיע דעות אחרות. אבל כי יקום עתון עברי, המשמש כלי־מבטא לבני השדרות הבינוניות של העם ולהמוניו, הוא „הצפירה" של חיים זליג סלונימסקי, ויאמר על הלאומיים החדשים (אז היו הדברים מוסבים נגד אלה, הנגררים אחרי דעותיו של פינסקר), כי הם אנשים שאינם מן הישוב ומבלי־עולם, כי הם מין חדש של „סאַמוביטניקים" יהודים מעין „הסאַמוביטניקים" יוצאי בית־מדרשו של אַקסאַקוב,—הדבר הזה היה לנו בשעתו הפתעה גדולה ומרעישה מאד. לציניזם גס שכזה ביחס אל הלאומיים הראשונים נושאי דגל התחיה העברית לא הגיע מעולם שום עתון ישראלי מלבד „מחזיקי־ הדת". אנחנו הצעירים, תלמידיו של סמולנסקין, לא הבינונו אז, כי בשעה ש ל נ ו ה י ת ה הכרת רעיון הלאומיות הישראלית כתורה שלמה, כמושכל שאין להרהר אחריו, נמצאה הכרה זו בסכנה גדולה בין השדרות הרחבות של העם. זאת הבין לילנבלום יפה, ובין מאמר למאמר ע"ד קנית אדמה בארץ־ ישראל לצורך יסוד קולוניות, הגין על הלאומיים מפני מתנגדיהם. מה נשתנו הזמנים! לפני שלשים שנה היה צורך בהגנה על הרעיון העברי־הלאומי מפני עורכים וסופרים הכותבים עברית, והיום נעשתה הגנה זו מיותרת גם ביחס

לסופרים, הכותבים רוסית ליהודים. הדפסת מאמרים מצדדים בזכותו של הרעיון העברי-הלאומי, כאותם שפרסם לילנבלום ב„המליץ" בשנות השמונים בשם הכולל „הלאומיים ומתנגדיהם", אינה מצוירת עתה בימינו לא ב„הזמן" ולא בשום עתון עברי (מלבד ב„המודיע" מנקודת-מבט אחרת). אפילו ה„ווֹאסכוד" של היום אינו משמש עוד חצוצרה לאותן הרוחות, שהיו מנשבות בו בימיו של לאנדוי. הכל, ואפילו האַסימילאַטורים מאתמול, עומדים היום על בסיס הלאומיות הישראלית, הכל — לרבות את השמאָליים מבעלי-„הברית"...

ואת הכח המניע מדעת ושלא מדעת לאֶבולוציה נמרצת זו בדעות ובהשקפות אנו צריכים לבקש רק בחבת-ציון. הכרת הלאומיות הישראלית, בכל בטוייה השונים, אינה אלא הפעלה חוזרת של הרעיון הנזכר. לפיכך, כשהרינו באים היום לסכם את החיל הרב, שעשתה חבת-ציון במשך שלשים שנות קיומה במקצוע זה או אחר, בגלותו ובארץ-ישראל, אנו צריכים לסלק לה את חובה ולזקוף קודם כל על חשבונה את נצחון הרעיון הלאומי על רעיון הטמיעה בתוך רוב מנין ורוב בנין של כנסת-ישראל ברוסיה.

אני חוזר לזכרונותי.

III.

בעוד שרעיונותיו של סמולנסקין ע"ד יעוד הלאום העברי היו ברורים ומזהורים לנו מאד, היה בתחלה יחוסו אל ענין ישוב ארץ-ישראל מעורפל קצת. ביחוד הורגש בו חוסר הבסיס הראַלי. מנוסת-הבהלה של היהודים מרוסיה אחרי „הסופות בנגב", הפתיעה אותו מאד, והפתעה זו הביאתהו במבוכה גדולה. מבלי משים התיצבה לפניו פרובלימת-האמיגרציה בכל תקפה, אבל הוא לא תפס אותה בכל הקיפה ולפיכך עשה מעשה ונכשל. בשעה של יציאה מבוהלת ודחופה בכח איתנים, של יציאה פרועה בלי משטר וסדר, כשנאספו עשרות אלפי פליטים יהודים מעבר לגבול, בעיר האוסטריית ברודי, והכל נעשה כ"כ פתאום, כמו בין לילה, ובאופן כ"כ מרעיש, — באותה שעה קשר סמולנסקין מלחמה קשה ונמרצת מאד על חברת „כל ישראל חברים", בגלל שהיא שולחת את הנודדים לאמריקה. בקשרי מלחמה זו עמד סמולנסקין כמעט יחידי. דעת-הקהל של אותה העת לא היתה על צדו. הכל הכירו, כי היתה החברה מוכרחת לעשות מה שעשתה, מפני שלא היה הדבר תלוי בה, אלא בהנודדים, והם הכריעו את שאלת-היציאה לצד אמריקה למפרע. טענותיו של סמולנסקין נגד החברה היו מחוסרות יסוד בכלל, יען כי לא מצא אז די און בו לדרוש בפה מלא, וגם לא יכול לדרוש את הדבר, כי יטו את זרם היציאה לארץ-ישראל. הוא הקשה קשיות ומשל עצמו לא הציע דבר, מפני שלא היה לו מה להציע, וזהו שגרם, כי לא יכול להיות לנו לעינים ולמורה-דרך בשאלת-היציאה, שהעסיקה אז אותנו מאד. כנראה עמד סמולנסקין על הדבר בעצמו ופרסם ב„השחר" שורה של הצעות בדבר ההתישבות בארץ-ישראל. אבל הצעותיו היו סתומות

יותר מדאי, וקשה היה לרדת לסוף דעתו. בנוגע אל ההצעות הללו דרשתי אז ממנו בירור-דבר במאמר מיוחד, שקראתי לו בשם „מכתב אל המו"ל" ושנתפרסם ב„השחר" שנה י"א חוברת א'. אולם הוא פטר אותי בתשובה קצרה, שלא נאמר בה כלום. ניכר היה, כי הוא, סמולנסקין גופו, לא הספיק עדיין לברר לעצמו את עיקר יסודות רעיון ישוב ארץ-ישראל, אף-על-פי שכבר נצנץ בהרבה ממאמריו. מפקפק היה עדיין, מפקפק בבחירת-דרכים להגשמת הרעיון, בונה והורס וחוזר ובונה ומאום לא העלה בידו. לא רבים הם היודעים, כי לא נתן סמולנסקין ערך מעשי מיוחד להחברות ולהאגודות של חו"צ, שנוסדו בשנות השמונים הראשונות בערים שונות. „א נ י מ ב ק ש ג ד ו ל ו ת מ א ל ה" — כך כתב לי אז סמולנסקין באחד ממכתביו — ניצוץ של הרצל היה בו. הוא לא חלם, אמנם, על-דבר „מדינה יהודית", אבל פתרון שאלת הישוב בא"י לא יכל, לפי דעתו, להצטמצם בעוגה הקטנה של חברות ואגודות. „רוצה אני — כאלה היו דבריו אלי במכתב הנזכר — כי היהודים הפאבריקאיים ובעלי בתי-החרשת הגדולים הם הם יהיו החלוצים הראשונים, אשר ילכו לפני העם לארץ-ישראל. עם זה בקש חשבון ומצא, כי כל פאבריקאי יהודי ימשוך אחריו לפלשתינה כמה בתי-אבות של יהודים, ומקץ שנים כך וכך יהיו לנו בא"י כך וכך כפרים, וכך וכך אכרים עברים. אולם מפני שהפאבריקאיים היהודיים לא חשבו ע"ד היציאה לא"י כלל, רפתה רוח סמולנסקין בקרבו וזמן ידוע עמד מכתוב בנוגע לבקשת פתרונים לשאלת הישוב מן הצד המעשיי, עד שהופיע א ו ל י פ א נ ט על הבמה. באוליפאנט ובמלאכותו בקונסטנטינופול תלה סמולנסקין תקוות גדולות מאד. סמולנסקין האמין בכל לב, כי תשועת ישראל תצא מהשתדליותיו של „גוי" זה, ועל ידו תתגלגל זכות השבת בנים לגבולם, ולמרות מצוות הרופאים — הוא כבר הוכה אז במחלת שחפת-הגרון, אשר מת בה באחרונה — ישב וערך מגלת-ספר כוללת תכנית מפורטת לאותה „השבה". את מגלת הספר הזאת אמר סמולנסקין לקרוא קודם לפרסומה בדפוס בועידת חו"צ הראשונה, היא הועידה „הקאטובי-צית המפורסמת, אבל הוא לא הוזמן לבוא אליה. פקדו עליו את עוון מלחמתו בחכי"ח ומחקו אותו מרשימת העורכים המוזמנים לבוא אל הועידה, ולא נשארו בה בלתי אם השנים: רד"ג בעל ה„מגיד" וצדרבוים עורך „המליץ".

ורפיון רוחו של סמולנסקין — אני חוזר לסוף שנת תרמ"ב — השפיע גם עלינו הנגררים אחריו, ולא נסינו לעשות דבר גם לאחר שהתחילה העבודה במקומות אחרים. מכתבו של ר' דוד גורדון, שהבאתי אותו למעלה, הוא הוא שעורר אותנו לפעולה. רוח התמימות והפשטות השפוכה עליו הרהיבתנו; גם הבטחתו לגלות לנו סודות חשובים „מן החדר" עודדה את רוחנו בנו. הסודות המובטחים בשרו לנו טוב למפרע.

הסודות ההסטוריים האלה ראויים הם, שאקבע להם מדור בפני עצמם בפרק מיוחד.

— ב —

הסוד: מאחורי־הפרגוד.

I.

בעת ראשונה לאחר שנתיסדה במינסק חברת חובבי־ציון, עשינו את מעשינו במחשך, מפני אימת הרשות. בעת ההיא — וזה היה תחת רושם רציחת הקיסר אַלכסנדר השני, שנתנה פתחון־פה לאַנטישמיים לשתף לה ידי יעקב, נטו בספירות הממשלה להאמין, כי צעירי־ישראל מתערבים עם שונים וכי כולם, בלי יוצא מן הכלל, חושבים מחשבות מרידה במלכות, ולפיכך נִתנו מן המטרופולין פקודות־סתרים אל שרי הפלכים והמחוזים לשמור את צעדי הצעירים האינטליגנטים מקרב היהודים ולהשגיח על פעולותיהם. כי נתפשו שלשה, ארבעה צעירים כאלה יושבים בחבורה אחת, נחשדו תיכף במחשבות פוליטיות לא־טהורות, ונמסרו לדין. וזה שהמריץ אותנו לכלכל את מעשינו בזהירות יתרה. אספות בהָמון לא נעשו בלתי אם בימי מועד וחג ובבתי־הכנסיות והמדרשות, כדי להכין אמתלה מלמפרע, שאין זו מועצה, אלא תפלה בצבור. ביחוד היינו משתמשים לצרכינו בבתי־הכנסיות בלילות חול־המועד של סכות, שנוהגים בהם בליטא ופולין לערוך חגיגות של שמחת בית־השואבה. תחת כסות החגיגות הללו היינו עושים בין העם תעמולה גדולה ורחבה לחבת־ציון ולרעיון ישוב ארץ־ישראל. בעלי־הלשון שבינינו היו נושאים נאומים מלהיבים את הלבבות ובעלי־הקול מטיבי נַגֵּן היו שרים שירים לאומיים בעברית ויהודית, ויש אשר השתמשנו בשעת החדוה והתרוממות־הרוחות הכללית לרכישת חברים חדשים ולקבוץ תרומות־כסף.

אולם ככל אשר התחכמנו להסתיר את מעשינו מעיני השלטון המקומי, לא נכחדו בכל זאת ממנו. פקידי־הפוליציה ידעו תמיד את מוצאינו ומבואינו, אלא לאחר שעמדו על אמתת שאיפותינו ומגמותינו, העמידו את פניהם כאינם רואים ואינם יודעים דבר. בשיחה שהיתה פעם אחת בין שר־השוטרים בעירנו ובין אחד מראשי עסקנינו, י ה ו ד ה ז א ב נ ֹפ ך, הגיד לו מפורש, כי כל מעשינו גלויים וידועים לפניו, אבל מתוך שהוא חושב אותנו לאנשים תמימים ונאמנים עם הממשלה, אינו רוצה להפריענו מעבודתנו, אולם רק בתנאי שלא נַנקר את עיני הבריות על־ידי שום פעולה, שיש לה אופי של דמונסטראַציה. מאז החלונו לעשות אספות לא־גדולות של חו"צ בימי־השבתות בשעות שאחר הצהרים, כל אספה בבית איש אחר מן החברים. באספות האלה היו נוהגים להקריא לפני החברים כרוניקה שבועונית מקובצת מתוך עתונים שונים על מצב התנועה והמעשים הנעשים פה ושם להפצתה ולהרחבתה או מכתבים מאת החלוצים הראשונים שעלו לארץ־ישראל, וביחוד מאת הבלויי"ם, אודות התפתחות הישוב

העברי החדש ותקותיו לעתיד לבוא. לפעמים היו מזדמנים אל האספות הנזכרת איזה אֲגיטאַטור מן המפורסמים, או עסקן מבעלי-השם, שעבר דרך מינסק, וקראו באזני הנאספים הרצאות בענין חבת-ציון ויעוד-הלאום, וההרצאות האלה היו גוררות אחריהן כמעט בכל פעם ויכוחים ארוכים, ויש אשר גם חריפים וסוערים מאד.

פה אני נזכר בפרט קטן, הראוי להרשם.

מאספה לאספה התחלנו מרגישים יותר ויותר בחסרון הימנון לאומי. הרגשנו, כי כדי להלהיב את רוח המשתתפים באספותינו ולהגביר בלבם את תשוקת העבודה לטובת הרעיון, צריך להשתמש בפיוט. אמנם היה לנו בקרב חברינו אליקום צונזר, מחבר „המחרשה" ושל עוד שירי-ציון אחדים, שהיינו משתמשים בו לעתים קרובות, ותמיד בהצלחה מרובה. אבל „יצירותיו" הבדחניות ערבו רק לחכו של המון העם; פיוט ממין אחר לגמרי היה דרוש לנו בשביל האינטליגנציה, וביחוד בשביל הצעירים תלמידי בתי-הספר הגבוהים, שחפצנו למשוך אותם אל תנועתנו. לבסוף החלטנו להשתמש בשיר אחד, שפרסם אז פרוג ב„הראַזסוויט". השיר הזה, המתחיל במלים: „Уноси мою душу въ ту синюю даль" (נשאי את נשמתי אל מרחק-התכלת), הצטיין, לפי דעתנו, בכל המעלות והסגולות המסמנות את ההימנון: הרגשה לאומית-פאַטריוטית עזה ונמרצה מאד, אהבה נלהבת אל העם ואל מורשת קניניו הרוחניים, מחאה כבירה נגד הגלות, געגועים חזקים על המולדת ההיסטורית העתיקה ועל העמידה החפשית הפוליטית שאבדה. אבל תיכף נתעוררה אצלנו שאלה: מאין נקח לנו את המנגינה הנאותה לשיר זה? אחרי שהרבינו לשוב להפוך בדבר החלטנו לפנות בענין זה בבקשה אל הש"ץ המינסקאי. איש מאתנו לא ידע דבר וחצי דבר בהלכות הקומפוזיציה, ולפיכך האמנו כולנו, כי הואיל ויש ביכלתו של הש"ץ דמתאַ לחבר נגון ל„יחדשהו" ול„מן המיצר", וודאי שלא יפלא ממנו להמציא מנגינה יפה גם לשירו של פרוג.

החזן העירוני במינסק בעת ההיא, המנוח ר' ישראל שאוולסון, היה מפורסם בזמנו ליהודי פקח, האוהב לתבל לפרקים את דבריו במילתא דבדיחותא. לאחר שאני ועוד אחד מחברינו אמרנו לו את מטרת בואנו אליו, הניע בראשו ויען:

— טוב ויפה; אבל הגידו נא לי, בבקשה, מתי, לערך, יוכל הדבר להתגשם במעשה?

— מה כונתך? — שאל אותו חברי.

— הלא רוצים אתם דבר-מה, הלא עושים אתם דבר מה — ענה — ולפיכך הייתי רוצה לדעת מתי יעשה צמחכם קמה לפי השערתכם?

על זה השיב לו חברי:

על-דבר סוף-מעשה אין אנחנו חושבים כלל וכלל. יודעים אנו רק את האחת: נגשים אנחנו לבנות בנין, ולעת-עתה, ביום הזה, הרינו מניחים את הלבנים הראשונות...

— ו א נ י חושב — אמר בחיוך אירוני — כי אין פעלכם אלא קרן קימת לעולם הבא...

לא חפצנו להכנס בויכוחים עם הש"ץ המינסקאי, אשר לא היה אצלנו בזמנו יחיד בדעתו זו, כי אין לנו כל תקוה לראות את פרי עמלנו בעולם הזה. גם רבים מאתנו עצמנו, חובבי־ציון, חשבו אז על־דבר עתיד רחוק, רחוק מאד, על־דבר עבודה של דורי־דורות, של נכדים ונינים. איש מאתנו לא חכה ולא פלל לימים של הצהרת באלפור והכרזת סאן־רימו...

למחר באנו שנית אל ר' ישראל שאוולסון ונמצא את המנגינה מוכנה ומזומנה לפנינו. הוא שר לפנינו את השיר עם מנגינתו פעמים אחדות, ומפעם לפעם גדל חִנָּה בעינינו יותר ויותר. עברה עת מועטת וכל חברנו למדו לזמר את השיר במקהלה של צעירים וצעירות, ועשה על השומעים רושם חזק. בהרבה מבתי האינטליגנטים אשר במינסק, וגם שלא מחוגי חובבי־ציון, התחילו מנגנים אותו על הפסנתר. לא ארכו הימים ושירו של פרוג עם מנגינתו של הש"ץ המינסקאי התפשט בכל תפוצות חובבי־ציון למקומותיהם למושבותיהם ונעשה לעין הימנון באמת.

* * *

עבר עוד איזה זמן ועל־ידי העתונים נודע לנו, כי בערים שונות יסדו להם חובבי־ציון „מנינים" וגם בתי־תפלה מיוחדים, והם משתמשים בהם בהצלחה מרובה לצרכי־תעמולה. נכנסנו למועצה קטנה והחלטנו לעשות כך גם אנחנו. שכרנו לנו את „חדרו" הקטן של אחד המלמדים מחברינו ונתפלל בו בצבור בימי השבתות והמועדים. בתחלה היה זה „מנין מצומצם" אבל מעט, מעט הלך מספר הבאים בתוכו להתפלל הלוך ורב, ורובם מלמדים ומורי־עברית מן המעולים שבעיר. בהמשך הזמן משכנו אל המנין גם איזו צעירים עוזרים ונושאי־משרה בבתי־מסחר שונים, שלא שכחו עדיין גירסא דינקותא. בין שחרית למוסף היו הנואמים שבין החברים דורשים לפני הצבור בפרשת־השבוע דרשה מתובלת בדברי־אגדה ומאמרי־חז"ל על מעלת ארץ־ישראל וערכה בחיי האומה. משרבתה הכנסת המנין—אנחנו היינו מוכרים את העליות לכל המרבה במחירן—הפקדנו את המורה והסופר ר' ישראל מאיר וואָהלמאַן, שהיה ידוע בעיר ל„בעל־תנך", לאמר שיעור בכתבי־הקדש גם בימות־החול בין מנחה למעריב. בעת ההיא כבר היה האיש זקן וכבד, אבל בשבתו לפני התנך התפעל והתרגש כעול־ימים, ודבריו, שנאמרו מתוך התרוממות־הרוח, היו כגחלי־אש ממש, והלהיבו את השומעים. ביחוד חצב קולו להבות בהקריאו את פרקי־הנחמה של ישעיה השני. באותה שעה כמו התפשט את גשמיותו ורחף בעולם האצילות ופניו נעשו פני חוזה וכל מלה שיצאה מפיו היתה מלבבת ומקסמת, מאַמצת ומעודדת. לא ארכו הימים ושומעי שעוריו של וואָהלמאַן נתרבו כל־כך, עד שמצאנו צרָך בדבר

להעתיק את מנינגו לאולם גדול ורחב=ידים. אז לאטנו באזני וואָהלמאַן כי הגיעה השעה, שישכל את פיו לעבור מענין לענין לרעיון ישוב ארץ=ישראל, וגם הורינו לו מה שידבר ושמנו את הדברים בפיו, כי הוא עצמו לא עמד על טיבה של האידיאה ולא ידע מה שהיא באה לחדש. כל ישותו של אדם זה נצטמצמה רק בתנך ובדיני הדקדוק העברי, ובמה שנעשה ונשמע מחוץ להם לא התעניין כלל, וגם בעתונים לא קרא. אולם הוא מלא את בקשתנו, וכל פעם שהקריא את שעורו בתנך, היה מסבב את פני הדברים לחבת=ציון בלשון מדברת גדולות ובמליצות וראָמות, שהיו עושים רושם חזק על השומעים ותופשים אותם בלבם. אבל ביום אחד קרהו מקרה לא טהור, כי ארץ=ישראל נתחלפה לו ב א מ ר י ק ה, והוא התחיל דורש בשבחה ומונה את מעלותיה וסגולותיה שהיא מצוינת בהן לעמת יתר הארצות, והכל באותו הפאַתוס המיוחד לו. וזה היה דוקא בשעה שמפלכי רוסיה הדרומית נזוקי הפרעות התחילה יציאה מבוהלת, ועל עמודי העתונים העברים נמשך פולמוס של קולמוס מאד חריף בין הסופרים ממחנה חובבי=ציון, שמצאו לנכון להטות את זרם ההגרה לארץ-ישראל, ובין המצדדים בזכותה של אמריקה. לאָשרנו נמצא במנין באותו מעמד אחד מטובי חברינו, י ה ו ד ה ז א ב נ פ ך, שהיה מפורסם לפקח גדול, והוא בשמעו את הדברים יוצא מפי וואָהלמאַן, עמד תיכף על הקלקלה ובלי חשוב הרבה הפסיק את הדורש, קפץ ואמר: „כן, כן, יפה אתה אומר; רק הבוגדים והמתכחשים נותנים את היתרון לאמריקה ולפיכך נאמנו מאד דבריך, כי עלינו לחלחם בהם ולרדפם עד חרמה; אבל לאט לך, רבינו וואָהלמאַן, לא פה המקום; ילחמו להם סמולנסקין ולילנבלום בשונאי=ציון, ואנחנו המסובים כאן הלא הננו כולנו אוהבי=ציון, ומה לנו ולפלוגתה? האף אין זאת, רבותי?" ותוך כדי דבור נגש אל העמוד ויקרא :

— והוא רחום יכפר עוון...

אחרי תפלת המעריב נתברר הדבר, כי באותו יום קבל וואָהלמאַן מכתב מבנו הסוציאַליסט שברח לאמריקה, והמכתב שהיה מלא תלונות על גורלו וקשי יומו, נגע אל לב הזקן מאד, והוא לא פסק מהגות בו, ועל=ידי זה נטרד בשעת הקראת השיעור ונכשל בלשונו. אבל מאז נזהר וואָהלמאַן בדבריו מאד, וכדי לטשטש את הרושם הקשה, שעשתה טעותו עלינו, יצא מגדרו והתחיל מכאן ואילך מעיין בספרים ובעתונים, שמדובר בהם נכבדות על=דבר אהבת=ציון וירושלים, והיה מעבד אותם על=פי דרכו עבוד מליצי=פיוטי ועושה מהם מטעמים להנאות בהם את שומעי שעוריו.

לפני התפלה ולאחריה היינו משוחחים בינינו לבין עצמנו, מוסרים איש לרעהו חדשות שלא נתנו להתפרסם בעתונים משום עינא בישא, או נמלכים יחד רק בדברים ובמעשים הנוגעים לחבת=ציון. כל העת שנמצאנו בתוך ד' אמות של המנין, לא עבר על פינו שום ענין אחר. וכך הלך המנין ונעשה בית=ועד לחובבי-ציון אשר בעיר וגם לתמימי=דעים הבאים מערים אחרות.

* *
*

בקר של שבת אחד בקיץ שנת תרמ"ב.

המנין מלא מפה לפה. הפעם נראו בין הנאספים גם כאלה, שהיו באים להתפלל רק לעתים רחוקות מאד. זה משמש אות, כי עומדת היום להתפרסם חדשה נכבדה, או סוד חשוב מאד. ואמנם כך הוא הדבר. אחד מן החברים הותיקים, שאין דבר הנעשה במחיצת חובבי־ציון נעלם ממנו, עומד ומספר, כי נתקבל מכתב מאת אברהם קונסטאנטינובסקי, והמכתב כתוב כולו רזין דרזין, שאין מגלים אותם אלא לצנועין.

הדברים האחרונים, שנאמרו בהטעמה מיוחדת, מעוררים תרעומות בין איזו מן החברים, וקולות נשמעים מעברים:

— כולנו צנועים!

— כל איש מאתנו הוא בחזקת צנוע, שמצוה עליו לדעת את כ ל הסודות, הנוגעים לחבת־ציון, אחד לא נעדר.

— מי הוא זה אברהם קונסטאַנטינובסקי זה חכם־הרזים?

איש מן החברים אינו יודע להשיב דבר על השאלה הזאת זולתי אנכי, כותב הטורים האלה.

ואני אינני כובש את ידיעותי אתי בתוך מעי.

— לאברהם קונסטאנטינובסקי—כך אני מתחיל—התודעתי פנים אל פנים עוד בימי נערותי. הדבר היה בשנת תרל"ו, ואנכי ישבתי אז ב ו י נ ה. בעת ההיא הייתי יוצא ונכנס בבית פרץ בן משה סמולנסקין בעל "השחר", ושם נפגשתי עם קונסטאַנטינובסקי. סִפר לי אז, כי קונסטאנטינובסקי הוא סוחר עשיר ומשכיל מאודיסה, שבא לוויגה לבקר את חתנו הד"ר פ אָ ר י ע ס.

— הוא הוא אותו ד"ר פאָריעס — כן אנכי מסיים — שפרסם לפנים ב"השחר" ספר שלם בשם "תורת־החיים".

אך כליתי לדבר ואל המנין נכנס אותו החבר, שעל שמו היו מתקבלים מכתבי־החברה.

עודנו בבאָה וכל הנאספים חרדו לקראתו, והוא אשר כבר ידע מה כל החרדה הגדולה הזאת, קדם ויאמר:

— צריך להתפלל קודם, כי הדברים ארוכים.

אבל נמצאו אחדים קצרי־רוח, שלא חפצו לחכות עד כלות התפלה, והללו נתנו בקול:

— לא, כי תיכף, תיכף!

— כדי לשמוע חדשה הנוגעת לארץ־ישראל, מותר גם לעבור זמן קריאת־שמע.

על זה ענה החבר מביא־המכתב: אם חפץ הרבים הוא—אשלימנו.

— כן! כן! — קראו כולם פה אחד.

החבר הוציא מכיסו את המכתב, ובטרם יפתחנו אמר בקול נרגש:

— חברים! הכנו לכם כולכם לקראת החדשה הגדולה, אשר אקרא עוד מעט באזנכם, כי את אשר לא פללתם מימיכם—תשמעו היום.

ובדברו פתח את המכתב ויחל לקרוא:

„פוצו בעם ואספו חתימות לאלפים ולרבבות מאת כל איש ואשה, כנער כזקן, כשוע כרש, הרוצים להתנחל בארץ־ישראל. את החתימות האלה תשלחו אלי ואנכי אמסרן על יד השר הגדול אוליפאַנט העומד בראש חברה של נוצרים מיליונרים בלונדון, אשר מאהבתם ליהודים החליטו לשוב ולטעת אותם על אדמת מולדתם העתיקה, ובימים האלה הם נכונים לפדות אותה מידי השולטן הטורקי בכסף מלא". ועל החתום: אברהם קונסטאנטינובסקי.

צריך להיות צייר אמן, כדי לתאר תאור מדויק את ההתפעלות שתקפה את הנאספים לשמע הדברים הללו. היו כאלה, אשר משמחה ועליצות־נפש התחילו מפזזים ומכרכרים כנערים קטנים, רבים ברכו ברגש ברכת „שהחיינו", ואיש איש נתן בטוי להתלהבות שלו באופן אחר, מי בדברים ומי בתנועות. אחרי־כן התחילו ויכוחים על־דבר עצם הענין. כל אחד השתדל להאיר אותו מנקודת־ראות מיוחדת, וכולם לדעה אחת נתכוונו, כי שעת־הגאולה כבר באה, וכלום חסר אלא ההסכם הכללי.

בתוך שאון הויכוחים נכנס אל הבית אחד מעסקני חובבי־ציון, ובעוד רגליו דורכות על המפתן קרא בקול עז:

— רבותי! עשו אזנכם כאפרכסת ושמעתם מפי חדשות ונצורות לא שערתם.

— אין צורך, אין צורך — נשמעו קולות מעברים — כבר שמענו, שמענו!

— לא שמעתם, את זאת לא שמעתם — אמר האיש הבא — אך זה מעט קבלתי מן הדואר.

ותוך כדי־דבור הוציא מכיסו גליון „המגיד" ויקרא מעליו את הדברים האלה:

„הבה אחינו כל אוהבי־ציון, הדואגים בעד עניי בני עמנו, התעוררו נא, חושו נא, לאסוף חתימות לרוב מכל איש הנכון להתישב על אדמת ארץ הקדש לעבדה ולשמרה, וכל המרבה הרי זה משובח. שימו נא אל לב, כי כל הקודם בחתימתו יזכה איה"ש באחוזת־נחלה, לראשון ראשון עד מקום שיד החבורה החדשה מגעת".

והנה נשמעו קולות שואלים:

— מי כתב את הדברים?

— בעל „המגיד", ר' דוד גורדון בכבודו ובעצמו!—ענה העסקן.

„המגיד" היה בעת ההיא כלי מבטאו של רעיון חבת־ציון, ועורכו ר' דוד גורדון הוחזק במחנה חובבי־ציון לאיש מתון ובעל־הגיון, שדבריו מדודים

ושקולים ורחוקים מהפרזה, ואם איש שכמותו ממלא אחרי דברי קונסטאַנטינוב=סקי, היעמוד לב איש בקרבו להטיל בהם אפילו רק שמץ של ספק?

דברי ה„מגיד" היו „כשמן על מדורת ההתלהבות". הרוחות התרוממו יותר ויותר, וכמו צמחו לנאספים כנפים בין=רגע התחילו כולם מרחפים בעולם הדמיון ורואים את עצמם נגאלים זה מחנותו, זה מבית=מרזחו, זה מ„חדרו" וזה מעסקי=האויר שלו ונהנין מזיו חיי בני=חורין בארץ=אבות איש תחת גפנו ותחת תאנתו.

— אם רק בחתימות תליא מילתא — קרא האחד — מי לא יחתום? הלא כ ל ישראל, בנערינו ובזקנינו!

— כ ל ישראל לאו דוקא—אמר השני—אנכי לידך אתקע, כי ו נ ג=ר ו ב, למשל, לא יחתום!

ונגרוב, אביו של הפרופיסור המומר סמיון ונגרוב, היה אז נשיא הבאנק למסחר במינסק ועפ"י דעותיו והתנהגותו נודע לאסימילאטור וממילא גם למתנגד גמור לחבת-ציון.

— עוד ראה תראה את ונגרוב זה — ענהו הראשון — מתחנן אלינו, כי נקחהו אתנו, ואנחנו לא נאבה ולא נשמע לו. בארץ=ישראל אין מקום לאנשים שכמותו.

— כזאת אל תדבר—התערב הרביעי בשיחה — המאור שבארץ=ישראל יחזירו למוטב.

— „ציון, ציון, עיר אלהינו, מה גדול שברך ומי ירפא לך!" — החל אחד המלמדים לשיר בקול.

— חברים!—נשמע קול קורא—על מה אנחנו עומדים פה? הבה נפוצה בעיר ונודיע את הבשורה הזאת בקהל=עם.

— ואני ארוץ ואבשר את הדבר לאשתי; תשבע נחת גם היא.

— ותפלתנו היום מה תהא עליה?—שאלו אחדים.

— עת לעשות לציון הפרו תפלתך!—קרא אחד הצעירים בחיוך.

אבל ברגע זה נגש איש אל העמוד ויקרא:

— „ברוך שאמר והיה העולם!"

רבים, שגבר עליהם חשקם להיות מן הזריזים מקדימים להפיץ את בשורת=הגאולה" בעיר, התחילו מתחמקים ויוצאים אחד, אחד. לא נשאר בבית כי אם מנין מצומצם, וגם תפלתם של אלו היתה הפעם שלא כדרכה, כי אם חטופה ומבוהלת. לא עבר חצי שעה והמנין התרוקן ונסגר.

עוד במוצאי שבת זו נכנסו חברי ועד חובבי=ציון לישיבה והתיעצו על=דבר סידור אסיפת החתימות. החליטו למסור את הדבר לצעירי החברים ולמנות עליהם ראש מן הזקנים מכל רובע ורובע. למחר יצאו צעירי חובבי=ציון זוגות, זוגות וחזרו מחצר לחצר ומבית לבית והאיצו בעם לחתום על טופסי=מכתבים שהציעו לפניהם. דבר המכתבים ומטרתם, שנמסרו על=ידי מאספי החתימות בהגזמות והפלגות משונות, שמשו שיחה בפי הבריות בבתי=כנסיות ומדרשות.

ובכל מקומות של פומבי והעסיקו את המחות והלבבות והלהיבו את הדמיון. במשך שני שבועות נגמר קבוץ החתימות, שעלה מספרן להרבה מאות אלף, ותיכף בשלחו לקונסטאנטינובסקי לונדונה.

מאז צפה העם לגאולה בלב דופק מסערת-רוח. נמצאו גם כאלה, שכבר התחילו מכינים את עצמם לדרך...

אבל עברו שבועות אחדים ומלונדון אין קול ואין קשב, ואין משמיע ישועה... אף "המגיד" עובר על הדבר בשתיקה. ר' דוד גורדון כובש את נבואתו ואינו משיב גם לשואליו במכתבים.

מתאספים אנחנו במנין שלנו לתפלה כמנהג:ו, מתוכחים בשאלות חבת-ציון וישוב ארץ ישראל; אבל באותו ענין אין מאתנו דובר דבר, כי גדול הכאב מאד. אנו מרגישים את עצמנו כאבלים וכנזופים, וליבא לפומא לא גליא: העלבון לוחץ את הלב כבצבת ומלקחים, צורב נפש ובשר יחד, ושפתינו אינן נעות וקולנו לא ישמע.

יש שפלוני בן פלוני מעמיד את האחד ואת השני מחברינו ברחוב-העיר ושואל אותו אם על מנת לקנטר, או שאלת-תם:

— מה נשמע? מתי אתה הולך להתנחל על אחוזתך בארץ-ישראל?

וענהו הנשאל במנוחה מעושה:

—אחוזתי שמורה בשבילי, ואיש לא יקחנה מידי. אבל עוד רבה. העבודה לפני פ ה; ישנם אצלנו עדיין אנשים, שנעם להם סיר הבשר ואינם רוצים ללכת אתנו. ואנחנו מחמלתנו אליהם לא נוכל לעזבם. צריך תחלה לפקוח עינים עורות ולפשט את העקמומיות שבלב; זאת חובתנו לעת-עתה ונעשנה, ואחר-כך נעלה לארץ-ישראל.

כך, או בנוסח קרוב לזה, היינו מתרצים את פליאות האנשים העומדים מחוץ למחננו; אולם בתוך המחנה פנימה היו כל הרוחות הוגים אך נכאים, אבל, כמו שספרתי למעלה, נשא כל אחד מאתנו את צערו בחובו ולא השיח אותו לאחר, כמו נדברנו יחד למפרע לבלתי נגוע אנחנו עצמנו במקום הפצע...

אולם המצב הזה לא נמשך הרבה. יום בא ובא־ד העתונים הצוררים לנו — זה היה "הוואָסכוד" — נשעה קול הצחוק הראשון על משבתינו אנו "נלהבי-המזג ומבוהלי-הרוח ומזועזעי-העצבים וחולי-הנפש"...

מי שלא ראה את המנין שלנו באותה השבת, לו ראה ים זועף מימיו. הכל באו, איש לא נפקד. כולם התרגזו, כולם התמרמרו, השאון והרעש בקעו את האויר. אבל בתוך כל הקולות והצעקות לא נפלה אפילו הברה קלה על ענין החתימות והמכתבים שנשלחו ללונדון. הענין הזה, שבתחלתו נתלו כל תקוות כל-כך גדולות ויפות ובסופו נהיה למפח-נפש, לא הזיז בלבנו אפילו זיז כל-שהוא את אמונתנו בצדקת התנועה ובעתידותיה המזהירים. תמיד היתה ההכרה מרחפת על פנינו, כי עובדים אנחנו עבודה היסטורית, שפריה צפון לדורי-דורות, ואם ה י ו ם אנו נתקלים, יבוא ה מ ח ר ויפנה את הדרך לפנינו.

בני אדם—הללו נוצצים והללו נובלים, היה אוליפאנט ואיננו, היה קונסטאַנטי־נובסקי ואיננו, ורעיון־הגאולה לעולם יעמוד!

אם המה המנין ורעש באותה השבת, לא היה זה אלא רק בטוי של מחאה נגד בעלי „הוואַסכוד" שהעיזו לחלל את הקדש בקחתם את ענין־החתימות שעלה בתהו ליתד לתלות בו את כרכוריהם נגד חבת־ציון ושאיפות הפדות, שתקפו חלק גדול מן האומה.

— הלאה מתכחשים!

— הלאה בוגדים!

— הלאה סנבלטים!

— לא לכם לבנות אתנו את בית־ישראל!

מאז ירד ענין־החתימות מעל הפרק, ולא שבנו אליו עוד. לא ארכו הימים ובלב איש ואיש מאתנו נגלד הפצע ויקרם עור ושב ורפא לנו, ונוסף להתחזק בעבודתנו בשקידה כפולה ומכופלת וביתר עז מבתחלה.

* *
*

הדבר היה בסוף שנת תרמ"ג.

במנין שוררת תוגה מעיקה; החברים מתלחשים בינם לבין עצמם בשפה רפה. בכנופיה מיוחדת עומדים העסקנים טרודים בשיחה רצינית אף הם, וכל אחד מהם מתאמץ להשפיל את קולו לבל יגיעו דבריו לאוזן זר. הכל יודעים, כי במחיצת חובבי־ציון נעשו הדברים יגעים, כי התהפכו מסבות, שיש בהן כדי לקעקע את הבירה כולה; אבל איש מן החברים, מלבד העסקנים, אינו יודע את הפרטים, וזה מגדיל את היגון ביותר.

— עד מתי נענה את נפשנו בספיקות מרים?—קרא האחד—הבה נגשה אל העסקנים ונשאלה את פיהם.

אבל לא נמצא איש מן הנאספים, שהעיז לגשת אל העסקנים ולהפריע אותם משיחתם. כולם מצאו, כי אם העסקנים מחשים, אות הוא, שיפה השתיקה לדבר, ולפיכך צריך להתאזר לפי שעה בסבלנות ולחכות.

כל־כך גדולה היתה באותו זמן המשמעת במחנה חובבי־ציון.

הגבאי נתן אות, והתפלה החלה. לאחר קריאת התורה נגש ראש־העסקנים אל הבימה וידפוק עליה בכפו. הנאספים כלאו את נשמת אפם בם ויעשו אזנם כאפרכסת, והעסקן פנה אל הקהל בדברים האלה:

רבותי! בשורה לא טובה מוצאת בפי היום. שלש המושבות: ראשון־לציון, שמרון וראש־פנה אינן יכולות למלט את משא הוצאותיהן המרובות, ומאין תומך בידן הן עלולות לנפול ולהעמיד על־ידי זה בסכנה את כל הישוב העברי החדש בארץ־ישראל. מובן מאליו, כי אנחנו בכחותינו הדלים לא נוכל לעשות בזה כלום, ולא נשאר לנו בלתי אם לשאת את עינינו אל אחינו שועי־ישראל שבמערב. הללו אם יחפצו, לא יבצר מהם להציל את שלשת הקולוניות הנזכרות

מכליון. חברינו חובבי-ציון שבביליסטוק מודיעים אותנו במכתב, כי כבר ישבו על מדוכה זו והחליטו לקבל את עצת רבם הגאון ר׳ שמואל מוהליבר ולפנות לעזרה אל שני הבארונים המפורסמים הירש ורוטשילד בפאריז, הידועים בצדקת פזרונם לכל דבר שיש בו משום תקנת האומה, והם מציעים לפנינו, שנעשה גם אנחנו כמותם, ומביעים את תקותם, כי אם כל ועדי החברות והאגודות לישוב ארץ-ישראל למקומותיהם למושבותיהם יעתירו דבריהם על שני הנדיבים האלה, אז יצליחו וגם יעשו פרי. ובכן אני מעמיד למנין את השאלה: מי מכם מסכים, שנקבל את הצעת הביאליסטוקים?

כולם הסכימו, מלבד אחד החברים, מלמד דרדקי, שפקפק מלכתחלה וחוה את דעתו, כי צריך לערוך את מכתב הבקשה רק לרוטשילד, מפני שהוא „שם דבר", אבל לא להירש, שלא יצאו לו מוניטין בעולם ואין יודע מי הוא ומה מעשהו. אולם לאחר שבררו לאותו מלמד, כי מלבד שהבארון הירש הוא עשיר מופלג ובונה מסלות-ברזל, גם יש לו עסקים עם השולטאן הטורקי בכבודו ובעצמו וכמה פעמים היה אורח מסב לשלחנו, מיד נתקררה דעתו.

למחר בערב נאספו יחד כל הסופרים המליצים שבאגודתנו, והם: נפתלי משכיל-לאיתן, ישראל-מאיר וואָהלמאַן, יוסף בריל, שהיה חותם על מאמריו בעתונים בשם „איוב ממינסק", אברהם אבלי סירוטקין ואני, כותב הטורים האלה, בצירוף שנים, שלשה מטובי המורים העברים, כדי לעבד בצותא חדא את טופסי המכתבים, העומדים להשלח פאריזה. אז האמנו לתומנו, כי כל מה שנכתב בענין חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, צריך שיהא כתוב על טהרת המליצה וכל המרבה בפסוקים, הרי זה משובח, ומובטח הוא, שיכנסו דבריו אל הלב. בזה שמש לנו מופת סגנונו של מזכיר הנהגת חו"צ בוורשה שפ"ר (שאול פינחס רבינוביץ), שמכתביו החוזרים אל החברות והאגודות אשר בערי-השדה היו מורכבים ממליצות על גבי מליצות ובחצאי פסוקים, וביחוד מישעיה, ונקראו בכל פעם מאת החברים בהתפעלות עצומה, אף כי יש אשר עמדו על תכלית הדברים רק בקושי גדול. כך היה מעשה פעם אחת, שנתקבל בחברתנו מכתב מאת שפ"ר, והמכתב בן עשר דלתות כתובות פנים ואחור מליצות וראָמות, וכל עיקרו לא בא אלא כדי להודיענו, כי ביום השליש, לשבוע יעבור דרך עורנו הנדבן המפורסם ר׳ קלונימוס זאב וויסוצקי, השב ממלאכותו בארץ-ישראל, ובכן צריכים חובבי-ציון לערוך לו קבלת-פנים נהדרה.

בידיעת האחריות מוטלת עלינו ישבנו אל השלחן, ואיש, איש מאתנו התחיל מריק מאמתחתו „מבכורות המליצות ומחלביהן". והמליצות לא נתקבלו בלי ישוב-הדעת, אגב חטיפה, כי אם מתוך בירור ולבון הן מצד עצם הלשון והן מצד הדקדוק. היו מבטאים מליציים באלה, שהתווכחנו על כל אחד מהם כשעה שלמה, ויש אשר ברעם וברעש, מפני שבמקומם בתנ"ך ישנם חלוקי-דעות בפשט הכתוב בין בעל ה„מצודת-ציון" והרד"ק, או בין הרמבמ"ן ובין מלבים, וצריך היה להכריע קודם את מי מהם הצדק. זכורני, כי זמן רב הטרידה אותנו הצעתו של הישיש וואָהלמאַן, שנבקש ונמצא רמזים במקרא, כי עתידה ארץ-ישראל להבנות על-ידי

יהודים יושבי צרפת, אשר שם האחד הירש ושם השני רוטשילד. לאחר שהניעונו את כתבי־הקדש כאשר ינוע בכברה, יכלנו לקבל את הצעתו של וואהלמאן רק למחצה. אחד מחברינו הסופרים העלה בחכתו את מליצת הכתוב „הצבי ישראל", והאמין למצוא בה סמוכין להרעיון, כי יקום איש, ששמו „צבי" ובנה את בית „ישראל", ואנחנו כולנו החרינו החזקנו אחריו וסמכנו את ידינו על מציאתו. אבל אך לשוא חפשנו בתנ"ך זכר לרוטשילד, כי לא מצאנו. לבסוף הוציא אותנו אחד המורים ממבוכתנו, כי קם ואמר:

— קריינא דאגרתא, להוי פרוונקא. וואָהלמאַן הִכניס את ההצעה, ואין בן־חורין הוא להבטל ממנה. הוא חזר בודאי על התנ"ך יותר ממאה פעמים ואחת, ומי בקי בו כמותו? די לו אך לחשוב קצת — וימצא.

וכך היה. וואָהלמאַן שקע בהרהוריו, ואחרי חשבו שנים, שלשה רגעים אורו פניו ויקרא בהתלהבות כדרכו:

— יש ויש! אין זה, אמנם, זכר מפורש כגון ה„צבי־ישראל", אבל ראיה לדבר, ראיה מופתית, הריהי בוודאי ובוודאי. רוטשילד בעברית פירושו: „שלט אדום"; שתי המלים האלה לפרט גדול עולות למספר ש"ץ, שהן ראשי תיבות של „שליח־ציון", כלומר: אתה תהיה השליח־מצוה לבנין ציון.

בריל, שהיה תמיד בר־פלוגתא לוואָהלמאַן, נסה לערער על ראיה זו וטען, כי אין לסמוך עליה אפילו בשעת הדחק; אבל הרוב המכריע, שחפץ להפטר מן הענין המיגע הזה, נטה אחרי וואָהלמאַן, והצעתו נתקבלה.

סוף, סוף נגמרה עריכת המכתבים, ואנחנו הרגשנו את עצמנו כאלו נגולה אבן כבדה מעלינו ונשאף רוח לרוָחה.

המכתבים נשלחו לתעודתם, ובקוצר־רוח חכינו לתשובה, מחרישים לדעת אם יעשה צמחנו קמח, אם אין.

עבר ירח ימים. כמעט בכל פוסטה באות מארץ־ישראל שמועות, שכל אחת רעה מחברתה. המצב במושבות הולך ונעשה קשה מיום ליום; אם לא תקום תשועה בקרוב, הכל צפון לאבדן ולכליון.

ותשועה אין.

שרויים בעצבות היו באי־המנין בראש השנה, ביום־הכפורים ובשני הימים הראשונים של חג הסוכות. שנִינו ממנהגנו לערוך בחול־המועד חגיגות של שמחת בית־השואבה. שבת משושנו וחגנו נהפך לחגא. איש איש ממנו התיחד עם צערו ועם הרהוריו הקשים והמעציבים, ולא לבו הלך לבקש לו שמחות וגיל.

ביום ערב שמיני עצרת נודע לנו מפי אחד מחברינו, הוא הבדחן המפורסם אליקום צונזר, שבא מווילנה והתראה שם עם גדולי עסקני חובבי־ציון כלבנדה ופין ואחרים, המחליפים מכתבים עם חברים תמימי־דעים בפאַריז, כי הבאַרון הירש כבר היה מוכן ומזומן לצאת לישע שלשת המושבות הנמצאות ברעה, אלא שצרה עינו ברוטשילד ואינו רוצה שישתתף אתו בדבר גם הוא, ולפיכך החליט להסתלק מן הענין לגמרי.

הידיעה הזאת העציבה אותנו מצד אחד ונתנה תקוה בלבנו מצד אחר. נעצבנו לשמוע, כי אחד מן הנדיבים, ששמנו בהם מחסנו, כבר אבד לנו, וקוינו לטוב, מפני שזה שמש לנו אות, כי נוטה רוטשילד למלא את משאלת חובבי-ציון.

ותקותנו באה. ביום שמחת-תורה בבקר נתקבל על שמי מכתב מאת ר' דוד גורדון וכתוב בו כדברים האלה:

„התבשר ובשר את יתר אחינו חובבי-ציון בעירך, כי בארון אדמונד רוטשילד הואיל בחסדו הגדול לפרוש את חסותו על שלשת המושבות: שמרון, ראשון לציון וראש-פנה, וכבר שלח איש עתי בא-כחו לארץ-ישראל לבסס את מצב האכרים העובדים בקולוניות הנזכרות. אפס כי מענותנותו הגדולה הוא מבקש מאתנו להסתיר דבר ולבלתי קרוא ברבים על מעשי צדקתו את שמו המפורש. לפיכך אקרא לו מהיום והלאה ב„המגיד" בשם „הנדיב הידוע", ואף אתה עשה כמוני וגלה את דברי רק ליודעי-חן מקרב החברים; ראה הזהרתיך".

אך קראתי את דברי המכתב, „שויתי רגלי כאילות" וארוץ אל המנין. שם כבר עמדו בתפלת שחרית. אבל אני לא יכלתי להתאפק ואקרא בקול ובנשימה אחת:

— נמצא מלאך לשלשת המושבות! כך מודיעני ר' דוד גורדון; כבר נסע לתכלית זו שליח מיוחד לארץ-ישראל.

העובר לפני התבה נשתתק ויפן אל המתפללים בעינים בוחנות כשואל, אם להמשיך את התפלה. אבל התפלה כבר הופסקה ממילא, כי תיכף נשמעו קולות שואלים פה אחד:

— מי הוא, אפוא, מלאך מושיע זה?

— מי?—עניתי—„ה נ ד י ב ה י ד ו ע!"

תשובתי הפליאה את החברים, ורבים קראו:

— אבל מה שמו כי נדע? כמה „נדיבים ידועים" איכא בשוקא!

— אל תדבר אלינו בחידות!

— אין אני יכול—אמרתי— לפרסם בקהל את שם הנדבן. ובכלל איזו נפקה מינה יש בדבר אם המנדב הוא חילק או בילק? העיקר הוא, כי קם גואל, אשר פרש את כנפי חסדו על הקולוניות ויצל את הישוב העברי החדש בארץ-ישראל מסכנת כליה.

אבל תשובתי לא הרגיעה את רוח החברים, ולא עוד, אלא שגם מצאו בה עלבון לעצמם. לא יכלו הללו להבין, כיצד אפשר להסתיר סוד מאת אנשים תמימי-דעים המסורים אל הרעיון בכל לבם ונפשם. וכי כך עושים לבני-לויה?

וכולם נסבו עלי, אלה בתביעות נמרצות ואלה בהפצרות, ולא הרפו ממני כמושכים את לשוני בחכה לאמר: פצה פיך וגלה לנו את סודך!

נבוכותי מאד ואהי כאובד-עצות מבלי דעת מה לעשות. מצד אחד היו דברי ר' דוד גורדון בעיני כדברי האורים, ואם הוא מבקש ממני להחזיק את הדבר בסוד ולבלתי עשות לו פרסום, וודאי שיש טעם בגו וכך צריך

להיות, ואיך אפוא, אעיז למרות את פיו? ומצד שני תמים הייתי בעת ההיא יותר מדי ויראתי שמא אקניט בזה את בעל ה„מגיד“ וחדל לקבל את הקורים־פונדנציות שלי לדפוס, ואנה אוליך את חרפתי? באחרונה החלטתי להתעקש ולבלי גלות סוד ויעבור עלי מה.

אף־על־פי־כן עוד נסיתי להתחנן אל החברים ואומר: אל נא תאיצו בי להפר מצוה; חדלו לכם מן האחריות הגדולה והכבדה, שאתם מטילים בזה עלי וגם עליכם עצמכם לפני רעיוננו הגדול והקדוש. ר' דוד גורדון אינו מן המדברים דברים בטלים, ואם הוא דבר—מי לא ישמע? ואם הוא צוה — מי לא ימלא?

דברי האחרונים עשו רושם, והרוחות נרגעו. וואָהלמאַן היה הראשון אשר התעורר ויקרא בהתרגשות המיוחדת לו:

—אם מצות ר' דוד גורדון היא, אל תפירנה. יבוא הטוב מכל מקום שיבוא, ואנחנו נקבלנו תמיד בתודה ובברכה. לא אכחד אמנם, כי כשאני עצמי הריני משתוקק, ממש, לדעת אותו הכרוב הסוכך על הקולוניות מי הוא, אם „הצבי ישראל“ או השי״ק, כלומר: „השלי ח־ציון“, וסוף, סוף לא אנוח ולא אשקוט ולא אתן דמי לי עד אשר יבורר לי הדבר כהויתו, אבל אינני מן הדוחקים את השעה, ועוד חזון למועד. לעת־עתה רב לנו, כי דברי מכתבנו הצליחו אף עשו פרי, ובכן — יחי הנדיב הידוע!

כקסם היה על קריאתו זו של וואָהלמאַן להלהיב אל הרוחות, וכל הקהל חזר אחריו בקול: יחי הנדיב הידוע!

מאותה שעה ואילך נשתנו פני המנין. חלף עבר רוח הכֵּהה, אשר שרר כל העת האחרונה, ותחתיו בא רוח ששון מעודד ומרומם. התחיל סדר ההקפות עם נגונים ורקודים רועשים וסוערים. אליקום הבדחן חבר על רגל אחת שיר ביהודית עם מנגינה מיוחדת לה לכבוד הנדיב הידוע. את תוכן השיר הזה כבר שכחתי. לעומת זאת זוכר אני עד היום מקצת מן החרוזים העברים, שנזרקו באותו מעמד מפי וואָהלמאַן בהתאם למנגינתו של אליקום, והריני רושם אותם פה זכרון לדורות:

לָמָּה קוֹל הַמִּנְיָן הוֹמֶה? מַדּוּעַ?—
לִכְבוֹד מַלְאָכֵנוּ הַנָּדִיב הַיָּדוּעַ!

•

מִי בָא וְתִקֵּן אֶת מַצַּב הַיִּשּׁוּב הָרָעוּעַ?
הֲלֹא הוּא גּוֹאֲלֵנוּ הַנָּדִיב הַיָּדוּעַ!

•

מִי הוּא? מַה שְּׁמוֹ? אֵין הַדָּבָר יָדוּעַ—
יִהְיֶה אֲשֶׁר יִהְיֶה הַנָּדִיב הַיָּדוּעַ!

•

נָדִיב הוּא וְעַל נְדִיבוֹת יָקוּם—
עַד כַּאן שֶׁלִּי, וְהַנִּגּוּן לְרַ' אֶלְיָקוּם.

ועוד הפעם:

— יחי הנדיב הידוע!

— ל=ע=ד! — הטעים האחד הטעמה יתרה.

ל=ע=ד ו=ל=נ=צ=ח נ=צ=ח=י=ם! — נשמעו קולות מטעימים אחריו.

— נהמא בנהמא! — העיר וואהלמאן בחיוך, ואחר הוסיף:

— רבותי, חובבי=ציון! ששה שבועות רצופים נהגנו מנהג של אבילות, הזרנו את עצמנו מכל אות של שמחה, ואפילו מן הצחוק. ואמם לא עת שחוק היתה לנו בראוחנו, כי מעשי ידינו טובעים בים וכל העמל אשר עמלנו והיגיעה אשר יגענו לתקוע לנו יתד בארץ=קדשנו עומדים לעלות בתהו. עכשו כששלח ה' לאחינו האכרים עובדי אדמת=הקודש מושיע ורב, אשר שם קץ לצרותיהם ויגח להם מעצבם ומרגזם ועל=ידו באה תשועה להישוב כולו, חובה כפולה ומכופלת מוטלת עלינו לגרש את העצבות מלבנו ולשמוח משנה=שמחה, שמחת=התורה ושמחת=המאורע, ובכן מדוע אתם מחשים ואין איש מכם מזכיר את הידוע, כי אין שמחה אלא בי"ש? יקח נא מעט מן האדום האדום, וסוף החדוה לבוא.

עצתו של וואהלמאן לא מצאה עליה מערערין ונתקבלה פה אחד. לא ארכו הרגעים ועל השלחן הוצגו בקבוק יין=דגן עם לחמניות של דבש. תחלה ברכו על הכוס הסופרים בעלי=הלשון והעסקנים, ומאתם עברה הצנצנת לאיש, איש מבאי=המנין. נשמעו דרשות ונאומים וגם דברי=תורה סתם מעניני=דיומא. אליקום הבדחן המטיר בדיחות והלצות, וואהלמאן באר פסוקים אחדים בתנ"ך על דרך החידוד, והקהל שמע ושחק מטוב=לב. פתאום התעורר אחד המלמדים מן הזקנים ואמר:

— פלאי=פלאים! חשבתי ומצאתי, כי „נדיב ידוע" בגימטריא: „ציון".

— ואני אומר — קרא וואהלמאן תיכף — כי „נדיב ידוע" בגימטריא: „ה נ ה מ ל א ך!"

— גם לי יש גימטריא — אמר אליקום — והיא טובה עשרת מונים משלכם.

— אל יתהלל חוגר כמפתח! — העיר וואהלמאן — אם טובה היא הגימטריא שלך, אם אין, לא א ת ה תשפוט בדבר, כי אם א נ ח נ ו. ובכן?

— ה ב א ר ו ן ר ו ט ש י ל ד — התחיל אליקום — בגימטריא...

אבל פה הפסקתי א נ י את אליקום בדבורו, כי קראתי בקול:

— מה? מי?... מה ענין הברון רוטשילד לכאן?...

אולם אליקום לא שם לב לדברי כלל והוסיף:

— הבארון רוטשילד בגימטריא: „ה ן ה ו א א ח י נ ו ה ט ו ב ה נ ד י ב ה י ד ו ע מ צ י ל ה י ש ו ב!"

לא יכולתי למשול ברוחי ואקרא:

— מאין אתה יודע? מי הגיד לך את הדבר? האם עוף השמים הוליך אליך את הקול? רבותי! — פניתי אל הקהל — עדים אתם כולכם, כי א נ י לא הגדתי כלום, ואך מלבו הוציא מלים.

לשמע הדברים האלה פרץ צחוק אדיר מפי הנאספים, ורבים קראו:

— נכנס יין יצא סוד! רוטשילד! רוטשילד! הוא ולא אחר!
והאחד קפץ וקרא בנגון של ימים נוראים:
„מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את הבארון רוטשילד בעבור שיצא לישע שלשת המושבות העזובות והמטות לשחת ובשכר זה הקב״ה ועוד ועוד עד גמירא, והנאספים ענו אחריו:
— יחי אחינו הגדול הבארון רוטשילד!
אנכי עמדתי כל העת על מקומי כהלום=רעם. דאיתי כי פי הכשילני ויפילני ברעה ויצר לי מאד. יראתי פן יצא לי שם כאיש אשר לא נאמנה רוחו וכמגלה סוד ובעיני ר׳ דוד גורדון אהיה כמתעתע ולא יוסיף, עוד להעלותני למחיצת סופריו, וכמעט בדמעות על עיני התחננתי אל אליקום, שיעיד קבל עם, כי לא אני גליתי־לו את הסוד. והוא, אליקום, לא יכל לראות בצערי וימלא את בקשתי ויאמר: — רבותי! אני מעיד עלי שמים וארץ, כי איש לא הגיד לי את הדבר, וכי גם לא היתה זו נבואה שנזרקה בפי, אלא סברה — סברה דנפשי על פי ממה=נפשך זה: אם הבארון הירש הסתלק מבוא לעזרת המושבות מפני שכבר הקדימו בדבר הבארון רוטשילד, — ואותה ידיעה הלא הבאתי לכם אני עצמי מווילנה —הלא כבר מובן מאליו הנדיב הידוע מי הוא.
דברי אליקום אלה לא השקיטו עדיין את סערת=רוחי. עוד שרוי בפחד הייתי, שמא יביא האחד או השני את דבתי רעה אל בעל „המגיד״. מנוחת נפשי לא שבה אלי אפילו לאחר שראיתי, כי בחוגי חובבי=ציון לא רק בעירנו, כי אם גם בערים אחרות, מדברים על מעשי הבארון רוטשילד בגלוי, ואף מסמנים אותו בשמו: אדמונד או בנימין. נרגעתי לגמרי רק לאחר שעבר זמן ידוע ור׳ דוד גורדון הוסיף להחליף אתי מכתבים בעניני חבת ציון וישוב ארץ ישראל ולגלות לי את הסודות מאחורי הפרגוד על הסדר ובעתם.

* *
*

מעת לעת עלתה בידנו להרחיב את תעמולתנו ולמשוך אל הרעיון פנים חדשות, וביחוד מקרב הצעירים תלמידי המחלקות האחרונות של הגימנאזיה ושל בית=הספר הראלי בעירנו. התלמידים האלה היו נמנעים מאימת=השלטון מקחת חלק באספותינו ובישיבותנו, אבל בימי החגים והמועדים היו מבאי המנין שלנו. אף=על=פי=כן השתמשנו בהם למטרות שונות, וביחוד לקבוץ נדבות, בבתי עשירי= העיר, שהיו נושאים פנים להצעירים בעלי כפתורי=הכסף ומקבלים אותם ברצון מיוחד.
באחד מלילות חול=המועד סכות של שנת תרמ״ו ערכנו חגיגת שמחת בית= השואבה. בפעם=הזאת נערכה חגיגה זו בפאר והדר מיוחדים עם נואמים ועם שתי=מקהלות: של משוררים ושל מנגנים בכלי=שיר. כדי להנצל מעינא בישא שנינו ממנהגנו ולא ערכנו את הנשף באחד מבתי=הכנסיות שבתוך העיר, אלא קבענו את מקומו בבית משרפות=השכר של האחים פרומקין הנמצא בקרבת הפרור

„פַּרְסָפֶה". המחלקה הראשונה של הנשף, מחלקת הנאומים, כבר כלתה. הנואמים היו: אברהם אבלי סירוטקין, ליבברגר, יהודה זאב נפךואני, כותב הטורים האלה. הראשון דרש רוסית ושלשתנו האחרונים ביהודית. התחילה המחלקה השניה: אליקום צונזר עלה על הבמה והתחיל לשיר משירי־ציון. פתאום פרצו אל הבית אנשים מן החוץ בקריאה:

—הפוליציה הולכת!

על הקהל הגדול נפלה חרדת־מות, ורבים בקשו להם דרך לצאת בעד החלונות. האחד אשר לא נבוך ולא נפל לבו עליו היה נופך. הוא התעורר כרגע ויתן קולו קול מצוה:

אל המזנון! שבו לכם אל השלחנות; עוד מעט ויקראו את „התנאים"!

ובדברו תפש בידי צעיר וצעירה מתוך הנאספים ויושיבם בראש השלחן ויקרא:

— הנה החתן והכלה! הכבר הכינו קערת־חרש לשבירה?

זאת דבר ואחר מהר לגשת לקבוצת תלמידי־הגימנאַזיה, שעמדו באחת הפנות חורי־פנים נפעמים ונדהמים, כי יראו פן תגלה אותם הפוליציה במקום הזה ואז אחת דתם להגרש מבתי־הספר.

— לכו אחרי!—קרא אליהם נופך, ויוציאם אל חדר אחר, ושם הסיע קרש מקרשי־הרצפה, ודרך החור הפתוח הורידם אל המרתף האפל אשר מתחת.

אך שב נופך למקומו, ואל הבית נכנסו פקיד־הרובע בלוית שוטרים וחילים מזוינים.

— מדוע קול הבית הומה? — שאל הפקיד ברגז.

— חוגגים אנחנו—ענהו נופך—את חג־התנאים של אחד מידידינו.

— את מי תגיד מלין?—קרא הפקיד וחמתו גדלה מאד— פה, במקום שמם והרחק מן העיר, וביום בציר ועבטיט?

—עוד מעט וראית, כי כנים דברי—השיב לו נופך בהביאו אותו אל חדר־המזנון, במקום שישבו אֲנשים ונשים במספר גדול מסביב לשלחנות וייטיבו את לבם במאכל ובמשתה.

— הריני מתכבד להציג לפניך את החתן והכלה!—קרא נופך בהראותו על הצעיר והצעירה, שישבו בראש השלחן.

ותוך כדי־דבור הוסיף:

— הואילה נא אדוננו הפקיד לשבת אתנו ולהשתתף בשמחתנו, תחת כי באת בצל קורתנו.

למראה הבקבוקים המלאים שקט הפקיד מזעפו. בתחלה העמיד את פניו כמסרב קצת, ואחר כך התעורר ויקח לו מקום על־יד השלחן, ונופך מזג לו כוס אחת ושניה, וגם את השוטרים והחילים השקה. כאשר נלאה הפקיד לשתות, קם בכבדות מעם השלחן ויושט את ידו לנופך וגם להחתן והכלה ויאמר:

— שמחו לכם, אחים, ככל אות נפשכם, ואנחנו חלילה לנו להפריע בעדכם; לילא טבא!

ויפן ויצא מן הבית והשוטרים והחילים אחריו.

וקול נופף ברמה נשמע:

— המחותנים, החתן והכלה וכל הקרואים הנכבדים מתבקשים להכנס אל האולם! יעמוד ר׳ אליקום!

אז מהרנו והעלינו מן המרתף את חברינו הצעירים תלמידי בתי־הספר, והנה פניהם כפני מתים, וכמעט לא נותרה בהם נשמה. אחדים מהם חלו אחרי־כן משך שבועות אחדים.

בין התלמידים האלה נמצאו גם העסקן הציוני המפורסם היום ד״ר שמריהו לוין, שאול גינצבורג (עורך ה״פריינד״) והד״ר אברהם קארולצ׳וק, שנתפרסם אח״כ בתעמולתו הציונית בוויטבסק.

כעבור שנים הרבה אחרי המאורע הזה נזדמן הד״ר שמריהו לוין במינסק. בנאום־התעמולה לטובת הציונות שנשא אז לפני קהל גדול, נזכר באותו מקרה ויספר, כי בשעה שירד עם חבריו אל תוך המרתף, התירא פן עמוק הקרקע מאד, ולפיכך נשאר כל העת תלוי בקורה אחת. אולם אחר־כך, כשהכניסו אור אל המרתף, ראה, כי אלו צעד רק צעד אחד למטה, כבר עומד היה על הרצפה. הד״ר לוין כלה אז את נאומו בדברים הללו:

— ״רבותי! אפשר, כי צריכים אנחנו לצעוד אך צעד אחד ורגלינו תעמודנה על הקרקע הנכון״...

* *
*

עבר איזה זמן ואנחנו התחלנו מרגישים, כי חברינו הצעירים תלמידי בתי־הספר הבינונים משתמטים מאתנו אֶחד, אחד ומתנכרים אלינו לגמרי. חקרנו ודרשנו לסבת החזיון המתמיה הזה, והנה נודעו לנו הפרטים המעניינים האלה:

שנים רבות היה רב־העדה במינסק, אברהם חנה׳ליש, אחד מטובי חובבי־ציון, מורה דת־אל בבתי־הספר הבינונים לנערים ולנערות בעירנו. אבל בעת האחרונה לוקחה המשרה הזאת ממנו ונתנה לאחר, המשמש בכהונת ״יהודי מלומד״ בלשכת שר־הפלך. האיש הזה, יוסף הורוויץ שמו, מתרגם סדור התפלות לרוסית, היה מראשוני תלמידי בית מדרש הרבנים בוילנה ונודע למלומד גדול, אבל במוסר ובמדות לא הצטיין כלל וכלל. לפנים היה רב מטעם בגרודנה, וכאשר יצא את העיר, ברכו בני קהלתו ברכת ״שפטרנו״. מטבעו היה רע־לב, ובשעה שנדרש הדבר לטובת כיסו, לא נמנע גם מהלשין על אחיו לפני הרשות. מגרודנה בא למינסק ובשפת־חלקות מצא לו נתיבות בבתי גדולי הביורוקראטים, כי התהדר לפניהם בתור ״רוסיפיקאטור״, המפיץ בין אחיו בני אמונתו את

אהבת העם הרוסי. והיא שעמדה לו להיות יוצא ובא גם בבית שר־הפלך ולעמוד לפניו כמומחה לעניני־היהודים. אבל במשרתו זאת לא הסתפק, ועוד השתדל במקום שצריך להתקבל בכהונת מורה אמונת־ישראל בבתי־הספר הבינונים אשר בעיר. לתכלית זאת שלח לשונו במסתרים בהרב חנה׳ליש, עד כי בצע את זממו הרע. ביום אחד קבל חנה׳ליש פקודה לעזוב את משמרתו בתור מורה דת־אל בגימנאזיה ובבית־הספר הרא֞לי, ולמחר בא הורוויץ על מקומו. ותהי זאת המעט ממנו, כי נשא את עיניו גם לכהונת הרבנות. אבל הוא ידע, כי חפצו זה לא ינתן לו כל־כך מהר, בהיות חנה׳ליש אהוב ורצוי ליהודי־מינסק, ולפיכך שמר את הדבר בלבו ויחכה לעת מצוא. אולם מאז התחיל מניח חמתו בתלמידי בתי־הספר, שנודע לו על אודותם, כי הם לאומיים וחובבי־ציון ומבעלי־בריתו של חנה׳ליש. זה גרם, שהתלמידים הללו מיראתם את הורוויץ חדלו מבוא ביחוסי דברים אתנו עסקני חובבי־ציון, וכמו הסתירו את פניהם ממנו.

צר מאד היה לעסקנינו לראות את כחותינו הצעירים עוזבים את שדה העבודה הלאומית מחמת אונס, וביום אחד נכנסו לישיבה ודנו בשאלה, איך ואיזו הדרך להשיב אותם אל מחננו. לבסוף מצאו, כי אין עצה אחרת בלתי אם לקרוע את המסכה מעל פני הורוויץ ולגלות את מעשיו בעתונים, ואז אולי מיראתו את דעת הקהל העברי יקח מוסר ולא יוסיף עוד לרדוף את תלמידיו בגלל דעותיהם הלאומיות.

כדי להוציא את הדבר אל הפועל הזמינו העסקנים לישיבה חשאית מיוחדת את שלשת עוזרי־העתונים שבין חברי אגודתנו, והם: יוסף בריל (איוב) סופר „הצפירה״, ישראל מאיר וואָהלמאַן סופר „המגיד״, ואני—סופר „המליץ״. כיהודה ועוד לקרא צרפו אלינו גם את נפתלי משכיל־לאיתן, ורשות נתנה לו לבוא אף הוא ולמלא אחרי דברינו באחד משלשת העתונים הנזכרים, הטוב בעיניו. ארבעתנו קבלנו על עצמנו את הדבר בהפץ־לב, ועוד באותו היום קרבנו אל המלאכה; איש איש מאתנו תאר במכתב גדול ורחב־ידים את פרצופו המוסרי של הורוויץ ואת כל מעשיו ועלילותיו, ובו בלילה כבר נמצאו הקוריספונדנציות שלנו בדרך אל הרדקציות. מובן מאליו, כי חתמנו על המכתבים לא בשמנו המפורש, אלא כל אחד בעילום שם.

אולם אף מכתב אחד מא֞לה לא זכה להתפרסם בדפוס. וואָהלמאַן היה הראשון שקבל את מכתבו בחזרה מבעל „המגיד״ בתוספת בירור דבר, כי לא יוכל להדפיסו, מפני שמתירא הוא לפגוע בכבוד איש נושא משרות בממשלה. אפס כי משיא הוא עצה לחובבי־ציון לבקש ולמצוא דרך של פשרה בין הורוויץ ובין חנה׳ליש. חיים זליג סלונימסקי עורך „הצפירה״ ענה את בריל, כי מצד אחד אינו רוצה להתערב בענינים שאינם נוגעים. לפי דעתו, לכלל ישראל ומצד שני הוא סובר, שתלמידי בתי־הספר צריך שתהיה רק תורתם אומנתם, ואל ישעו בדברי לאומיות. התשובה היותר מעניינת היתה זו שבאה אלי מאת המשורר יהודה ליב גורדון, שהיה עורך „המליץ״ בעת ההיא. בתשובה הנזכרת נאמר, כי במערכת יודעים את „הצפור״ הלזו משכבר הימים ובכל לב היו

מסכימים לגלות את שולי האיש הזה על פניו ולספר את מעשיו לדור, אבל לא במכתב מזכיר את שמו, כי חשוב הוא בפמליא של מעלה וסכנה גדולה היא לדון עם תקיף אשר כמהו, שהשעה משחקת לו. תחת זאת נכונה המערכת לפנות מקום ב„המליץ" לפליטון כתוב בצורת ספור, אשר שבו מצויר קלסתר פניו של הורוויץ בסימניו הבולטים, שאפשר יהיה בנקל גם לו גם לאחרים להכיר אותו בהם. אבל גם פליטון שכזה אפשר יהיה להדפיס רק בתנאי, שיחתום הסופר תחתיו את שמו מפורש, כדי שלא לתת מקום לחשוד, כי נכתב בידי איש מחברי־הרדקציה.

בישיבה שהיתה לנו הסופרים בהשתתפות העסקנים הרבינו לדון בהצעתו של „המליץ" בדבר הצבת ציון להורוויץ בפליטון ציורי, ובאנו לידי מסקנה, כי התנאי הבא כשובר בצדה הוא תנאי, שאי אפשר לעמוד בו, מפני שוואָהלמאן, בריל ונפתלי משכיל־לאיתן הם אנשים מפורסמים בעיר וידועים להורוויץ היטב, ולמיחש מיבעי, שמא יבקש לו תחבולות־רשע להנקם מהם. אני לא הובאתי בחשבון כלל, מפני שבעת ההיא הוחזקתי עדיין רק לכותב קוריספונדנציות ב„המליץ", ולמעלת פליטוניסטן עוד טרם הגעתי.

ואני—קנאת־סופרים אכלתני, ודוקא זה שהגיע אז את לבבי לנסות את כחי כולא האי ואולי תעלה בידי לכתוב את הפליטון על פי תכניתה של מערכת „המליץ". בחשאי כתבתי את הפליטון—שני ימים ושני לילות, הרבה יגעתי בו, העתקתיו אל הנקי פעמים אין ספורות, עד שהאמנתי לראותו יוצא מתוקן בתחת ידי, ואז לא נרתעתי אחור מחתום עליו את שמי המפורש, כי עוד כמעט נער הייתי בעת ההיא ויראת הורוויץ לא היתה על פני, ואשלחהו לתעודתו פטרבורגה.

עוד לא עבר שבוע שלם והפליטון שלי, אשר קראתי לו בשם „מורה־השקר", נדפס שחור על גבי לבן ב„המליץ"*). מתוך שפליטון זה משמש תעודה השובה לקורות תנועת חבת־ציון, והיא שופכת אור על כמה עובדות ומעשים, שבזמנם לא היו מובנים ומוערכים כל צרכם, הריני חוזר ונותן אותו פה ככתבו וכלשונו עם כל מליצותיו הנפוחות ואריכותו היתרה כמו שנכתב על ידי לפני שלשים ושש שנים.

מוֹרֵה־הַשָּׁקֶר.

(ממעשים בכל יום ובכל אתר ואתר)

א

מורה השעות השמיע את השעה העשירית לפני הצהרים, ושוער בית הגימנאזיום משך בפעמון ויצלצל אחת ושתים לאות, כי תם השיעור הראשון

---

*) „המליץ" שנת תרמ"ז גליון 20.

ומנוחת עשרת רגעים הגיעה. חיש קל התנשאו תלמידי כל הלשכות ממקומם ויצא דחופים ומבוהלים מן האולם וכנשאים על כנפי־רוח ירדו במעלות ויבאו אל החצר התיכונה לשאוף רוח צח, להתאושש ולהחליף כח.

יוצאי־חפזון אלה שטחו להם שטוח על פני כל החצר, ואיש איש הוציא מצקלונו זה חלת לחם סלת משוחה בחמאה וזה עגת־רצפים ויאכלו ויסעדו את לבם ויחד נדברו איש אל רעהו וישחקו מטוב־לב ויחמדו לצון להם ויהתלו במוריהם יחקו את תנועות גום בעת הלמוד ועל כולם את המורה האשכנזי כדברו רוסית בשפת־עלגים...

הלחם עודנו בין שניהם טרם יכרת, והנה קול הפעמון נשמע ברמה, עד ארגיעה הפסיקו התלמידים בסעודתם וימהרו ויחישו ויצאו בלי הפץ מן החצר ויעלו במדרגות פרצים איש נגדו ללשכתו, ובלכתם הביטו מאחריהם בעינים מפיקות בוז וקנאה יחד על התלמידים ה ע ב ר י ם בני המחלקה הששית, אשר לא זזו ממקומם לקול הקורא ויוסיפו לאכול את ארוחתם לאט שלוים ושקטים ולהתהלך מעדנות על פני החצר מבלי משבית ומפריע ומבלי מכלים דבר...

התלמידים העברים בני הלשכה הששית לא השגיחו אמנם בבת־קול שיצאה מפעמון הנחשת ולא נחפזו לעזוב את מקומם וללכת אל השיעור השני, יען ידעו נאמנה, כי לא מורה מבני עם הארץ, מורה שפת רומית או יונית, חכמת החשבון או תורת גלילות הארץ, גם לא מורה מלאכת־הכתב או ידיעת השירה והזמרה וכיוצא בהם יבוא עתה אליהם להטיף באזנם נאום לקחו, אשר אם יעזבוהו ר ג ע, והיו כל היום כלואים בצנוק ומהפכת, כי אם המורה ה י ה ו ד י, מורה אמונת ישראל ושפתו, אשר תורתו אך רשות היא ולא חובה, מורה טוב וסלח גם רך לבב חטר מגזע „הרחמנים בני רחמנים" אשר לא ידקדק עמהם כחוט השערה ולא יקפיד על כל דבר קטן כגדול, והמעט כי לא ייסרם בתוכחות עלי עון, אף לא יכהה בם אם לא יעשו חיל בלמוד אשר הוא מלמד אותם ולא ימלאו כרשם מעדניו, כי אם עוד נתון יתן להם בכלות השנה מכתב־תעודה מגיד תהלתם ותפארתם, כי גדלו והצליחו וגם עשו פרי־ברכה על שדמת תורת אל חי. ומלבד הדבר הזה לא נכחדה מהם גם זאת, כי לא יסודי דת ישראל ישמיע המורה באזנם, כי אם חדשות וילדי־יום מארבע כנפות הארץ, אשר יקרא מעל כתבי־העתים השונים, או כי ספר יספר להם מכל המעשים הנעשים בבתי כל אנשי עיר מדמנה, מכל מצפוני שועיה וחוריה וממסתרי ענייה ואביוניה, כי מפענח כל נעלם הוא וכל רז לא אָנֵיס לו...

— ה־נ־ה ה־ת־י־ש ב־א! — נשמע בעד החלון קול אחד התלמידים העברים מדבר בשפת יהודית המדוברת.

— הגידה נא לו, כי יואיל בטובו לחכות עד אשר אם כלינו לאכול, ואחר נבא — ענהו אחד התלמידים אשר בחצר.

— נלכה נא ונשמעה את אשר הביא לנו העורב היום בפיו — קרא השני.

— ונראה מה יהיו הלומותיו! — אמר השלישי.

— אבי יתפלא בי כל הימים על כי יודע אני את כל החדשות והנצורות הנעשות בעירנו עוד בטרם אשר תעשינה להן כנפים בקהל־עם.

— אבל, אַחי — חנן האחד את קולו — אל נא תחפזו ללכת עד אם רויתי את צמאוני, כי לשוני בצמא נשתה.

— לא נעזבך ולא נטשך; הרחב פיך ושתה לרויה לכל אַות נפשך!

ויכוננו כולם צעדיהם אל תעלת־המים אשר בקצה החצר.

— אנכי לא אטה היום אזן קשבת לספור־המורה — אמר האחד — כי אם אשב לי בין השומעים ועד כלות שיעור „המעשיות" אכין את חוק למודי בדברי ימי עולם היעודה לשעה הבאה, אשר עוד טרם אמצא את ידי ורגלי בו.

— ואנכי אפַתח בעת הזאת חרצובות שאלה אחת בחכמת ההנדסה, אשר נשגבה ממני, לא אוכל לה — קרָא השני.

— ואנכי אוכל לי ברגעים האלה בהחבא את מיני התרגימא אשר נתנה לי אמי ואשר יערבו לחכי רב יתר מתורת המורה.

— את הטוב בעיניכם עשו, רעי! אבל העיזו אל תעמדו; נמהרה נחישה ללכת אל השיעור, כי עוד מעט והשעה עוברת.

— חס אני על ממונו של ר׳ שמואל הנגיד*) היורד לטמיון — קרא אחד התלמידים בשחוק — כי השלומים, אשר יתן להמורה ממיטב כספו לא ישוו להם כל פרי.

התלמידים עזבו את החצר ויעברו בסך וכצפרים עפות ידודון ידודון במעלות ואיש את רעהו ילחצון וידחקון ובצד וכתף יהדפו; בחזק יד פתחו את הדלת ובקול שאון סואן ברעש התפרצו אל הלשכה...

המורה, איש כבן חמשים שנה, בעל קומה ובריא־בשר, כלי־מחזה במסגרת זהב על עיניו וזקנו אשר החל כמעט להפוך לבן עשוי כבר במספרים — נמצא על הקתדרה יושב על כסא קדשו והוגה בשום־לב במכתב־העת „וואָסכוד", הפרוש לפניו על השלחן...

ב.

קול המהומה וההמולה העזה, אשר הרימו התלמידים בעברם בין הספסלים לשבת איש איש על המקום אשר תתאוה נפשו, לא הפריע את המורה ממלאכתו ויוסף להגות בגליון מבלי הסב עיניו ממנו אף רגע. בין כה וכה החלו נערים אחדים לסדר בקול רם ונשא את חוק למודם לשעה הממשמשת ובאה; יש מהם אשר צרה עינם במנוחת המעדנים הנמצאים בצלחתם, וימהרו ויעשו אתם כלה ויסיחו בסעודה בקול גדול ולא יסף, ויש מהם אשר השתגעו ויתהולל־

*) כוונתי בזה להמיליונר המפורסם שמואל פוליאקוב, שהפריש מכספו סכום גדול, שמפריו השנתי היו משלמים משכורת למורי אמונת ישראל בבתי־הספר הבינונים אשר בחבל הצפוני־מערבי — הכותב.

ויתקוטטו ויריבו זה בזה, והמורה שמע את מצהלותיהם ושריקות פיהם, את קול שחקם הפרוע וזעקותיהם המוזרות. ולא מחה בם ולא עצבם לאמר מדוע המה עושים ככה. פתאום לפתע והנה אחד התלמידים מלאו לבו להאריך לשון למולו וכרגע התפרץ צחוק אדיר מפי כל הנערים כאחד ויהום כל האולם לקולם וגם המורה נבעת ויתפלץ וילחץ את כתפיו פעמים. אך לא גרע את עיניו מן העלה ולא דבר דבר ויוסף לקרא...

— אדוני המורה! — פנה אליו אחד מן הנערים — בעוד חמשה עשר רגעים תתום השעה ואנחנו עוד טרם החילונו...

— ההנכם פה?!... — שאג המורה כלביא בקומו ממקום מושבו ויוציא את מורה=השעות מצלחתו ויבט בו וימהר ויקח את העלה וישם את עיניו בו אך רגע ויסתירהו בחיקו וירד מעל הקתדרה ויחל להתהלך על פני החדר אחת הנה ואחת הנה, ובהשפילו את קולו קרא באזני התלמידים לאמר:

— נבלות כאלה תעשינה אך בישראל, עם...,

פתאום עצר במלין, וכרגע הוסיף לדבר:

— הלא תדעו, כי בעיר אלמונה הקרובה אלינו יש בית=גימנאזיום?

— נדע, נדע! — ענו כל התלמידים פה אחד בשמחה ובצהלה — ומדוע לא נדע?

— בבית=הספר הלזה יבקר מימים ימימה גם מורה אמונת=ישראל והוא — להרפתנו ולבשתנו — הרב מטעם הממשלה בעיר הזאת, איש אשר עוד טרם ידע קרוא עברית כתקונה ותולדות היהודים והיהדות כספר החתום בעיניו, איש אשר בחשך בא ובחשך שמו יכוסה, כי מאחורי התנור והכידים בבית=מדרש מעופש ומלא רקבון לֻקח לרעות בצאן יעקב ומבית=הישיבה יצא למלוך, וכל עשירי אלמונה וקציניה לא יוכלו לשכוח לעולם את הרעה אשר עוללו להם בהרכיבם איש אשר כזה לראש ואלוף לעדתם ולנצח יקוטו בפניהם, יתודו אף יכו באגרוף על לבם על מעלם זה אשר מעלו בקדשי בני ישראל... ויקר המקרה כי ביום בוקר לא עבות בא לאלמונה משוט בארץ איש משכיל ומלומד, אשר קשי יומו הדפו מעיר מולדתו ויסחהו מנוהו ויסיעהו כעץ מחיק אשתו ועולליו הרכים ללכת לנוע על קהלות ישורון ולבקש לו מוצא ללחם. האיש הזה, מלמד להועיל ואָמן פדגוג מאין כמהו ושם לו על פה חוץ על=ידי שני ספרי=מקרא לשון עבר שחבר לטובת ילדי=העברים, מצא במשך עת קצרה נתיבות בבתי כל גדולי העיר, אשר קנה כליותם ולבם, והם המה העירו את רוחו ויחזקו עליו דבריהם ללכת אל הרב ולהציע לפניו, כי ימסור לו את כהונתו בבית הגימנאזיום והיתה למחית נפשו, ובסתר לבם שעשעתם תקותם, כי לא יארכו הימים וזה הקטן גדול יהיה ויהדוף מעל פניו את הרב גם מכס הרבנות וישב על כסאו אחריו, ואז ירצו את עונם וחטאתם תכופר. פתוהו — ויפת! וילך המחבר המשכיל אל הרב ויגל לו את כל לבו וישפוך את מרי שיחו באזניו ויבקשהו כי חלק כחלק יחלק אתו את משמרת פקודתו: הוא לעצמו יקח לו את הרבנות, ולו יתן את משרתו בבית=הגימנאזיום. התדמו

בנפשכם, כי מהר הרב להשלים את חפצו, כאשר דרשו האמת והצדק ממנו?

— אנכי אדמה — ענה אחד התלמידים — כי אחז הרב בציצית ראש המחבר המשכיל וכצנפה כדור טלטלהו טלטלה גבר אל אחורי הדלת והמזוזה...

— וגם גלגלהו מעל המדרגות כנצר נתעב! — קרא השני.

— האחד בא לגור וישפוט שפוט! — אמר השלישי.

— אורח לא־קרוא בא לגזול את כבשת בעל־הבית הרש — קרא הרביעי.

— בני־אדום *) הנכם כולכם! — קרא המורה בשצף קצף — הנכם מהפכים את קערת היושר על פיה, הנכם משנים סדרי־בראשית! רחצו, הזכו הסירו רוע מעלליכם! מי שמע כזאת ומי ראה כאלה כי ירהב הנקלה בנכבד ואיש נעור וריק יערב את לבבו להרים יד על הגדול ממנו בתורה ובחכמה?! או אולי גם בי לא תאמינו ובמורכם תשימו תהלה ובלבבכם תחשבו כי לב המחבר המשכיל צפון משכל ואיש לא בינות הוא וקטנו של הרב עבה ממתניו? הבה אכתבה היום את מעשיכם הרעים בספר, למען תדעו לפני מי אתם עומדים.

— מי מכם פשק את שפתיו לראשונה? — שאל המורה בהביטו בחמה גלויה בשומעי לקחו.

— בן־יעקב! — ענו תלמידים אחדים.

— אפס ותהו (0)! — קרא המורה — ומי הוא הלק השני?

— גרשוני!

— אחת ומעוט (—1)! והשלישי מי הוא?

— עמק־שושנים!

— אחת (1)! והרביעי?

— בן־יהודה!

— אחת ורבוי (+1)...

בפיו דבר ובידיו מלא ויגש אל השלחן ויקח את העט ובפנקס הפתוח לפניו רשם ארבעה ציוני־מספר במקומות שונים.

ארבעה התלמידים לא נבהלו ולא נרעדו ולא התעצבו אל לבם, לא התרפסו לפני המורה ולא התחננו לו כי יקרע את רוע גזר דינם וימחה את תוי־המספר מן הספר, כי אם ישבו שקטים ושאננים על מקומם וצחוק קל על שפתם יחלוף, יען כי נפשם היתה יודעת מאד, כי חסן המספרים לא לעולם הוא, כי בבקר יציצו וחלפו ולערב ימוללו ויבשו, אחרי כי המורה מזרעא דיוסף קא אתא, וארך־אפים הוא ורב חסד ואמת...

— הרב ידע אמנם את ערכו הדל לעומת גודל מעלת המחבר המשכיל — הוסיף המורה לדבר אליהם — וידבר אליו רכות גם שת בחלקות לו ויהללו על פניו, אבל בדבר המשרה השיב את פניו ריקם, כי התחפש באפר הצדק ובעור כבשה תמה ויענהו לאמר: נכמרו אמנם נחומי עליך, איש יקר ונעלה, וצר לי מאד לראות ברעתך, אך הועיל לא אוכל לך, כי כמוני כמוך בעל אני

---

*) שם לויה לבעלי־האפס, בירוע ליודעי־ח.

לאשת ואב לילדים חמשת, ומשכרת הקהל לא תשפיק לי אפילו ללחם צר ומים לחץ, והיה אם אחץ את הכנסתי לשתים ואת המחצית אתן לך כשאלתך, ותמנו אני ובני־ביתי לגוע ברעב, ואדם הלא קרוב לעצמו.. כחש לו! והמחבר המשכיל שב בפחי־נפש הביתה. לו היתה נפשי תחת נפשו כי אז לא נפל לבי עלי ואמצא לי עצה ותושיה אחרת לבא אל מטרתי ולהשיג את המשרה אשר אנכי מבקש. התביאו לבב חכמה להבין את אשר הייתי עושה?

— בחקר תהום מערכי לבב אדוני המורה לא אוכל להתהלך — ענה אחד התלמידים — אבל לו הייתי אנכי תחת המחבר המשכיל, כי אז חשתי ולא התמהמהתי לקחת את מקלי בידי ולשאת את רגלי ולצאת את פני אלמונה עוד בטרם אשר כלתה הפרוטה האחרונה מכיסי...

— ואנכי בקשתי לי תלמידים להורותם מקרא שפת עבר ואהי למלמד דרדקי — קרא השני.

— ואנכי נתתי ספר כריתות לאשתי ואשלחנה לנפשה!..

— רב לכם, פושקי־שפתים! — גער בם המורה — ללצים שפטים!

— ומה היית עושה אתה, אלופי המורה, למען הצר את צעדי הרב ולהיות תחתיו למורה דת ישראל בבית הגימנאזיום? — שאלהו אחד הנערים.

— אנכי לא דברתי דבר ולא עשיתי להרב מאומה, כי אם שמתי את פעמי אל שר־הפלך אשר יש לי מתמול מהלכים בביתו ואתחנן לו כי ירא וישפוט!...

לדברי המורה האחרונים רעמו פני תלמידים אחדים ויחרקו שן, ואחד מהם לחש באזני רעהו היושב לימינו:

— מלשין הוא! מלשין!...

— מרגל חדש!... אמר לו השני בלאט.

— שימו בעפר פיכם, פן ישמע המורה את דבריכם וישפוך עליכם את חמתו כאש ונהמתם באחריתכם — קרא אליהם התלמיד היושב על הספסל השני מאחוריהם.

— לא אפונה — אמר אחד הנערים בהרימו את קולו — כי אדוננו המורה אך נסה ינסה אותנו בחידות למען דעת אם בנים נאמנים אנחנו לעמנו אם לא; הן לא יתכן כי איש יהודי ירד לחיי חברו בן עמו ואמונתו ויכרה שוחה לרגלו, פלא...

הדבר עודנו בפי התלמיד, והמורה קפץ יתר ממקומו ויתן עליו בקולו:

פלשתיני אתה! בן נאמן לעמו, לאומי!... כמה אגורות נחשת תשלם מדי שבוע בשבוע לקופת אגודת חובבי־ציון? אולי גם ראש וראשון אתה להם והנך אחד מגבאי החברה הזאת? הגידה נא לי למתי אפוא תבקיע לך בין הדרדנלים ובמי ים השיש תשים נתיבה ותגיע כנחל שוטף אל קונסטאנטינו־פול הבירה ותקדש מלחמה כבדה על השולטן ותגרשהו מהרמונו אותו ואת פלגשיו הרבות ותוליכנו קוממיות לארצנו?..

בדברו צהל קולו בשחוק, ויצחקו כל הנערים עמו ויבקע כל הבית לקולם.
— גם לבן־צבי אפיל היום את תו „האחת” לחבל בנעימים—אמר המורה ויציין קו קטן בספר—בגלל לאומיותו ואהבתו העצומה לעמו...
—בן־צבי איננו פלשתיני כאשר אמרת, אדוני המורה!—קרא אחד התלמידים בצחוק קל על שפתיו—כי אם אמעריקאני, כי אביו נדד זה כשנתים ימים לאמע־ריקא, והנהו יושב בעת הזאת בעיר ניו־יארק...
— ובטח הנהו שם סרסר, בעל בית מרזח או מלוה ברבית ומוצץ כעלוקה את לשד האכרים העובדים האובדים — הוסיף המורה על דבריו — ככל היהודים הארו . . . .
. . . .
קול הפעמון נשמע, וימהר המורה ויחבש את מגבעתו לראשו ויפן ויצא מעל פני הנערים לקבל שכר בטלה אל הלשכה השביעית...
— מקנא אני הפעם—אמר אחד התלמידים לרעהו — בחברינו היהודים אשר מאחר כתלנו.
מינסק, בירח אדר שני, תרמ"ו".

עד כאן לשון הפיליטון שלי. על זה ראוי להוסיף, כי אעפ"י שמלבד שם העיר „מינסק” הרשום בחתימת הפליטון, אין ראיה מפורשת לדבר, שהוא מכוון כלפי הורוויץ דוקא, מצא עורך „המליץ” (קרי: יל"ג) בכל זה לנחוץ להרחיק את עדותי עוד יותר, ולהעיר מצדו את הדברים האלה:
„הספור הזה נוגע במקצוע חדש בחיי עמנו, במעשי מורי דת־ישראל בבתי הספר הכוללים, אשר על אודותיו לא נשמע עוד דבר בין החיים, על כן לא נמנענו מלתת את הספור לפני הקוראים, אעפ"י שמסופקים אנחנו אם אפשר שתהיה בריה כזאת במציאות, כי מאיזה כתה יהיה מורה כזה אשר הרבנים מטעם הממשלה לא זכו בעיניו ובהפלשתינים ישים תהלה וכל בני־ישראל הם עלוקות ועקספלואטטורים וכו'? אין זה כי אם דמיון המחבר הסיג גבול טבעי הברואים; ועל כל פנים אם ידע המחבר ממציאות איזה פרט כזה, אין בכלל מה שיש בפרט, והפרט הזה ללמד על עצמו יצא ולא ללמד על הכלל כולו יצא”.
אף־על־פי־כן הבינו תיכף כל קוראי הפליטון במינסק במי הכתוב מדבר והעיר „היתה כמרקחה”. לא רק בחוגי חובבי־ציון והלאומיים, כי אם גם בחוגי היהודים האינטליגנטים שאינם נמנים על מחננו, נתקבל הפליטון ברצון מרובה, בהיות האיש הנפגע בו שנוא לבריות בכלל. להורוויץ עצמו היה הפליטון כמהלומת־רעם. הוא קבל אותו גליון „המליץ” על־ידי הדואר המקומי (השולח הנסתר היה אחד מאנ"ש) בשבתו בגימנאזיה, ואך קרא בו שתים, שלש שורות כמעט שחשכו עיניו, ויתנשא ממקומו כאלו נשכו נחש; אבל הוא הבליג על סערת רוחו ולא דבר דבר. ממחרת אותו היום ואילך כמו נהפך לאיש אחר: הוא נעשה לתלמידיו יותר נוח ודבר אתם רכות ויש אשר נסה בשיחתו אתם

לעבור מענין לענין ולהגיע לפרשת הלאומיות וישם את עצמו מתנגד גמור לשיטת ההתכחשות. כל זה נודע לנו מפי תלמידיו, וכבר שמחנו בלבנו על הגאולה והתמורה, וביחוד הייתי א נ י שבע־רצון, כי נתגלגלה זכות זו על ידי. אולם לא ארכו הימים ונראה לעין, כי לא היה זה אלא שקט שלפני סערה. הורוויץ הריח באפו כי נכתב הפליטון על־פי התעוררות מצד עסקני חובבי־ציון ידידיו של חנה׳ליש, ולא חדל כל העת לרקום עליהם מזימות בסתר. ויום בא ועל מזמותיו נגה אור. בלילה אחד עשתה הפוליציה חפושים בבתי אחדים מטובי חובבי־ציון וגם בבית הרב חנה ליש והחרימה אצלם איזו כתבים ורשימות, ואף כי לא נמצא בהם שום דבר המעורר חשד פוליטי, בכל זאת שב מאז השלטון המקומי להביט בעין רעה על מעשינו ולהתחקות על צעדינו. לא היה לנו שום ספק, כי ידי הורוויץ באמצע. לא עברו ימים מועטים, והפוליציה שמה חותם צר גם על המנין שלנו, מה שגרם לשביתת העבודה הציונית. שביתה זו לא נמשכה, אמנם, זמן רב, כי בינתים עלתה בידי ראש אגודתנו להוכיח לרשות העליונה את צדקת פעלנו ובמצותה חזר המנין ונפתח, אבל על כל פנים הראונו המאורעות האלה לדעת, כי לא טוב עשינו להתגרות באיש הזה, שאינו בודק באמצעים ושהכל כשר וישר בעיניו. מאותו זמן לא הניח כל הזדמנות שבאה לידו לזלזל בפני תלמידיו ברעיון העברי־הלאומי ובחבת־ציון. כך היה מעשה, למשל, שהכופר והעסקן המפורסם יהושע השיל ס י ר ק י ן יסד במינסק את „א ג ו ד ת ה א ל ף" הידוע למטרת ישוב ארץ־ישראל, ואז היה הורוויץ משתמש בשעורי־הדת שלו ללגלג על כירקין ועל מעשהו לגלוג של בוז וקלסה. וזוהי רק דוגמה אחת מהרבה. כן עברו שתים, שלש שנים.

רבות צררנו האיש הזה, והדברים הגיעו לידי כך, שכמעט החלטנו לשנות את דרכנו ביחוסנו אליו ולפתוח אתו בשלום, ואם פקפקנו זין ידוע בדבר, לא היה זה אלא כדי שלא לצער את חנה׳ליש בעל דבביה. אבל סוף, סוף בא המקרה לעזרתנו. באותו זמן, זה היה בשנת תרמ״ט, הוחג בווילנה יובלו הספרותי של הסופר המלומד ר׳ שמואל יוסף פין, ומערים רבות באו צירים מיוחדים לברכו. והנה נודע לנו במקרה, כי אל החג הזה נוסע גם הורוויץ, שהוא תלמידו של פין. זה עורר אצלנו את הרעיון לפנות במכתב לפין ולבקש ממנו, כי ישתדל להשפיע בדברים על הורוויץ, שיחדל מהציק לנו ומהניח מכשולים על דרכנו, וביחוד, שלא ירדוף את תלמידיו הצעירים על דעותיהם הלאומיות והשתתפותם בעבודתנו. פין מלא את בקשתנו, וכמו שספר לנו אחרי־כן הכריח את הורוויץ להבטיח לו הבטחת־אמונים, כי ייטיב מכאן ואילך את הנהגתו בנוגע אלינו.

והפעם שמר הורוויץ את הבטחתו. ומכיון שהיתה הרוחה לתלמידיו, התחילו שבים אלינו אחד אחד, וכחותינו הצעירים הלכו הלך ורב.

הַרְפַּתְקָאוֹתֶיהָ שֶׁל הָ„אַבְטוֹאֶמַנְסִיפַּצְיָה".

I.

בחורף שנת תרמ"ג הייתי מורה בבית אחד הגבירים בעיירה הפרוסית הקטנה פ ר ו ס ט ק י ן , אשר על גבול רוסיה , מרחק תחנה אחת במסלת־הברזל מן העיר ל י ק , אשר בה יצא „המגיד". בעת ההיא כבר עסק ה„מגיד" הרבה בשאלת ישוב ארץ־ישראל , וענינים אחרים כמעט שלא תפשו בו מקום כלל.

ר' דוד גורדון, עורך ה„מגיד", היה הסופר העברי הראשון, אשר התחיל להטיף לרעיון התחיה ולחבת־ציון עוד בשעה שלא חלם איש אודותם. עוד באמצע שנות ה ש ש י ם למאה שעברה, בעצם ימי אותה המלחמה, המפורסמת אצלנו בשם „מלחמת האור עם החשך", כשלבלבו התקוות היפות על הריסת מחיצות וזכיות אזרחיות, פרסם רד"ג באחד מגליונות ה„מגיד" מאמר בשם „בשובה ונחת תושעון", אשר בו סמן בקוים כוללים את עיקרי הדעה העברית־הלאומית, הכרוכה בהאידאַל של שיבת בנים לגבולם. לעמת כל מה שנכתב באותה העת בעתונות הישראלית, היה המאמר הזה דיסונאנס הצורם את האזן. הקוראים ברוסיה שחקו לו ולחלומותיו: לא לבם הלך בימים ההם—ימי תגבורת הרעיון הקוסמופוליטי — אחרי מיני „הבלים" כלאומיות וישוב א"י. נמצאו רק יחידי־סגולה במערב אירופה, אשר עליהם עשה המאמר רושם נמרץ. בין היחידים הללו היו ר' צבי הירש קאַלישר, ר' אליהו גוטמאַכר מגריידיץ וגם ר' משה מונטיפיורי. אף התעוררה אז איזו תנועה ונעשו איזו מעשים פעוטים. אבל העת עשתה את שלה וטשטשה את התנועה ואת המעשים גם יחד, והדבר נשתקע. נשתתק גם רד"ג וחכה. יש אשר בארץ זו או אחרת עלתה שאלת־היהודים על הפרק, וראשי־המדברים לבית־ישראל יצאו אל הצבור זה בעצתו וזה בהצעתו, אז נשמע גם קולו של רד"ג קורא ביחידות, כקול שירה יתומה, מעל עמודי „המגיד" שלו: „לא פ ה המנוחה ולא ז א ת המרגעה!" אבל קולו זה נחבא בשאון השאננים והבוטחים. כך היה הדבר הולך ונמשך עד שנות השמונים, שנות נפץ מגדלי־תקוה וחורבן אידאַלים. מכאן ואילך הרים רד"ג את דגלו ברמה, ומכל הארצות התחילו מתלקטים אליו אחד, אחד תמימי־דעים,

אשר נשמעו לקול דבריו. מאז נעשה „המגיד" מרכז ראשי לכל הלוחמים את מלחמתו של רעיון תחית האומה על אדמת־אבות. התחילה מנוסת הבהלה מרוסיה. בחוצות העיר הגאליצאית ברודי שטפו אלפי פליטים עניים ואביונים ותועי־דרך, ולקול שועתם נתעוררו המון רחמי שוכני מרומים אשר בפאריז ואשר בלונדון ואשר בניו־יורק. וכון רד"ג את שעת הרת־רחמים זו ועשה לילות כימים וערך הרצאות ומגלות־עפות בענין יא"י אל הבארונים לבית רוטשילד ואל הבארון הירש ואל ר' משה מונטיפיורי ואל יתר הגדולים באשר הם שם. ולא סככו הגדולים הללו בענן להם והריצו לו את תשובותיהם, מי בחיוב ומי בשלילה, על־ידי נאמני־ביתם עושי־דברם: הרב הכולל הפריזאי צדוק הכהן, מיכאל ארלנג'ר, וויניציאני, ד"ר לוי. עם כולם נכנס רד"ג בחליפת־מכתבים שאינה פוסקת, כתב וחזר וכתב, הכל לפי דרישת הענין באותה שעה ובאותו מעמד, ועל ידי אנשי־הבינים האלה נמסרו הדברים למי שצריך, ולא שבו ריקם. פה ושם הורגשה קצת תסיסה ונראו סמני־פעולה: וויניציאני נשלח לארץ־ישראל, חכי"ח שנתה את טעמה הראשון והתחילה מסבירה פנים להרעיון, ובין החיים נשמע ראשונה גם שֵׁמַע „הנדיב הידוע"...

באחד הימים ההם קבלתי מר' דוד גורדון את המחברת „אבטואמנציפאציה" ומכתב מצורף אליה בהצעה, לתרגם אותה עברית בשביל „המגיד" ולהמציא את התרגום פרקים, פרקים. באותו מכתב גלה לי רד"ג את שם המחבר וכתב: „קום קרא את המגלה הזאת ושמעת קול חוזה, אשר לא היה כמותו בישראל למיום סתום חזון. אמנם המחבר איננו עומד עדיין כולו בתחומנו, ושאלת הארץ לא נתחוורה לו, אבל בכל יום אני מחכה לו שיבוא אלינו". נגשתי אל המלאכה ולמחר שלחתי את הפרק הראשון אל „המגיד". זוכר אני, כי הרבה יגעתי אז למצוא בעברית בטוי נכון ומדויק למלת „אבטו־אֶמאנסיפאַציה", ולבסוף קראתי לה: „חירות־עצמית". עתה בימינו, כשבעלי־האסופות שלנו אינם מקפידים על טהרת הלשון ומכניסים אליה מלים נכריות לצורך וגם שלא לצרך, ודאי שלא היו משנים מגוף השם הלועזי והיו כותבים, פשוט, „אבטואמנסיפאַציה"—והסל. אבל אז, לפני זמן קרוב לארבעים שנה, היו נרתעים אחור מפני כל מלה, שאין לה יסוד ושרש בתנ"ך, כמפני הארי, חוץ מזו הקרובה בצלצולה למלה או למבטא עברי, כמו: „דלוג־רב", „דע־פתע" וכיוצא בהמצאות כאלו.

צריך להעיר, כי ב„המליץ" שנת תרמ"ב (גליון 44) נתקשה גם המשורר יל"ג בתרגום מלת „אבטואמנסיפאַציה" והוא כותב כהאי לישנא: „מלה זו קשה לתרגם ללה"ק והוראתה כמו התרת החבוש את עצמו".

עבר שבוע ימים וקבלתי הזמנה מאת הרד"ג למהר ולבוא אליו לליק, כי דבר לו אלי. כשבאתי אל רד"ג מצאתי אותו שרוי בצער: הסוכן הכללי של „המגיד", ר' יצחק מיכאַלבסקי בווילנה, הודיע אותו, כי המבקר לספרי־ישראל יהושע שטיינברג החרים את הגליון, שנדפס בו הפרק הראשון מן המאמר „חירות עצמית" וגם איים, כי אם לא ישנה המתרגם את גוף הספר,

ולא יסיר מתוכו את הבטויים היותר קשים, אז לא יתן לכל אותם הגליונות, שיהא אותו המאמר נדפס בהם, לעבור את גבול רוסיה.

— אינך יכול לציר לעצמך את עגמת-נפשי — אמר אלי רד"ג — דבורים מפוצצים ואמתיות מרות כאלה על מצב היהודים בעמים לא שמעה עוד אוזן אדם מישראל עד כה. לו ידעת כמה גדולה היא הסנסציה שעשתה מחברתו זו של פינסקר בארצות המערב, וביחוד בגרמניה. פיליפזון בעל „האללג.צייט.דעס יודנטומס", כמעט שיצא מדעתו. מפריז כותבים לי, כי גם בקרב גדולי היהודים שם היתה „האבטואמנסיפאַציה" הפתעה בלתי נעימה כלל. בחוגי „האַליאַנס" מוצאים את הסגנון למחוצף יותר מדי. מלונדון מודיע אותי אשר ממערכת ה„דז. כרוניקל", כי גם בפריז גם בלונדון דפק פינסקר על דלתות „צנתרות הזהב" ולא נפתחו לפניו. חבל, שמסעותיו של פינסקר בארצות-אירופה לא נודעו לי בשעתם; אפשר שהייתי יכול להיות לו למורה דרך. עתה עבר המועד.

כזאת וכזאת דבר אלי רד"ג במר נפש וסיים: „נחוץ הדבר מאד, על כל פנים, שיפוצו רעיונותיו של פינסקר בין הקוראים היהודים הפשוטים, שאינם נזקקים לגרמנית. ברוסיה ימצאו בודאי אזנים קשובות ויעשו פרי. אנכי מצדי אכתוב לשטיינברג ואתחנן אליו, כי יקרע את רוע הגזרה, ואתה מצדך עשה את כל אשר בידך להמתיק את מרירות הבטויים קצת. קודם כל צריך לשנות את שם המאמר. אפשר שירא שטיינברג את המבטא „חירות עצמית" וחושב, כי אין חירות אלא דבר הנתן במתנה ע"י קְזקים"...

ונזכר אני, אגב אורחא, בפרט קטן: באותו היום בערב בא לבקר את רד"ג ליאופולד זילברמן, בנו של אליעזר זילברמן מיסד „המגיד", והוא חבר לבי"ד הגליל בליק. מענין לענין נתגלגלו הדברים על אודות מחברתו של פינסקר והסער שהטילה בגרמניה. אז ספר זילברמן הצעיר:

— לפני ימים אחדים הייתי בקניגסברג. שם נשקפה לי המחברת מבעד חלון-הראוה של אחד מבתי מסחר-הספרים. כראותי כתוב על גב השער את הדברים: „קול קורא מאת יהודי רוסי" התעניינתי לדעת את תכנה, ואקננה לי. בדרך חזרתי לביתי קראתי אותה במרכבת-הברזל מתחלתה ועד סופה, ולא יכלתי להתאפק מבכי.

מאז קראתי למאמרי בשם „תשועת ישראל", ובמקומות שנראו לי חריפים יותר מדי, נטיתי מגוף הספר ותרגמתי בשנויים קלים. שלשת הגליונות הראשונים עברו דרך הצנזורה בשלום, בגליונות הרביעי והחמשי נמחקו מתוך המאמר קטעים גדולים, וכיון שהגענו אל הגליון הששי נתקבל מכתב מאת מיכאַלבסקי, המודיע בשם שטיינברג, כי אם לא יפסיק רד"ג תיכף ומיד הדפסת המאמר, את נפש „המגיד" הוא קובע. בשברון-רוח הפסיק רד"ג את הדפסת המאמר באמצע. אפס כי כעבור שבועות אחדים חזר רד"ג והציע לפני לסכם בקצרה את מסקנותיו של בעל „האבטואמנסיפאציה" ולהדפיסן בתור סופו של המאמר „תשועת-ישראל". הסוף הזה נתפרסם ב„המגיד" לשנת 1883 גליון 3

בצירוף הערה קטנה מצדי לאמר: „מסבה שאינה תלויה בי וגם בהמו"ל לא תוכל העתקתי זאת לבוא ב„המגיד" עד תומה".

אבל בזה לא כלו עדיין הרפתקאותיה של „האבטואמנסיפאציה" בתרגומה העברי; עוד בהרבה מכשולים התנגשה עד בואה בקהל, כמו שיראה הקורא להלן.

II.

בחורף שנת תרמ"ד באתי לווילנה. באחת האספות של חובבי-ציון שם הוחלט לעשות כהצעתו של ל וו אַ נ ד-ה ולהוציא את מאמר התרגום שלי „תשועת ישראל" בחוברת מיוחדת. מפני שהיה מי שאמר, כי אין השם „תשועת-ישראל" הולם יפה את תוכן החוברת, פניתי ליל"ג בשאלה: „מה השם שאקרא לתרגומי?" על זה ענה אותי יל"ג:

„בהשחר" שנה י"א חוברת ג' תמצא את שירי „עדר אדני", אשר הקדשתיו לפינסקר. שם כתבתי במאמר המוסגר: „לכבוד הר"ר ל. — פ — ר בעל החוברת „אויטאָעמאַנסיפאציאָן". אז בא פורה שר של שכחה והשכיחני גרסא דינקותא שלי, ולא יכולתי בשום אופן למצוא מבטא עברי, שיהא מסמן בדיוק את המושג „אויטאָעמאַנסיפאַציאָן". אבל ברגע זה נתגלגלה זכות על ידי זכאי שכמותך ומצאתי את שבקשה נפשי. אם רוצה אתה למסור בעברית בדיוק את המושג „אוטאָעמאנסיפאַציאָן", אין טוב לך בלתי אם לקרוא למחברתך בשם: „אם אין אני לי, מי לי?!" ואיה"ש הגומר בעדי ויזכני להוציא את שירי „עדר אדני" בתוך יתר שירי בספר מיוחד, אז אתרגם גם אני בלי-נדר את שם המחברת במלים המוצעות לפניך בכאן".

ואמנם קיים יל"ג את דבריו. בחלק הראשון של „כל שירי יל"ג" נדפס בצד 119 השיר „עדר אדני", ובמאמר המוסגר בשני חצאי-לבנה כתוב: „לכבוד בעל המחברת: „אם אין אני לי, מי לי?!"

וראוי לציין כאן קוריוז זה:

בקובץ „האסיף" (הוצאת נ. סוקולוב) שנה ראשונה נתפרסמה רצנזיה זעומה על מחברתי „אם אין אני לי, מי לי". בתוך שאר הלקויים שמצא המבקר בתרגומי העיר גם על זה, שקראתי את המחברת בשם, שלא נמצא דוגמתו לאורך (שם בן שש מלים!) בכל הספרות העברית. במכתב, שכתבתי סמוך לאותו זמן ליל"ג, שאלתיו בדרך התול: „אהה, מה עכרתני?! והלא השם הארוך אך מידך נתן לי, והיום היתה קללת המבקר רק עלי!" לא ארכו הימים ויל"ג שלח אלי איזו דברים בעסקי מאמר אחד, שכתבתי ב„המליץ", ובשולי היריעה הוסיף: „העיקר שכחתי. המבקר שלך אברך-המשי*) נכשל בטעות גדולה. חבור בעל שם של שש מלים לא חדש הוא בספרותנו, וכבר קדמך בזה, למשל, ר' יעקב לונדון מליסא מחבר הספר „השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון",

---

*) כוונתו לכותב הרצנזיה ב„אסיף" אטלאס.

מסרתי את הקונטרס אל ועד הצנזורה בווילנה. כעבור ימים אחדים הֻגַּד לי, כי החרים שטיינברג את הקונטרס לגמרי. באתי אליו בטענות: בשביל מה ועל מה? הן לא נזכר במחברת כולה שם רוסיה כלל, ומי אפוא ימריצהו לאמר, כי מכוונים הדברים דוקא כלפי ארץ זו? וכי ברומניה, בפרס או במארוקה אין רודפים את היהודים? ושוב שאלתי אותו: הלא אותה המחברת עצמה הולכת ונדפסת עתה „ברזסווט" הרוסי, — וכי בשביל שאני כותב עברית, הפסדתי?

אבל כל טענותי לא הועילו כלום. אחז שטיינברג במדתו של האפיפיור, ועל כל שאלותי ענה תשובה אחת וקצרה: „Non possumus" איני יכול — וחסל. הרביתי עליו רעים, הבאתי לו מכתב-המלצה מאת לוואנדה, שהיה אחד מטובי ידידיו, אולם הוא באחת: „!Нельзя"

אז שלחו חובבי-ציון את המחברת לפטרבורג. שם, במקום השלטון הראשי לעניני-הדפוס — כן אמרו — אין נוהגים להחמיר כל כך. בעת ההיא היה מרגולין הצנזור במטרפולין, והוא קרוב ממשפחתו לשלמה סמקין, חותנו של סמולנסקין. כתבתי מכתב לסמולנסקין בבקשה, כי ימליץ על מחברתי לפני מרגולין, שלא יתאנה לה כשטיינברג וכי יתיר לה לבוא בקהל לנו. סמולנסקין מצא את הדפסת המחברת למיותרת בכלל, וטעמו ונימוקו היה, כי כל חשיבותה של „האבטואמנסיפאציה" היא רק מה שנכתבה בלשון גרמנית ליהודים, שלא שמעו מימיהם דברים כאלו, אבל קוראי עברית לא ימצאו בה שום חדוש, יען כי רעיונות כאלה וכאלה, ועוד יותר חריפים מהם, כבר נתפרסמו קודם לכך ב„השחר" שלו. ואף-על-פי-כן לא נמנע סמולנסקין מלעשות את בקשתי וכתב למרגולין. ואמנם מרגולין לא גזר כליה על מחברתי כשטיינברג, אבל מחק מתוכה כמעט מחציתה, ולא עוד, אלא שבכמה מקומות בקש לאַחה את הקרעים ותפר אותם טלאי על גבי טלאי, ובקצת מקומות סרס את הכתוב והשחית את כונת הדברים על-ידי הוספת נפך משלו. וזהו שגרם, כי בצאת המחברת הדפיס לילנבלום ב„המגיד" גליון 12 לשנת 1884 הערה קטנה בשם „גלוי מלתא", שבה הוא מודיע בשם הד"ר פינסקר, כי „אף שבכלל היתה לו קורת-רוח לראות את רעיונותיו נעתקים גם לקוראים עברית, בכל זה הוא מוצא לנכון להעיר, כי המתרגם יחס לו איזו דברים שלא אמרם".

טעות היתה זו בידו. לא אני יחסתי לפינסקר דברים שלא אמרם, אלא הצנזור הפטרבורגי מרגולין. אנכי כתבתי אז „בירור-דבר" גם ל„המגיד" גם ל„המליץ", אבל שניהם דנו את דברי בגניזה, הראשון מפני שירא את שטיינברג והשני משום שלא חפץ להקניט את מרגולין.

לפני איזו שנים יצאה אמנם „האבטואמנסיפאציה" בתרגום עברי חדש מאת הד"ר פ. פרנקל (בר-טוביה), אבל זה היה כבר לאחר התגברות התנועה הציונית, בשעה שהאמין הקהל למלא את ספקו בהספרות הציונית שמימי הרצל ואילך, והמלים החדשות השכיחו את הישנות, ולפיכך לא רבו הקופצים על התרגום החדש, ולא הושם אליו לב כלל.

ועוד גרוע מזה היה מזלה של „האבטואמנסיפאציה" בתרגומה היהודי. התרגום הזה נעשה בסוף שנות השמונים על־ידי הסבא מנדלי מוכר־ספרים ימשום סגולה לעין הרע נקרא שמו: „אַ סגולה צו די יידישע צרות". על גב המחברת נכתב אמנם מפורש: „מאת הד"ר לעאָן פינסקר", אבל במחברת חל עבוד מרובה כל־כך, עד כי נתרוקנה מתכנה המיוחד לה ולא נשארו בה בלתי אם דפים אחדים, שכל אחד מהם טבוע בחותמו המיוחד של מנדלי. יש במחברת זו הרבה יתר מרעיונותיה של „הסוסה" המנדלאית המפורסמת, מאשר מרעיונותיה של „האבטואמנסיפאציה", וכל זה הגיע לה בעטיה של הצנזורה, שהחמירה ביהודית עוד יותר מבעברית.

בשנים האחרונות פשטה השמועה, כי ביאליק אומר לתרגם מחדש את „האבטואמנסיפאציה". אין כל ספק בדבר, כי עתה, לאחר שנשתחררנו משעבודה של אותה צנזורה, תוכל המחברת לצאת שלמה ובלי לקוי כל שהוא, ובתרגומו של אמן־הלשון כביאליק היתה לנו יין מפואר בכלי מפואר.

הן צריך לשים אל לב, כי פניני רוחו של פנסקר לא נתגלו עוד לרוב קוראי־עברית עד היום הזה.

אַרְיֵה לֵיבּ בֶּן יוֹסֵף לֶוואַנְדָה.

הרבה סופרים גדולים וטובים קמו לכנסת־ישראל שברוסיה במשך חמשים השנה האחרונות, אבל אף ביצירות אחד מהם לא התגלמו שאיפות אנשי־הדור עם חלומותיהם והרהורי תקותיהם ויאושיהם התגלמות כל כך מלֵאה ומקפת, כביצירותיו של אריה ליב לוואנדה. לוואנדה חי ועבד בשלש תקופות מעניינות מאד בחיי יהודי־רוסיה, ובכל אחת מהן היה המאיר נתיבות לבני זמנו וההולך בראש. לוואנדה לא היה איש־הספר בלבד, אלא גם איש המעשה, דורש ומקיים כאחד, נותן רוח להסתוריה וְעוֹשָׂהּ. הזדווגות זו של הסופר והעסקן התבלטה גם ביצירותיו, אשר יותר משיש בהם ממלאכת מחשבת, יש בהם מהֵד החיים המהלכים עם שאונם והמונם. ספרי לוואנדה משמשים ראי לחיי התקופות המצוירות, תקופה, תקופה ואידאליה, תקופה, תקופה ופעולותיה. בספורי לוואנדה אין אנחנו מוצאים פרובלימות אמנותיות ואופקים רחבים של שירה ופיוט, אבל מכל שורה משתקפת אלינו המציאות, המציאות הישראלית של יום יום בכל עמק הטראגיות שבה. לוואנדה יותר שהוא מספר וצַיָּר אמן, הוא מטיף ומוכיח, אבל לא באמרי־מוסר ודברי־כבושין, כי אם בהומור בריא ועליז ובסאטירה שנונה, חודרת ונוקבת עד התהום. בשתי אלה יש שמתרומם לוואנדה למדרגה של אמנות, ותמיד הן מעידות על כשרון שאינו מצוי, והכשרון הזה הוא, הוא התבלין, הנותן טעם לשבח לספוריו עד היום בהבדל מספוריהם של הסופרים בני דורו יוסף רבינוביץ, בהרב וכיוצא בהם, שאין הקורא המודרני מוצא בהם ענין עוד. אם להקפיד על דיוק ההגדרה הספרותית, אין ספורי לוואנדה אלא פובליציסטיקה שומה בפי אנשים „גבורים"; אבל אנו אין עסק כאן עם הגדרות בקָרתיות, אלא עם עובדות ומעשים. ועובדה היא, כי מי שרוצה לעמוד על אופי הכחות האינטליקטואליים, שפעלו בתולדות היהודים ברוסיה מראשית תקופת התפתחות ההשכלה עד ימי־המשבר של אחר הפוגרומים בשנות השמונים הראשונות למאה שעברה, וצמיחת האידאל הלאומי כרוך ברעיון ישוב ארץ־ישראל ועל הפסיכולוגיה הצבורית של כל אותו הזמן עד כמה שהתבטאה בכחות הללו, אין לו בלתי אם לקרוא את ספרי לוואנדה, ומתוכם תתגלינה לו שלש התקופות הנזכרות בכל הקיפן כמתוך אספקלריה מאירה.

ננסה נא, אפוא, לעבור בקוים כלליים על פני שלש התקופות הללו ונראה את המקום, שתפס בהם לוואנדה בתור סופר מורה־דרך ועסקן עובד עבודתו לרבים.

ז.

שנות הארבעים למאה החולפת. ברחוב היהודים חשך ואפלה; העם שקוע כלו ביון הבערות והקנאות, ואין זיק אור נראה. לוואנדה עודנו נער יושב ולומד בחדר. בערב, בערב אחרי כלות הלמוד הוא מתפלל עם שאר חבריו הקטנים תפלה קצרה: „יהי רצון, שמחשבתו של הכופר לילנתאל לא תקום ולא תבוא, ועצתו תופר". הרבי קורא את הדברים מפיו, והתלמידים עונים אחריו מלה במלה. אבל בשוב הנער לוואנדה לביתו, אין זה מפריע אותו מעיין במסתרים באיזו קרן־זוית בספר־מקרא רוסי, אשר השאיל לו אחד הבחורים תופשי־התורה מבני־הישיבה של רבקה בליומקה׳ס. עברה עוד שנה והנער הולך ונעשה בחשאי מבקר תמידי בביתו של „המשכיל" ר׳ דוד לוריא. שם מכירים בכשרונותיו ותומכים את ידיו להשכלה. רגלי בא לוואנדה ממינסק לווילנה ונכנס אל בית מדרש הרבנים. העלם המפותח שלא לפי שנותיו והמצוין מטבעו בעוז הרגש, מתחיל בוער באש ההשכלה ממש. כל משאלותיו ומאוייו מצטמצמים מעתה בשאיפה אחת כללית ונלהבת: להשכיל לרבים. שאיפתו זו מתגשמת על ידו באמצע שנות החמשים, כשהוא מתמנה למורה בבית־הספר העברי אשר להממשלה בעיר מולדתו מינסק. מאותה שעה ואילך משמש מעונו הקטן מקלט לכל צעיר, הצמא להשכלה. אבל בזה אין ספקו נמלא עדיין. חוג עבודתו נעשה צר לו מהתכנס בו עם כל המחשבות הגדולות, אשר הוא חושב על השכלת אחיו „אנוסי־הבערות". לוואנדה הולך בגדולות מזה ורוצה הוא לעבוד לטובת השכלתו של העם כלו. ברם יש לו אתו בקופסתו הנשק הדרוש לכך: לשון למודים וכשרון ספרותי. אולם משאת־נפשו זו לא נתנה לו עד שנת הששים, שבה נוסד ע״י יוסף רבינוביץ העתון הראשון לישראל בשפת רוסיה „ראַזסוֶוט". מן הגליון הראשון ואילך התיצב לוואנדה בראש עוזרי „הראַזסווט" והתמכר לעבודתו בכל חום עלומיו. „אור ופרוגרס!" — סיסמה זו נעשתה דגל ללוואנדה, אשר החזיק אותו ברמה לעשותו מופת לרבים. בפאתוס של אש־נוער קרא לוואנדה בעת ההיא: „אתא בקר, שמעו אחים! עורו ישֵׁנים, הקיצו נרדמים! ואתם הצופים לבית־ישראל ברוסיה! צלצלו בפעמונים, העירו את עמנו, וקם כזקן כנער והלכו כלם לקדם את פני המאור האלהי". המליץ העברי המשורר יל״ג, נתן בטוי לאותה שאיפה לאור בדברים יותר קלושים ורפויים:

הָקִיצָה עַמִּי, עַד מָתַי תִּישָׁנָה
הֵן גָּז הַלַּיִל, הַשֶּׁמֶשׁ הֵאִירָה!"

תקופה זו של שנות הארבעים והחמשים למאה, החולפת התקופה הלילנתאלית, נצטיירה ע״י לוואנדה ביצירותיו הראשונות. את חיי התקופה הזאת צִיֵּר לוואנדה מקצת על פי המסורה ומקצת על יסוד רשמי־עצמו, אבל חותם האמת טבוע ב„ציורי־העבר" שלו בכל פרט ופרט: ב„פאות מלמדו", „באימת בית־הספר",

„במבוכת־פתאום" של הקהלה הישראלית „באַנסק" ובכיוצא בהם מצייר לוואנדה את לקויי־החנוך, את המלמדים הבטלנים ואת החדרים הנרפשים, את צרות נשואי־הבסר, את סדרי־הקהלות הפרועים ואת מקורי הפרנסה התלוים על בלימה ועומדים בנס. ואין לוואנדה מתקצף ומתמרמר, ואין לוואנדה מניח את חמתו „בבוערים בעם" „ובחנפי־הלב", אלא שוחק הוא לְהֶפֶך, ולא שחוק סתם, או שחוק לאיד, כי אם שחוק מתוך דמע. שחוק זה של לוואנדה הוא אותו שחוק של גוגול. ואמנם אי אפשר לעין בוחנת לבלי למצא בציוריו הראשונים של לוואנדה את השפעתו של גוגול. כהומוריסט הרוסי הגדול הזה אין לוואנדה תוקע את עצמו לתוך פרובלימות סוציאַליות וכלכליות, ואין הוא מציע עצות מה לעשות כדי להסיר קלקול זה ואחר; אין לוואנדה תולה את הקולר בדת, ואינו בא בהצעות מעשה־תקונים „בשולחן ערוך", אלא מתאר הוא את החיים כמו שהם על „קרבם ועל פרשם", כאדם האומר: אני עשיתי את שלי, גליתי את הפצעים והערתי את מקור הרעה; עכשו יבואו אלה שאומנתם בכך יתיעצו וידונו בדבר ויעלו אֲרֻכָּה...

II.

האידאַל של לוואנדה היה—להגיע על ידי ההשכלה למעלת אזרחים במדינה. בטוח היה לוואנדה, כי ככל שיהיו יהודי־רוסיה הולכים ומתקרבים אל השכלת אירופה, כך יתקבלו יותר ויותר בתור חברים אל „המשפחה הרוסית הגדולה". ואמנם נראה היה אז הדבר, כי יש יסוד לבטחונו זה. אותה תקופה היתה תקופה של הארת פנים מצד השלטון להמשכילים שבין היהודים ביחוד. אסימילאטור במובן של התכחשות עצמית ושאיפה לטמיעה בין בני עם הארץ, לא היה לוואנדה מעולם. אלו שנסמכו באיזו פראַזות בודדות שמצאו בספריו ואמרו עליו, על לוואַנדה, שעד שנות השמונים היה מתבולל קיצוני (עיין בהאנציקלופדיה הרוסית־עברית של ברוקהויז־עפרון), חוטאים אל האמת. בנִגוד לחברו לֶעט, בהרב, שדעותיו האסימילאציוניות הביאו אותו באחרית ימיו לידי שמד, לא התנכר לוואנדה אל היהדות ולקניניה הלאומיים אפילו כשנמשך לבו אחרי הרעיון הקוסמופוליטי. חזקים ועמוקים יותר מדי היו שרשי החנוך ברוח מורשת אבות, שנתחנך בילדותו בבית הוריו. לוואנדה היה כל ימיו חובב שפת־עבר והגה בספריה תמיד, ומאת הסופרים העברים, שהיו מחליפים אגרות אתו, בקש שיכתבו אליו דוקא עברית, ואת מכתביו הוא עצמו היה רגיל לתבל במבטאים עבריים; לוואנדה תרגם אל הלשון הרוסית את „השקפות־העולם של חכמי־התלמוד"; לוואנדה נכנס ראשי ורובו בעבודת חברת „מרבי־השכלה" מיום הוסדה בראשית שנות הששים. דומה, שכל הדברים האלה אינם סמנים של אסימילאציה כלל.

עברו עשר, חמש־עשרה שנה והזרע, אשר זרעו לוואנדה וחבריו הציץ ציץ ויעש פרי. ההתנגדות אל ההשכלה נתמעטה, האבות התחילו שולחים את

ילדיהם אל בתי-הספר והגמנאזיות. ביחוד התעוררה שאיפה נמרצת אצל בני-הנעורים לתקן „שגיאות-אבות" ע"י יסוד בתי-ספר והוראה לבני-העניים חנם אין כסף והשפעה על צעירים וזקנים באמצעות ויכוחים ושיחות ומאמרי-עתונים. נשבה רוח חדשה בקרב צעירי-היהודים, והיא צררה בכנפיה דעות חדשות ומושגים חדשים. התחילו הללו מרגישים, כי עם שָׁלֵם אי אפשר שיהיה קוסמופוליטן ומתקיים בלי מולדת מוסרית ותרבותית. אבל פה נחלקו הדעות: אלה אמרו, כי המולדת המוסרית הזאת צריכה להיות ארצם של מצקיביץ' וסירוקומלה, ואחרים טענו, כי היא צריכה להיות ארצם של פושקין וטורגניוב. מלחמת הדעות הזאת, שהגיעה לנקודת-הרתיחה שלה בשעת המהומות הפוליטיות בפולין של שנות הששים הראשונות, נצטיירה מאת לוואנדה ברב כשרון בספורו „עת המבוכה"—(Горячее время). גבור הספור הזה, המורה סאַרין, שהוא דמות דיוקנו של לוואנדה עצמו, הגין בהתלהבות נמרצת על הדעה, כי היהודים צריכים להתדבק לא בפולנים, אלא ברוסים. „הפולנים—כן טען סאַרין — עשו אותנו לעם של מוזגים ותגרנים פחותים ומזמרי „מה יפית" ונושקי-השבט, ועם הרוסי הצעיר והרענן יְשַׁתֵּף אותנו לעבודת הקולטורה שלו ויטפח וירַבֶּה בנו את הרגש האנושי". סאַרין תלה את תקות היהודים באזרחות הרוסית, שנחשבה בעיניו לדבר המונח בקופסה. ברי היה לו לסארין-לוואנדה, כי האזרחות הזאת מוכנת ומזומנת לקבל אותו אליה בזרועות פתוחות בכל עת ובכל שעה. רק פעם אחת נתעורר אצל סאַרין צל של ספק ושאל: „ואם אין?" ותוך כדי דבור ענה: „אז נדע מה לעשות". אי אפשר לאמר, כי כבר כיון אז לוואנדה אל אותו הפתרון שמצא לשאלת-היהודים אחר הפוגרומים של שנות השמונים, אבל ברור הדבר, כי כבר חשב בעת ההיא מחשבות גם על עוגן של הצלה מחוץ לאזרחות הרוסית.

III.

אף כי שמח לוואנדה לראות את האידאַל שלו, האידאל של ההשכלה, הולך ומתגשם בחיים, אבל בכוס שמחתו זו נמצאו גם טפות מרות. את מצב רוחו של לוואנדה בעת ההיא צייר יפה ד"ר ל. קאנטור במאמרו „זכרונות" („השלח" כרך א') בדברים הללו: „מספר המשכילים העברים הלך הלוך ורב. מבתי מדרש-הרבנים יצאו תלמידים רבים שנה, שנה, ורֻבָּם נהרו אל בתי-המדרש הגבוהים, ומבתי-הגמנזיות כמעט כולם הוסיפו לשמוע לקח אחרי כן בבתי מדרש החכמה, וירב בישראל מספר הרופאים והרוקחים והאדריכלים ויודעי דת ודין. השמח לב לוואנדה למראה כל המשכילים החדשים, משכילים ממש בכל הסמנים: בעלי זכיות מיוחדות, בעלי כהונות במדינה, לבושי בגדי-שרד? לוואנדה לא שמח כלל לקראת צעירי ההשכלה אלה ולבו לא שש לראות צעירי-ישראל לובשים חרב על ירך ויושבים בשער המשפט. מבעד למעטה המתנוצץ הזה הביט לוואנדה לראות את התוך — ויפג לבו. האנשים האלה

אשר יצאו מבית מדרשה של ההשכלה החדשה, לא ידעו ולא רצו לדעת את החלומות הנעימים, אשר חלמו להם המשכילים הראשונים, בהצותם על החרדים והקנאים שונאי ההשכלה ורודפיה לפנים. המשכילים החדשים האלה עשו את ההשכלה קרדום לחפור בה, ויראו בה רק תחבולה לעשות עושר ולראות חיים טובים ולרדוף אחרי תענוגות בני־אדם ולא יותר. האצילות, אשר הצטיינו בה בני־ישראל מדור דור ובדורות האחרונים במדה מרובה כזאת, שכמעט הִתנצלו את גשמיותם וחדל להיות להם אורח כאנשים חיים ופועלים בעולם השפל,— האצילות הזאת עזבה אותנו בין לילה ולא נראו אותותיה במחנה המשכילים. את תורת ישראל ואת מבחר סגולותיו עזבו לגמרי, מפני „שכבר אבד עליהם כלח" ומפני שאין מהם הנאה בעולם הזה, הנאה פשוטה, הנאה לגוף ולכיס; ומן הקולתורה החדשה למדו רק לבקש מותרות, לבקר בתי־שחוק וקלות־ראש ולהתנהג בביתם כשרים וחורי־ארץ, ובהיות תענוגי־החיים נקנים בכסף מלא, רדפו אחרי הבצע בכל לבם ונפשם ולא כולם היו נוהגים סלסול בעצמם להקפיד, שיהיה השקל הבא אל כיסם כשר בתכלית הכשרות".

את רעיונות־היגון האלה הניח לוואנדה ליסוד בשני ספוריו הגדולים „ודויו של אחד העסקנים" (Исповѣдь дѣльца) „והרָמיז הגדול"— (Больш й ремизъ). גבורי הספורים האלה הם אנשים רודפים אחר הבצע ושואפים שאיפה נמרצת אל השגת המאויים הגופניים והגדלת עשרם בכל האופנים האסורים והמותרים, והכל בשם ההשכלה; סוחרים מבריחים נכסיהם ובולעים חיל זרים ע"י מעשי עָוֶל ותרמית, וצעירים דלי־מַעַשׂ, ריקי־מח ושואפי־תענוגים בעודם יושבים על ספסלי בית־תלמודם.

לוואנדה היה הראשון, וגם היחיד בין סופרי דורו, שעמד על הצד המעציב הזה שבתנועת ההשכלה. כפתורי־הכסף והצוארונים האדומים של הרופאים והשופטים היהודים לא עשו עליו שום רושם. „בעיני לוואַנדה היה מעשה־הרפואה או עריכת הדינים כשהם לעצמם במדרגה אחת עם מעשי חרש ומסגר, וגם בנוגע לרופאים ולשופטים שאל: מה הוא האומן? ולא מה היא אומנתו?" לוואנדה בא לכלל הכרה, כי רוב היהודים המתכחשים לעמם עושים את הדבר רק משום אהבת־הבצע והתועלת החמרית, והתחיל מביט בעיני־חשד על כל יהודי משכיל, המתרחק מן היהדות. מאותה שעה ואילך מתחיל בדעותיו של לוואנדה, ובראשונה שלא מתוך הכרה, אותו המשבר הנמרץ, שהתבלט בהן בשנות השמונים. מאז אין השדרות האנטליגנטיות תופסות עוד בספוריו מקום כלל. חלץ לבו מהן. לעמת זאת הוא מתעמק יותר בחייהם הפנימיים של ההמונים היהודים, שגורלם נגע אל לבו, והם נעשים חביבים עליו. „בפרצופיו", שפרסם בעת ההיא „בהוואסכוד" הקביל אלה לעמת אלה את חיי ההמון היהודי אל חיי המון בני עם הארץ. מעבר מזה הוא רואה: בערות, חשכת־מצרים ואי־סדרים, אך גם תמימות וצניעות, נועם המדות וחיי־מוסר, לב טהור וחיים שיש בהם דעת נפש וחשבון המעשים, ומעבר מזה: סדר ומשטר למראה עינים עם נטיה לתאוה ולהוללות, רדיפה אחרי תענוגים עוברים ומשובה נצחת.

ואותה התעמקות בחיין הפנימיים של ההמון היהודי הביאה את לוואנדה ללמוד לדעת את הגורמים ההסטוריים של החיים הללו. במשך זמן ידוע הסיח לוואנדה את דעתו מן היצירות הפיוטיות אל חקר תולדות עם ישראל. עבודתו המחקרית הזאת לא אחרה מהביא פרי, כי כתב לוואנדה כמה מאמרים חשובים לקורות היהודים בפולין ובמדינות הנספחות אליה, וגם שני ספורים הסטורים: „עיר ובהלות" (Гнѣвъ и милость магната) „ואברהם בן יוסף" (Абрамъ Езофовичъ).

אל ההוה ואל גבוריו לא שב לוואנדה מאז.

IV.

יחוסו השלילי של לוואנדה להמשכילים הקאַריוריסטים לא השפיע אפילו במשהו על אמונתו כי עתידה ההשכלה לשמש ליהודים פרוזדור לטרקלין האזרחות הרוסית. עדיין ראה לוואנדה באזרחות הרוסית את המפתח היחיד והמיוחד לפתרון שאלת היהודים. לוואנדה האמין, כי החברה הרוסית עומדת מוכנת ומזומנת בכל עת ובכל שעה לקבל אליה את היהודים בתור חברים שוים בזכיות ובמשפטים, וכלום חסר, אלא כי יצרפו ויזדככו תחלה מחסרונותיהם וממגרעותיהם. על טעות זו שטעה לוואנדה לחשוב, כי רק היהודים גופם מעכבים את גאולתם, לא עמד גם לאחר שפרצו הפוגרומים בנגב רוסיה בתחלת שנות השמונים. מסקנתו הראשונה היתה אז, כי היהודים עצמם אשמים בכל הרעות הבאות עליהם, וכי רק בחייהם המבריקים, בעשרם המופלג המובלט כלפי חוץ יותר מדי, בתכשיטי בניהם ובנותיהם המנקרים את העינים, הם מעלים עליהם את חמת בני עם הארץ. ולוואנדה לא היה בעת ההיא בודד בדעתו זו. בקיוב התעוררה אז בין חלק ידוע של האינטליגנציה היהודית תנועה נמרצת מאד נגד ההתיפות וההתהדרות והרדיפה אחר חיי=מותרות. גם הארז בעל ה„מליץ" חוה את דעתו, כי את סבות הפוגרומים צריך לבקש לא בחוץ, אלא בפנים, בתוך היהודים, שאינם נותנים אל לבם לשפר מעשיהם ולהיות בתפארת אדם.

בשנת 1881 כשפרסם לילנבלום „בהראזסווט" של רוזנפלד את מאמרו הראשון ע"ד הרעיון העברי=הלאומי וישוב ארץ=ישראל, כתב לוואנדה „בהרוסקי יברייי" דברים קשים וחריפים מאד באותו ענין. לוואנדה דן אז את לילנבלום זאת מסקנותיו ברותחין ממש. ומצד לוואנדה לא היה זה פולמוס של דעות; הוא לא מצא את מסקנותיו של לילנבלום ראויות לויכוחים מתוך כובד=ראש והאמין לפטור אותן בדברי בדיחות והלצה. הקוסמופוליטן שבלוואנדה הרגיש את עצמו עדיין איתן בעמדות שלו ובתקוות שלו. אחד מידידיו שלח לו למקרא את ספרו המפורסם של הֶס „רומי וירושלים" ולא עשה עליו שום רושם. „ברומי וירושלים — כך כתב לוואנדה לידידו זה (עיין ב„ייבר.

ביבליאותיקה" של לאנדוי כרך עשירי) — לא מצאתי בלתי אם דברי=הבל ורעות=רוח. השקפתו של לוואנדה בעת ההיא על ארץ ישראל בכלל יוצאת לנו ממכתב, שכתב בשנת 1861 לאחד מידידיו ע"ד העתון העברי=ברוסי "Сіонъ" שהתחיל יוצא אז באודיסה ע"י סולובייצ'יק והד"ר פינסקר במקום „הראזסווט" של ראבינוביץ. העתון „ציון" לא ישר בעיני לוואנדה, והוא כותב על אודותיו: „ברם ראוים הם העורכים לשבח, שהתאימו את שם עתונם למהלך שלו. „ציון"— כמה מישנת היא מלה זו ברכרוכית שלה! אני מוציא את המלה מפי, ותיכף מתעורר בי החפץ ללבוש מעיל=לילה ומצנפת=לילה, לנעוץ את רגלי במוך של כסת, לקחת נר דונג בידי ולשים משקפי=זוקן על העינים ולקרוא „מעשיות בבא", ולגמוע בשעת הקריאה המתוקה מי=דבש, המכונה „לאַקריץ" בלעז. רושם זה עושה גם על העוזרים גם על הקוראים שם העתון כשהוא לעצמו". באותה עת לא פלל לוואנדה עדיין אפילו בחלום, כי יבוא יום ו„ציון" זו, אשר מאס בה וששמשה לו מושג של שֵׁנָה וקפאון, היה תהיה לחזון=רוחו ומשאת=נפשו.

אחרי הפוגרום הראשון באו פוגרום שני וגם שלישי לו ורביעי. סופת הפרעות הלכה והתפשטה מעיר לעיר והקיפה חבל שָׁלֵם ובכל מקום בואה היא שמה אותותיה אותות באש ודם. הפוגרומים האלה פקחו את עיני לוואנדה על המציאות. הוא ראה, כי לא ההמון החשוך בלבד מכה ושודד את היהודים, אלא גם „הידים הלבנות", גם בני השדרות האינטלגנטיות שבין האזרחים,— שנחשבו לו תמיד כמבטח=עוז ביום צרה, ויפג לבו. הוא היה בעיניו כנופל מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. ביום אחד פור התפוררו כל מגדלי חזיונותיו. אז באו ללוואנדה ימים של חשבון=הנפש ופשפוש בדעות ובהשקפות מאתמול.

— „כאבל הייתי בעת ההיא — כך ספר לי לוואנדה פעם אחת— יושב בדד ודומם; ביני לבין עצמי עשיתי את חשבון נפשי ולא גליתי את הרהורי=לבי לאיש. האמנתי לשמוע באזני את קול דמי אחי צועקים אלי מאדמת ייליסאַווטגראַד וקיוב ואודיסה: אהה! מה עכרתנו?! שפכתי את שיחי במכתב לבהרב ובחמת רוחי גורתי עליו, כי יבקר תיכף ומיד את מערכת „האוטיצ'יסטווינ י זאפיסקי" וישאל את העורך סאלטיקוב=שצדרין: מה זה היה, אפוא, לצבור הרוסי? הגם הוא בקושרים עלינו? ואנה אנחנו באים?! על זה ענני בהרב, כי גם במערכת „האוט.זאפיסקי", כֻּלם נבוכים ונדהמים וכי שצדרין עצמו מתכונן לכתוב בירחונו מאמר של מחאה נגד עושי=הפרעות. „החסידים שברוסים ילחמו לנו--כן יעץ אותי בהרב במכתבו — ואנחנו נחריש נתאפק לעת עתה".

אבל לוואנדה לא עשה כעצת בהרב. הוא לא החריש, כי השקט לא יכול. את כל רוחו הוציא אז לוואנדה ב„הוואסכוד" השבועי. הוא לא נחש עתידות, הוא לא דבר על אשר יהיה, אלא על ההוֶה, על הרגע. מתנפלים עליכם זאבי=ערב בצורת בני=אדם ומכים אתכם — הקהלו ועמדו על נפשכם והשיבו מלחמה שערה! . . .

עצב אחרת לא מצא אז לוואנדה.

V.

באמצע שנת 1882 קבל לוואנדה ביום אחד ע״י הדואר מברלין את הקונטרס „א ב ט ו א מ א נ ס י פ א צ י ה״, שנתפרסם, כידוע, בעילום שם המחבר. הקונטרס הזה הלם את לוואנדה כרעם־ברקים. חמש פעמים בזו אחר זו קרא לוואנדה את ה„אבטואמאנסיפאציה״—כך ספר לי—ובכל פעם נתגלו לו בו אופקי מחשבות חדשות. התעורר בלוואנדה ס אַ ר י ן בגלגול שני עם שאלתו הישנה: איה מולדתי? המולדת, שנשא אליה את נפשו עד כה, מולדת האזרחות הרוסית, נעשתה בעיניו שלחופית של בורית. עפו, פרחו להן כל התקוות, עברו, נגוזו כל הצפיות, הנפש התרוקנה וממעמקי הלב קול קורא: לך בן־אדם ונַפֵּץ את גֻלגלתך אל הסלע! כך היה מצב רוחו של לוואנדה בעת ההיא.

במקרה נודע ללוואַנדה, כי מחבר „האבטואמאנסיפאציה״ הוא הד״ר ליאון פינסקר, אותו פינסקר, שהשתתף לפנים עם הד״ר עמנואל סולובייציק בעריכת העתון "Сіонъ„, ושהיה גם הוא מן המטיפים להזדווגות עם האזרחות הרוסית. בשעת יציאת „הציון״ לא היתה דעת לוואנדה נוחה הימנו, כאמור למעלה, מפני שחסרה לו אותה חריפות „הטון״, שהצטיין בה ראבינוביץ בעל „הראזסווט״, ומהלכו היה תנודה לכאן ולכאן בלי תקיפות הדעה, הראויה לעתון הנוהג בדעת הקהל. לוואנדה, שהיה מטבעו בעל מֶזֶג חם, התקוטט תמיד בבעלי ה„ציון״, ויש אשר הטיח כנגדם במכתביו דברים קשים מאד. ביחוד סמכה חמתו על הד״ר פינסקר בגלל שהוא ממעט בעניני פובליציסטיקה מורה־דרך לרבים ומרבה בדברי סניגוריא על היהודים והיהדות. כשנסגר „הציון״ פסקה חליפת־המכתבים בין לוואנדה ובין הד״ר פינסקר. עכשו, כשבאה השמועה ללוואנדה, כי פינסקר הוא הוא מחבר „האבוטאֶמאנסיפאציה״, מהר להביע לו במכתב תודה מרובה על קונטרסו זה והסכם גמור להרעיון הכללי, המונח ביסודו. זה היה בשעה שדבר פינסקר עדיין על דבר מקלט בטוח סתם באיזו ארץ שתהיה.

לוואנדה חוה אז את דעתו לפינסקר, כי שאלת הטריטוריה צריכה להפתר ע״י העם גופו: המקום, שישא אליו העם את נפשו בהמוניו, הוא, הוא שיהיה לו לארץ־מולדת. עבר עוד איזה זמן, והמקרים יצא דחופים: הד״ר א ו ר ש א נ ס ק י התיצב לפני הגראף איגנאַטיוב, מי שהיה מיניסטר־הפנים בעת ההיא, לבקש מלפניו על עמו, ואיגנאַטיוב הורה לו באצבע על „הגבול המערבי הפתוח״. ואצילי בני־ישראל התכנסו אז לאספה חשאית בעיר המטרפולין לטכס עצה נ ג ד תנועת־ההגרה, שנעשתה אז לחזיון של יום, יום. חפצו הללו להאפיל על המציאות המרה במטלית עבה ולהכריז ברבים, כי אין כאן שום סימן של תנועת־עם, אלא מקרים בודדים בלי שום יחס וקשר ביניהם, וכי העם קשור אל „המולדת״ וכל הרוחות לא יזיזוהו ממקומו. אבל אנשים מערי־השדה, אנשים מתוך העם, שנמצאו באותו מעמד, קמו וטפחו להם לאלה השאננים והבוטחים

על פניהם בראיות ובהוכחות ובמספרים ורשימות סטאטיסטיות: כך וכך נדדו לשם, כך וכך נדדו להתם, וכך וכך כבר יושבים על הכלים ומקלם בידם. והאחד מתוך חבורת-השועים, ר' שמואל הנגיד (פוליאקוב), קם ואמר: אם להגרה, הלא יש ארץ רחבת-ידים בערבות אחאלטקי, שנכבשה לפני „הגנראל הלבן" שלנו; יבואו פליטי קיוב ואודיסה ויאחזו בה, ולנו תהיה צדקה, כי נהפוך אדמה שוממה לשדמות פוריות.

ולוואנדה קורא ושומע את הדברים ולבו מתחמץ בקרבו מעצמת הכאב ומגדל העלבון. והתחיל לוואנדה ממטיר אש וגפרית על זאטוטי בני-ישראל, העבדים ברוחם ובשרש נשמתם, המתרפסים לפני לוחציהם ונושקים את השבט המפליא את מכותיהם. בעת ההיא עזב לוואנדה את מערכת „הרוסקי ייברי", שנהה אז אחרי השועים והאלופים, שפסח על שתי הסעיפים ולא ידע לבחור דרך עמו, ועבר לעבוד ב„ראזסווט", שהתרכזו מסביבו גדולי בעלי-הכשרון מן הסופרים, אשר כבר יצאו מתקופת הספיקות והפקפוקים ואחזו ברמה את הדגל העברי-הלאומי כרוך ברעיון שיבת בנים לגבולם. לוואנדה נספח אל מחנה העברים הלאומיים האלה, אבל עדיין לא נטה אחריהם ברעיון ישוב ארץ-ישראל. הוא עוד אחז בדעתו, כי פתרון שאלת המולדת צריך לצאת מתוך העם, וכראותו, כי ההמונים נושאים את נפשם אל הארץ החדשה, האמין, כי אך אמריקה נועדה להעשות מולדת לישראל.

כך הלך ונמשך עד שנת 1882. אז היה מעשה, שביום אחד בא לבקר אותו מכּרו משכבר הימים מחארקוב, שהתכונן לצאת עם כל בני ביתו לארץ-ישראל על מנת לקנות בה אדמה לעבדה ולשמרה. מתוך שיחתו עם אותו האיש, שהיה מסור לציון בלב ונפש ועם זה גם דברן מצוין, נתברר ללוואנדה רעיון ישוב ארץ-ישראל בכל היקף הפירספיקטיבה ההסטורית שלו, ומאז נעשה חובב-ציון נלהב. באחד ממכתביו כתב אלי לוואנדה: „לא סמולנסקין בעל „השחר" וגם לא חברי סופרי „הראזסווט" משכו את לבי לרעיון תחית האומה הישראלית על אדמת אבותיה, אלא אותה המשפחה היהודית מחארקוב"...

VI.

בחורף שנת תרמ"ג עברתי דרך ווילנה, ואז התודעתי ראשונה אל לוואנדה. בעת ההיא כבר היה לוואנדה רוח החיה בחברת חובבי-ציון בווילנה, המוציא והמביא את כל עניניה ומחליף אגרות בשמה עם ראשי העסקנים בערים אחרות. על פי דרכו ברח מכל התמנות פומבית, ונשיא ועד-ההנהגה של התברה היה בתחלת הוָסדה בשנת תרמ"ב נחמיה נאטאנסון, איש עשיר ומשכיל ומליץ בלשון העברית וכותב לפרקים מאמרים ב„השחר", ואחריו עברה הנשיאות לרש"י פין; אבל שניהם היו נגררים תמיד אחרי לוואנדה ומימיהם לא עשו דבר מבלי המָלך בו תחלה. באותו זמן נמצאו כל חוטי-התנועה, ובגליל הצפוני-מערבי ביחוד, בידי לוואנדה. הוא לא הניח דבר קטן וגדול במחיצת

העבודה לטובת רעיון ישוב א״י, שלא התענין בפרטי־פרטיו, החל ממעשה פרופאגאנדה בפה ובכתב עד קבוץ פרוטות נחשת בהזדמנות של „ברית־מילה" וכדומה. בישוב א״י צמצם את כל מעיניו, ורעיון זה היה שיחו והגיגו עם כל מי שסר אל ביתו. עם סופרים ועסקנים צבוריים חשובים מן המטרופולין ומערי־המדינה, שהיו עוברים דרך ווילנה ובאים לבקר אותו מפני הכבוד, לא בחר לו ענין אחר לענות בו מלבד רעיון יא״י. מאושר היה בעיניו אם עלה הד״ר בידו להשפיע על האחד או על השני ולהטות את לבם אל האידיאה. באחד ממכתביו אלי הוא מבשר אותי מתוך שמחה מרובה, כי המשורר י ל״ג היה לפלשתינֵי נלהב; במכתב שני הוא כותב לי כדברים האלה: „לפני שני שבועות בקר אותי אחד מעורכי־הדין המושבעים הפטרבורגיים. נכנסתי אתו בשיחה על דבר חבת־ציון, ודברי עמדו לי להלהיב את רוחו כל כך, עד שבלי שום הצעה מצדי נעשה חבר לאגודתנו ובאותו מעמד נתן על ידי שנים־עשר רובל, ולא עוד, אלא שגם הבטיח אותי להשפיע על ל א נ ד ו י, כי יתיחס אל הרעיון ביתר רצון. אפשר, כי זהו שגרם, שהתחיל „הוואָסכוד" מדבר עתה בלשון אחרת? בלשון אחרת מדבר עתה גם „הרוסקי ייבריי". כנראה, אין רוח שני העתונים הללו נוחה מזה, אבל סוף, סוף בעל כרחם יענו אמן. חג היום, תהלה לאל, ברחובנו, ושונאינו ילבשו בשת". במכתב שלשי הוא כותב: „מה שנוגע לה„רוסקי ייבריי" אין הלה מדבר לעת עתה על דבר ארץ־ישראל כלום, וזהו בוודאי מפני שהד״ר קאנטור, שהבטיח אותי הבטחת־אמונים (торжественно обѣщалъ) להיות פלשתינאי, נסע אך בשבוע שעבר לפטרבורג, והוא לא נגש עדיין למלאכתו במערכת". מכל זה אנחנו רואים באיזו מסירות עמוקה התאמץ לוואנדה לעשות נפשות לרעיון הישוב, ואמנם עובדה היא, כי רבים נכנסו אליו אסימילאטורים גמורים או למחצה, ונפטרו ממנו לאומיים נלהבים.

ללוואנדה, כמו לכל יתר חבריו בחבת־ציון בזמנו, נצטמצם רעיון הישוב רק בגאולת־הארץ, במה שקוראים היום עבודה מעשית, ראַלית. העיקר היה בעיניו קנית חלקות־אדמה בא״י לצֹרֶך העמדת אכרים יהודים על הקרקע. כל משפחה מישראל, העוקרת את דירתה לא״י בכונה לקנות שם אדמה על מנת לעבדה ולשמרה, נחשבה לו אריח בבנין הישוב. ברוח זה נהל את הפרופאגאנדה שלו, וכך דרש גם מאחרים, העוסקים בתעמולה, כי יעוררו ביחוד את בעלי־היכלת שבקרב העם לקנות נחלות־שדה בא״י ולהתישב עליהן. יסוד הצדקה שבישוב העברי בא״י היה לו למרת־רוח, ולא הסכים אליו אלא מהכרח. את עיקרי דעתו זו בירר לוואנדה פעם אחת במעמד שלי לפני המגיד־דמתא הווילנאי ר׳ יעקב יוסף (שנדד אח״כ לאמריקה ושמש בכהונת רב־הכולל בניו־יאָרק) והבדחן המפורסם אליקום צונזר ממינסק, שנזדמנתי אתם יחד במעונו.

ויום־טוב היה לו ללוואנדה, אותו היום שנתבשר בו, כי פה ושם מסתדרות משפחות לצרך היציאה לאר״י, כדי לעסוק בה באכרות, ויען כי עפיה״ר היו המשפחות האלה מקרב היהודים היראים, נטה לוואנדה להאמין, כי

עתיד רעיון ישוב א״י להתגשם במעשה אלא רק ע״י האורטודוקסים, וכי אין תקוה לו מן הנאורים, וביחוד מן הצעירים, שכחם יפה רק במליצות וראָמות ובפטפוט-שפתים, ואין כחם יפה במעשים מוחשיים. עבר עוד איזה זמן ולוואנדה התיאש מעבודת הצעירים לגמרי. יאוש זה עולה ובוקע מתוך הדברים האלה, שכתב לי לוואנדה במכתבו מיום 2 ספטמבר שנת 1883: „כבר הגיעה השעה, שבראש התנועה יתיצבו אנשים מיושבים ובעלי-השפעה; אם אין, תשתקע הדעה או שתלבש צורה לקויה. הצעירים כבר מלאו את תפקידם. הם הקימו שאון בשעה שהיה צורך בשאון זה, היינו, בשעה שהיה העם נרדם, וצריך היה להעירו מתרדמתו. הצעירים העירו את העם — ותשואות חן חן להם. אבל עתה השאון, מלבד שלא יועיל, גם יזיק; עתה—„עת לעשות, עת לבנות", ואין הצעירים יכולים וגם צריכים לעסוק בבנין, כי אם ירשו להם את הדבר, אז יבנו מגדל בבל, והיה לנו „דור הפלגה" ממש. לפיכך אני אומר, כי חובת הצעירים היא לנטות מעט הצדה ולפנות את מקומם לאנשים יותר מבוגרים". כשנסיתי לחלוק על דעתו זו של לוואנדה ולטעון כנגדו, כי דוקא הצעירים הם נושאי כל תנועת-עם, וכי האורטודוקסים עלולים, להפך, להלביש את הישוב הארצי-ישראלי לא את הצורה הראויה והמבוקשת, ערער עלי בדברים האלה: „להכנס בויכוחים ע״ד מעלותיהן ומגרעותיהן של מפלגת הפרוגרסיסטים והקונסרבאטורים, — דבר זה אינו שוֶה בעיני גם באבוד זמן כל שהוא. אתה דן על יסוד הדברים הידועים לך, ואני דן על יסוד הדברים, הידועים לי, ולא נחזיר איש את רעהו מדעתו. הריני רוצה רק להעירך על עובדה זו, כי מתחלת התעוררות התנועה הפלשתינאית עד היום הזה יצאו, יוצאים ועושים הכנות ליציאה לא״י רק הקונסרבאטורים, המדברים מעט ועושים הרבה, והפרוגריסיס-טים עושים דוקא את ההפך. הנה אך זה מעט קבלנו מאת הועד המרכזי של ב י ל״ו בירושלים מגלת-ספר משופעת בפראזות מצלצלות יפה ובפרחי-הוד של המליצה המזרחית, אבל עניה מאד בתוכן ממשי, באופן שאין אנחנו יודעים מה להשיב על תרגיל סגנוני זה. אם יש באותו תרגיל כדי לעניין, אין זה אלא רק בהוכחה שהוא מוכיח אותנו, כי החלוצים שלנו עומדים עד היום על אותה נקודה, שעמדו עליה לפני שנה: הם אינם בורחים מן המעשה, אבל כלום אינם עושים. אבל מה תאמר לאותה עובדה, שאין אני שומע מצד חברי אגודות הצעירים המבקרים אותי, כי האחד או השני מהם מכין את עצמו לצאת לארץ-ישראל? אבל לעמת זאת מספרים לי תדיר חברי האגודות מבעלי הדור הישן: פלוני כבר עקר מושבו לפלשתינה, אלמוני עושה עתה ליקבידאַציה לעסקיו, והשלישי שלח ציר מיוחד לארץ-ישראל לקנות בשבילו חלקת אדמה, לבנות עליה בית ועוד. זהו הדבר, שאני נותן ערך כל כן "שוב להזקנים או להקונסורבאטורים, אשר רק בהם אפשר לבטוח, כי הם יגשימו את הדעה הפלשתינאית בפועל".

לוואנדה לא היה ממעריצי ב י ל״ו וכמה טעמים לדבר. קודם כל שנא תכלית שנאה את המליצות ואת צלצלי-השמע ויבכר על פניהם את המעשה

היותר פעוט. הסער אשר הטילו הקאנדידאטים לבילויי"ם בעתונות העברית והרוסית בעודם יושבים בחארקוב, הטלגרמה המרעשת, שנתפרסמה על ידם ב„הגולוס", כי „חמש מאות סטודנטים יהודים עומדים הכן לצאת לא"י ולהתנחל בה בתור עובדי=אדמה" בעוד שסוף סוף עלו מהם לפלשתינה רק תריסר צעירים, ואף הללו תחת לנסוע ישר לארץ=ישראל ולאחוז שם תיכף באת ומחרשה, היתה ראשית פעלם ליסד לשכות מרכזיות בקונסטאנטינופל ובירושלים, שעיקר עבודתן נצטמצמה בשלוח מכתבים חוזרים ומגלות עפות נלהבות אל יהודי=הגולה, -- כל אלה עשו על לוואנדה רושם קשה מאד. בכל העבודות הצבוריות בקש לוואנדה צניעות והסתר=דבר, ופרסומא מלתא ואסתרא בלגינא באיזו צורה שתהיה עוררו אצלו יחס של חשד. לוואנדה, שבעצמו היה אידאַליסט, לא ידע לתת את המס הראוי להתלהבות הלאומית האידאלית, שתקפה בעת ההיא את הבילויי"ם הצעירים. לוואנדה לא שם אל לב, כי אותו השאון, שהוא קובל עליו במרירות כל כך מרובה, אינו בא מתוך החפץ להרעיש את העולם ולזרוק אבק בעיני הבריות, אלא שהוא יוצא ונובע מטבע דמם החם והרותח של בני=הנעורים, המבקש לו בטוי מתוך שאון סואן ברעש. על יְפִי בטוי זה של התפעלות צעירים, שהקסים כל כך את הרצל, לא עמד לוואנדה בשעתו. הדברים הגיעו לידי כך, שבזמן ידוע התיאש לוואנדה מן הבילויי"ם לגמרי. באותה העת כתב לי לוואנדה: „השאלה על דבר ביל"ו לא נפתרה לנו עדיין, מפני שאין לנו שום מפתח לפתרונה. מודיעים אותנו רק: כך וכך כסף נחוץ לכונן מעמד לאותם החלוצים, כביכול, אבל אין מודיעים אותנו, אם ראויים הם הללו בכלל, שנכונן להם מעמד? אין כותבים לנו אם עובדים הם, אם מוכשרים הם לעבודה וגם רוצים לעבוד? מספרים לנו רק זה, כי הם מקבלים כל אחד פראנק ליום בתור לחם חסד. אם כן הדבר, אם עד כה אינו יכולים עדיין להרויח את הפראנק הזה בעמל כפם, והפזמון שהם מפזמים בעתונים ע"ד „זעת אפים" ו„עבודת=פרך" אינו אלא — „מיטב השיר", איזו צדקה יש להם לדרוש מאתנו יחס של תשומת=לב? את כל מה שאנו צריכים ושאנו מחויבים לעשות מצד התביעה המוסרית הוא: לתת להם כסף כדי הצרך להוצאת דרכם חזרה לרוסיה. מימי לא הייתי מחסידי הבילויי"ם, ותמיד מצאתי, כי השאון שמקימים על אודותיהם אצלנו, אינו אלא שאון בגלל דברים בטלים. אין אני מבין כלל, מה כל החרדה הגדולה הזאת, שאתה ופרידברג (הסופר ה"ש ב„המליץ") „חרדים כל כך למצבם ?" לוואנדה השפיע בדבר זה גם על הד"ר פינסקר, ואז סר לבו גם הוא מאחרי הבילויי"ם, ומי יודע אם היתה לנו היום בארץ ישראל המושבה „גדרה", שהוחג אצלנו לפני שנים אחדות את חג יובל=השלשים להוסדה ע"י הבילויי"ם, אלמלא הכריעו אז את הכף לטובת החלוצים הצעירים הנזכרים שלשת עסקני הישוב הללו: וויסוצקי, לילנבלום ושפ"ר.

VII.

אני התודעתי ראשונה ללוואנדה בסורי לווילנה, על דרכי מהעיר הפרוסית ליק, מקום יציאתו של ה„מגיד". בעת ההיא קרא לוואנדה את ה„מגיד" בתמידות, מפני שהיה אז העתון היחיד והמיוחד, ששמש כלי=מבטא לחובבי=ציון ומקור ראשון לכל הידיעות על דבר הנעשה במחיצת הרעיון בגולה וא"י. לפיכך התעניין לוואנדה לדעת את שלום העורך ר"ד גורדון את ואת מצב ה„מגיד", באיזה סכום של אקזמפליארים הוא נפוץ בעולם, וברוסיה ביחוד, ועוד.

במרוצת דבריו מסר לי לוואנדה על דבר יחוסו אל העתון העברי הראשון הזה בזמנים שונים. דבר יציאת ה„מגיד" נודע ללוואנדה עוד בשנות החמשים האחרונות, בהיותו יושב ולומד בבית מדרש=הרבנים שבווילנה, אבל את העתון גופו לא ראה עד בואו לשמש בכהונת מורה בבית=הספר אשר להממשלה במינסק. סוכן ה„מגיד" באותו זמן היה המומר המפורסם בראפּמאַן בעל „ספר=הקהל" (Книга Кагала). בראפּמאַן היה אז יהודי עדיין, מורה בבית=ספר של הממשלה, אברך עוסק בהשכלה, אוהב וכותב „מליצה", וביום אחד נכנס אל לוואנדה והציע לפניו לחתום על ה„מגיד". אבל ימי חתימתו לא ארכו. עברה עת קצרה ולוואנדה נעשה שונא גמור להעורך זילברמאן בגלל שהתחיל רודף ב„מגידו" באף ובחמה את השבועון העברי=רוסי „ראזסוועט", שיצא אז באודיסה בעריכת יוסף ראבינוביץ. לוואנדה, שהיה ראש עוזרי ה„ראזסוועט" וידיד נאמן לראבינוביץ, בקש לנקום את נקמתם מאת זילברמאן, ובשביל כך אסר מלחמה על ה„מגיד" ונהל נגדו תעמולה נמרצת. בעצתו הסתלק בראפּמאַן מן הסוכנות, וזה גרם, כי נתמעטו מאד חותמי ה„מגיד" במינסק. מאז פסק לוואנדה לקרוא עברית כלל עד תקופת ימי ה„שחר". הד"ר י"ל קאנטור מספר בזכרונותיו ב„השלח", כי הוא הוא שעורר ראשונה את לוואַנדה על חשיבות ערכו הספרותי של „השחר", ולי כתב באחד ממכתביו, כי רק מאמריו הפובלי=ציסטיים של סמולנסקין חזרו ומשכו את לבו אל הספרות העברית לאחר שהיה רחוק ממנה זמן רב מפני מעשה=זילברמאן הנזכר למעלה ומפני שנשתקעה כלה בפטפטנות ריקה ובבטלנות, שהנפש היפה סולדת בהן.

באחת משיחותיו אתי בזמן יותר מאוחר על דבר העתונות העברית ספר לי לוואַנדה, כי מכל עורכי העתונים העברים בשנות הששים לא התעורר איש לפנות אליו בהצעה, שישתתף בעתונו; יוצא מן הכלל היה חיים זליג סלונימסקי, אשר בגשתו ליסד את „הצפירה" בשנת תרכ"ב, פנה אליו במכתב= בקשה, כי יהיה בעוזריו. לוואנדה מלא את בקשת חז"ס וערך בשביל „הצפירה" מאמר קטן בלשון העברית ע"ד—„הכרמל". באותו מאמר בקר לוואַנדה בקרת קשה וחריפה מאד את „הכרמל" ואת עורכו רש"י פין, שלא היה בעל דעות קבועות ונד לכל רוח, וחוה את דעתו בתור מסקנה אחרונה, כי לעתון אשר כזה אין זכות=הקיום. סלונימסקי דן, כמובן, את המאמר בגניזה כדי שלא להקניט את פין, ובכל פעם

שנזכר לוואַנדה בעובדה זו היה אומר: ברם זכור חז״ס לטוב, כי לא נעשיתי על ידו מחבר עברי.

בשנת 1885, כשנתעוררה הצעה בפטרבורג לחוג את יובל הכ״ה לעבודתו הספרותית של לוואַנדה, מלא הסופר פרידברג את ידו לכתוב בשביל „המליץ" את תולדותיו. אז בקשתי מאת לוואַנדה ונתן לי קצת חמר לעריכת הביאוגרפיה שלו. אולם על פי דרישתו של לוואַנדה עצמו, שהסתלק מחגיגת יובלו הספרותי, לא נתפרסמו אז גם תולדותיו על ידי ב„המליץ". אבל בתוך החמר, שקבלתי מאתו, נמצא גם מכתבו של חז״ס, שהזכרתיו למעלה. את המכתב הזה העתקתי אז אל פנקס זכרונותי מלה במלה, ואני מפרסם פה את הדברים בתור תעודה היסטורית חשובה לתולדות העתונות העברית ככתבם ובלשונם:

ווארשא, י״ח שבט שנת התרכ״ב.

„לכבוד הרב החכם המפורסם לתהלה ולתפארת, אוהב עמו ומרים קרנו „בכבוד, אדם בר לבב, מורה ומרביץ תורה ל. לעוואַנדע, נרו יאיר.

„בידעי את אהבתך הגדולה ומסירתך לעמך ולשפתו היפה, וגם את אדיר חפצך „לראותו מתרומם במעלות החכמה וההשכלה, אני ממהר להודיעך לגודל „שמחתך, כי עלתה בידי בעזה״ש לקבל רשיון להוציא מכתב־עתי בשם „הצפירה", כשתראה לעונג נפשך בהודעה הלוטה בזה. שם תראה את מטרתי „ושיטתי — להפיץ אור המדעים הנהוצים בין אחינו ולעורר בתוכם את „האהבה לשפתנו היקרה, לדעת ולהשכלה בכלל.

„עתה, גבר חכם בעז! צא לעזרת אחיך, כבדני נא במאמריך הנכבדים „בספרות העברית ובכל ענפי־המדע ואענדם עטרת־צבי למכתב־עתי.

„תקותי תאמצני, כי תישר „הצפירה בעיניך ותדבק נפשך בה לאהבה „ולהפיצה בין ידידיך הרבים והנכבדים, למען אוכל להוציא אל הפועל את „כונתי הטובה כחפצך וכחפץ מכבדך עוז

חיים זעליג סלאנימסקי".

לעזרתו הספרותית של לוואַנדה פנה גם הר״ן סוקולוב בגשתו להוציא את „האסיף" שלו. במכתבו אלי מיום 31 יאנואר שנת 1884 כותב לוואַנדה: בימים האלה קבלתי מכתב מאת מר סוקולוב, המודיע אותי על דבר מחשבתו להוציא לשנת תרמ״ה הבאה קובץ ספרותי, והוא מבקש ממני, כי אשלח לו איזה ספור, ויתרגם אותו בעצמו אל הלשון העברית. אני הסתלקתי מן הכבוד הזה, אבל יעצתי אותו, כי יבחר לתרגום בשביל הקובץ, שהוא עומד להוציא, אחד מציורי־העבר שלי".

לוואַנדה היה נכסף ומתגעגע תדיר לראות את יצירותיו מתורגמות עברית, וכמה פעמים הביע לי את צערו על שנשארו ספריו חתומים מאת ההמון הרב והעצום, שאינו נזקק ללשון הרוסית. באמצע שנות השבעים התעורר מאליו סופר אודיסאי אחד, יהושע רייציסזון שמו, ובלי נטילת רשות קודמת מלוואַנדה תרגם את ספורו „דיפו באקאלייניך טאווראוו" לעברית בשם „המרכלת". אבל

התרגום העברי היה כל כך פגום ולקוי, עד שלוואנדה עצמו לא הכיר בו את יצירתו. עם זה קשט המתרגם את הספר בציורים קאריקאטוריים וגם נתן את תמונתו בראשו, וזה גרם ללוואַנדה עגמת־נפש הרבה. קצת ספוק של רצון מצא לוואנדה לצערו זה בדברים המעטים, שהקדיש סמולנסקין ב„השחר" לתרגומו של רייציסזון. סמולנסקין פטר את רייציסזון בבקרת קצרה, אבל נמרצת מאד. בדבריו התוליים פקד על המתרגם את עון לשונו המשובשת וציוריו המגוחכים והתמונה הפוטוגראפית שלו. אבל סמולנסקין זרק בבקרתו גם טפה מרה כנגד לוואַנדה, באמרו, כי אף המחבר עצמו לא עשה גדולות בספרו. זה היה בשעה שנחשב סמולנסקין בעיני הקוראים כבר־סמכא בעניני־ספרות, ודעותיו נתקבלו כמושכלות שאין להרהר אחריהם, ואף על פי כן לא עורר עליו שום טינה מצד לוואנדה. „אם לשפוט על „הדיפו" שלי עפ"י תרגומו של רייציסזון — כך אמר לי לוואַנדה פעם אחת — מלבד שלא עשיתי גדולות, גם הרשעתי לעשות, כי יצאתי להתחרות במהר"ל מפראג ונהייתי אף אני יוצר גלמים כמותו" מאידך גיסה היתה נחת־רוח ללוואנדה לראות את ספורו „דיפו" מתורגם ללשון היהודית מאת אייזיק מאיר דיק בשם „ר' שלמה'לי דער פּער פון דער קהלה". זה היה תרגום מדויק, אף כי מקוצר קצת.

צערו זה של לוואנדה על הדבר, שאין מבעלי־הסגנון העברים מתעורר לתרגם את ספוריו עברית, מובע במרירות מיוחדת באחד ממכתביו שכתב אלי בקיץ שנת 1886 על דבר שלשה תרגומים מספוריו הקטנים של קארל עמיל פראנצויז, שפרסמתי בעת ההיא בדפוס בקבץ מיוחד. „בשעה שספוריו ההמוניים הגסים של פראנצויז — כך כתב אלי לוואנדה בנוגע לתרגומי זה — שאין בהם לא רגש ולא אמת ולא טפוסים, תורגמו כולם ללשון העברית, ציורי אני, המצוינים באמתות פוטוגרפית ובאמנות יתרה, מחכים עדיין למתרגמים. אפלו אם יכתוב פראנצויז עוד עשר שנים מסופקני אם יוכל להתרומם גם למעלת ספורי הראשון „דיפו", יען כי הוא בלטריסט ובעל עין בוחנת, כמו שאני הנני אמן במחוּלות". בתהלת־עצמו זו, אשר, כמו שידוע לי וגם לאחרים, לא היתה כלל ממדותיו של לוואנדה, שהיה בורח כל ימיו מן הכבוד ומן ההתהדרות, נתבטא צערו המרובה על הדבר, שמחוסר מתרגמים אין ספוריו נעשים קנין להקהל הקורא עברית. וראוי להעיר על עובדה זו, כי לוואַנדה מצא ראויים לתרגום עברי לא רק את ספוריו הוא עצמו, כי אם גם את ספורי ב ה ר ב. באחד ממכתביו הציע לפני לתרגם עברית את ספורו של בהרב „כתב־יד עברי" (יעוודייסקי מאנוסקריפט). כשהעירותי אותו בתשובתי, כי מוצא אני עלבון ללשון העברית להשתמש בה לתרגום ספרו של מ ו מ ר, שאל אותי במכתב בתמיה: „מה לך ולאישיותו של המחבר, אם אין בספרו שום דבר מעליב את היהודים והיהדות? ויתר על זאת: כלום מומר הוא בהרב? שבעים ושתים שנה היה האיש יהודי, ונוצרי — אך שלשה חדשים".

תשוקתו זו של לוואנדה לראות את יצירותיו מתורגמות ללשון העברית, נתמלאה רק בשנות חייו האחרונות. המתחיל בדבר היה א. ש. פ ר י ד ב ר ג,

שתרגם ראשונה ב„המליץ” את מאמרו הפובליציסטי ע״ד „מהותו של רעיון חבת־ציון”, שנתפרסם בקובץ הרוסי „פלשתינה” (הוצאת וואַסילי ברמן) ואח״כ את ספורו „עיר ובהלות”, שנדפס „בכנסת ישראל” של שפ״ר כרך ראשון. אחריו תרגם כותב הטורים האלה את ספורו „א ב ר ה ם ב ן י ו ס ף”, שנתפרסם אף הוא ב„כנסת ישראל” שנת תרמ״ח. מספורי זה בתרגום שלי קרא לוואנדה רק את עלי־ההגהה של הגליונות הראשונים, שהיה שפ״ר שולח לו עפ״י בקשתו על הסדר. את הספור כולו בעברית ל א קרא, כי בצאת „ספר הכנסת”, שנדפס בו, כבר מת.

על זה צריך להוסיף, כי לוואנדה מצדו הביע לי כמה פעמים את חפצו, לתרגם ללשון הרוסית את מיטב היצירות העבריות של אותה העת. גם בקש ממני, כי אציע לפניו רשימה של ספורים עבריים הראויים לכך, אנכי העירותי אותו על ציורים עבריים אחדים הראויים, לפי דעתי, לתרגום. אבל עבר איזה זמן ובאחת משיחותיו אתי הודיעני, כי לאחר חפוש מעולה בספרות העברית לא מצא אפילו ספור אחד כתוב בכשרון לתתו לפני הקהל האירופאי. באותו מעמד העיר אותי לוואנדה על התרגום הרוסי של המובחר שבספורי סמולנסקין „קבורת־חמור”, שנתפרסם ע״י מרדכי בן הלל הכהן ב„ראַסווט, ושעל ידו נעשה הספור יצירה משעממת ונופלת למשא על הקורא. עם זה אמר לי, כי לעֻמת זאת הוא מוצא כמה יצירות אמנותיות בספרות היהודית וכי ביחוד נמשך לבו מאד אחר „הסוסה” של מנדלי מו״ס, וכי כבר נכנס במשא ומתן ע״ד אותו תרגום עם לאנדוי עורך ה„וואַסכוד”. אבל בעת ההיא כבר חלה לוואנדה את מחלתו אשר מת בה ולא השפיק גם לגשת אל תרגום „הסוסה”. כעבור איזו שנים נתפרסמה אמנם „הסוסה” בלשון הרוסית בחוברות ה„וואַסכוד”, אבל לא ע״י לוואנדה, כי אם ע״י מתרגם אחר, שלא חתם את שמו על תרגומו.

VIII.

עניו וצנוע ונחבא אל הכלים היה לוואנדה כל ימיו, וזוהי סבת הדבר, שלקהל העברי הגדול לא נודע כמעט כלום מה שפעל ועשה האיש הזה גם בתור עסקן עובד עבודתו לרבים. את פעולתו הנמרצת במקצע הפצת ההשכלה, בתור מורה שלא על מנת לקבל פרס בין חובשי בתי־המדרש והישיבות במינסק, כבר הזכרתי באחד הפרקים הקודמים. בשנות הששים הראשונות, בבואו לשמש בכהונת יהודי מלומד על יד הגנראַל־גוברנאַטור נאַזימוב בווילנה, אירע מאורע של עלילת־דם בעיירה שאַווליאַני שבפלך קובנה. יהודי חיט ענה באחיו בני אמונתו תושבי עירו עדות־שקר, כי רצחו ילדה נוצרית, כדי להוציא את דמה לצֹרך מצותיהם, והימים היו ימי חדש ניסן וחג הפסח ממשמש ובא. ותהי העת עת צרה לא רק ליהודים תושבי שאַווליאַני בלבד, כי אם גם ליהודי המדינה

כלה. אז שלח הגנראַל נאַזימוב את אחד משלישיו, הנסיך טולסטוי, ואת לוואנדה לעשות חקירה ודרישה בדבר. בשאַווליאַני מצא לוואנדה את רוח ההמון הקאטולי הולך וסוער מאד על היהודים, כי נמצאו אגיטאטורים מסיתים, אשר הרחיבו העמיקו את מדורת השנאה, והסכנה הלכה הלוך וגדלה משעה לשעה. התחלת החקירה והדרישה היתה קשה מאד, כי היה הענין מסובך ומפותל ברשת של שקרים וכזבים, אף השתרגו והתלכדו אלה באלה כפקעת־חוטים, שתחלתה וסופה נעוצים זה בזה. אבל לוואנדה בחריפות שכלו מצא דרך אל האמת בתוך רקמת־השוא וקורי־האפעה. במשך שלשת הימים שישב בשאַווליאַני עלתה בידו להוציא לאור תעלומות כל חומסי־הזמה ויעש תשועה גדולה ליהודים. בשובו מדרכו התכוננו ראשי עדת היהודים בווילנה לערוך לכבודו קבלת־פנים פומבית נהדרה מאד בהשתתפות באי כח הקהלות הישראליות אשר בכל החבל; אבל לוואנדה הסתלק מן הכבוד הגדול הזה, אשר אמרו לחלק לו ברבים. במכתב שכתב לוואנדה בעת ההיא לידיד־נעוריו ש. ז אַ ל ק י נ ד במינסק (שנשא אח"כ משרה באחד הדפארטאַמנטים של יהסינאַט ומת בסוף שנות השמונים בווילנה, במקום שהיה עורך־דין מושבע), הוא קובל על נכבדי יהודי ווילנה, שמיום בואו משאַווליאַני אין פוסקים משלוח לו בקבוקי־יין לאות יקר וגדולה, וביתו מלא המוני אנשים ונשים מכל שדרות העם, הבאים להביע לו תודה וברכה. „אין הללו מרגישים—כותב לוואנדה—כמה הללו מעליבים אותי במעשה הזה, שהם עושים לי, בשעה שאין אני ראוי לכך. דומה, כאלו להָתֵל בי הם מתכוונים".

שנת 1865 היתה עידנא דריתחא ליהודים תושבי החבל הצפוני־מערבי, כי נתעורר עליהם קטרוג, בתחלה בחלק ידוע של העתונות הרוסית הבירונית, ואח"כ גם בספירות, שחִבָּה יתֵרה נודעת מהן להרוח הפולני, והן מסייעות במדה מרובה לחזוקו ולהתפתחותו בגליל כולו. אז נוסד בווילנה מטעם הממשלה ועד מיוחד לחקור ולדרוש בפרטי יחס יהודי־החבל אל הפולנים מימי המרד האחרון של שנת 1863 ואילך. על פי הצעת הגנרל־גוברנאטור נאַזימוב נכנס גם לוואַנדה בתור חבר אל הועד הזה. ההרצאה המפורטת, שהרצה לוואַנדה לפני חברי־הועד על אודות יחוסי היהודים אל הרוסים והפולנים, עשתה עליהם רושם נמרץ מאד. כרושם הזה עשתה ההרצאה הנזכרת גם בסוד שרי־מעלה בפטרבורג, שנמסרה להם בהסכם הועד. סוף דבר היה, כי נתקבלה באותו ועד שורה של החלטות להטבת מצב יהודי החבל הצפוני־מערבי.

בשנת 1868 התעוררה בגליל הצפוני־מערבי תנועה של שנאה אל היהודים. העתונות המקומית נעשתה אנטישמית, יום יום הטילה את ארסה ביהודים, ועל הסדר הציעה הגבלות משונות בזכיות שלהם. באותו זמן היה פוטאַפּוב גנראל־גוברנאטור בווילנה, והוא מצא לנכון להפקיד ועד לעניני־היהודים ולהכניס אליו גם את לוואַנדה. בועד זה נזדמן לוואנדה עם מכירו משכבר הימים המומר בראפמאַן, שכבר התחיל בעת ההיא מעליל את עלילותיו המחפירות על בני עמו מלפנים. הזדמנות זו בכפיפה אחת פנים בפנים עם בראפמאַן.

אשר קודם שהשתמד היה במשך שנים הרבה אחד מידידיו הנאמנים והיותר מקורבים, וכמעט שלא זזה ידו מתוך ידו, דִכְּאָה את רוח לוואַנדה מאד. לוואַנדה שהיה מטבעו אדם חם-המזג ונוח להתרגש, לא יכל להסתכל בקרת-רוח בפני הבוגד הזה, שעוד לפני שנים אחדות נחשב לאיש-סודו וגבר-עמיתו, ובהזדעזעות-עצבים שמע את דברי-האֶרֶס שלו על היהודים והיהדות. כְּלִי מדוכא ורצוץ-נפש — כך ספר לי לוואַנדה פעם אחת — הייתי שב לביתי מכל ישיבה של אותה קומיסיה. בלשון עכשוב כזו, שדבר בה בראפמאן על היהודים, לא דבר אף אחד מן הנוצרים חברי-הועד. כל מלה היתה טבולה בחמת-פתנים וכל הגה היה חץ-רעל ללבי. ואלו דבר האיש נכונה — החרשתי, אבל כל דבור ודבור שיצא מפיו, היתה עלילת שוא, עלילה בדויה מלב אח נפשע יועץ-בליעל. יש שנדמה לי כי עוד רגע אחד ושנים וידי תורם מאליה ותטפח לו לבן-מֶמֶר זה על פניו, אבל נבעתי מפני הרעיון ואסוג אחוֹר. ותהי זאת נחמתי, כי מדי דברי אני לא העיז בראפמאן לפצות פה ולא טען כנגדי כלום, אף כי לא גרע כל העת את עיניו ממני". אם גם תוצאות הועד הזה היו בסופן לטובת היהודים — הרבה גרם לכך לוואנדה. אבל הוא השתמט בכל עת מן הפרסום, וזהו הדבר, כי גם ב„כרמל", שהובאו בו ידיעות ע״ד מעשי הועד הראשון של שנת 1865, ואף ב„המגיד" שנתפרסמו בו פרטים ע״ד פעולות שני הועדים, לא נזכר על אודות לוואנדה ועל מה שעשה כלום.

כל החמר, שנמסר מצד עסקני-היהודים אל הקומיסיה „האגנאַטיובית" הידועה, שנתועדה בפטרבורג לאחר הפוגרומים של שנות השמונים, נערך ע״י לוואַנדה. לתכלית זו נוסד אז בווילנה ע״י טובי העסקנים הצבוריים היהודיים ועד של הכנה. הועד הזה עמד תחת הנהגתו של לוואנדה, שעפ״י עצתו והוראותיו והשתתפותו הוא עצמו נעבדו ונתחברו כל ההרצאות ומגלות-הספר, שנשלחו לפטרבורג לצרך הקומיסיה הנזכרת. עבודתו זו של לוואנדה, שהשקיע בה הרבה עמל ויגיעה וזמן מרובה, היתה ידועה בזמנה רק ליחידי-סגולה, מפני שנעשתה על ידו בחשאי ובלי קולי-קולות ובהסתר דבר מסופרי העתונים. כל כך הסתלק האיש מן הפרסום ומן הפּופולאַריות של הרחוב.

IX׳

בתחלת קיץ שנת 1885 נתעורר הרעיון אצל מכבדי לוואַנדה בפטרבורג לחוג את יובל החמש ועשרים שנה לעבודתו הספרותית. האיניציאַטיבה בדבר זה יצאה ממערכת „הוואָסכוד". כשנודע ללוואנדה דבר זה שהחליטו לעשות חושבי-שמו שבמטרפולין ושכבר נכנסו במשא ומתן על אודותיו עם העסקנים בערי-השדה, מהר ופרסם ב„הוואָסכוד" השבועי מחאה נמרצת נגד הכבוד הזה, שאומרים לחלק לו. אבל בפטרבורג לא אבדה תקוה עדיין להרבות רעים על לוואנדה ולהשפיע עליו שיסכים לחגיגת יובלו, וגם לאחר שנתפרסמה

מחאתו בדפוס, לא פסקו שם מהמשיך בחשאי את התעמולה לאותו צורך בערי-השדה. בין הסופרים, שהתאמצו אז להטות את לב לוואנדה, שלא יתנגד לחגיגת יובלו, היה גם המשורר י. ל״ג. הריני להביא בזה קטעים מעניינים לקוחים מן המכתב הרוסי, שכתב י״ל״ג אל לוואנדה באותו ענין:

„... אני כתבתי לך אז (מכוון לזמן חגיגת יובלו בשנת 1884), כי מביט אני אל מעשה זה של מתן כבוד לסופר, שלא נעשה אצלנו דוגמתו עד כה, כעל קוריוז או כעל בטוי הרצון מצד הקהל העברי להתהדר כנגד אומות העולם, כאדם האומר: הביטו וראו, גם אנחנו יש לנו למי לחלק כבוד. אני הבטתי אז על הדבר רק מתוך סקרנות של רואה מן הצד. לא התרגשתי למראה התשורות, אשר הגישו לי ולא קלקלתי את קיבתי כמשתה, אשר ערכו לכבודי, בחשבי, כי בכל אלה המלאכותיות מרובה על האמת. אולם כשהקריאו לפני את הטלגרמה שלך, נגעו הדברים אל לבי מאד, ואז נוכחתי, כי התעוררה אמנם בתוך הקהל שלנו הכרה, הראויה לכהחשב כשהיא לעצמה לסימן של פרוגרס ויקיצה. בדעתי אותך בתוך מחנה נושאי-הקולטורה והסופרים שלנו בתור האדם היחיד והמיוחד המצטיין ביושר לבבו, שאינו שוחה עם הזרם ואין יודע חנף, החלותי חושב מתוך גאון קצת, כי אפשר שנעשו על ידי באמת איזו מעשים טובים, ושמחתי לראות, כי הכיר הקהל שלנו את הדבר ורצה פעלי. ועתה אני שואל אותך, ליאוב אוסיפוביטש יקירי, מפני מה הנך מודד אותך עצמך לא במדה שמדדת אותי? מפני מה אינך מניח, כי עושים אנחנו מה שעושים בתוקף אותה ההשפעה ואותה ההכרה הישרה, שדברו מתוך גרונך ביחוסך אלי? בשביל מה אין אותם הדברים שדרשת בשבחי אני, הולמים גם אותך?

„... ואני צועד עוד צעד אחד ואומר לך, כי הרעיון שנתעורר אצלנו לערוך חגיגת-כבוד לזכר עבודתך הספרותית הוא צודק יותר מצד החיים ומצד ההסטוריה מחגיגה, שנערכה לכבודי אני, ושאתה הגינות עליה כל כך. סופרים וחרזנים עברים היו בישראל מימי צמיחת הלשון העברית, החל מלמך, שדבר עם נשיו בחרוזים, ומן הנביאים ובעלי התהלים והפייטנים וכלה בי עבדך. חזון שכזה לא היה יקר-המציאות אצלנו, ומעולם לא הביע לו העם רגשי-הערצה, ולפיכך לא מן הצורך היה להוציא אותי מן הכלל ולהטיל קנאה בין אחרים. אבל לא כן עבודה ספרותית פוריה ומהוללה בלשון המולדת. בימי נדודיהם הארוכים הראו היהודים לא פעם אחת את כח היצירה שלהם בלשונות אותם העמים, שטלטל אותם גורלם לתוכם, החל מן ההילינים וחכמי-ספרד, שכתבו ערבית, וגמור ביהודי זמננו בכל ארצות אירופה. וזוהי העדה היותר נאמנה על כשרונות היצירה של העם העברי. יוצא מזה, כי בנתינת כבוד למצוין שבין העברים-הרוסים יש ערך יותר מרובה ליהודים גופם, משיש בנתינת-כבוד שכזו לסופר עברי, שאין האנושות המקפת אותו יודעת ומכרת אותו כלל. ויתר על כן: חגיגה זו, שאנו אומרים לערוך לכבודך, עלולה היא

לשמש דימונסטראציה כלפי סריסי־הכשרון שלנו, שהתחילו לערוך חגיגות לכבודם על ידם עצמם ועל ידי רעיהם ורעותיהם.

„... בכל לשון של בקשה אני מבקש ממך לבל תעמיד על דעתך בדבור הזה; הניחה לנו, לכל הפחות, לשמוע את דעת הקהל, שלא תאחר בוודאי, להשמע במכתבים אל המערכת. זה יהיה לנו לאות אם קלע רעיוננו אל המטרה, אם אין. ואז נתיעץ מה לעשות".

אבל מכתבו זה של יל"ג לא החזיר את לוואנדה מדעתו, והוא נשאר עומד ברב תוקף בהתנגדותו הנמרצת לחגיגה הפומבית של יובלו הספרותי. אף על פי כן לא הפריע זה את רבים ממכבדיו של לוואנדה בערי־השדה מהביע לו ברכה ביום חג יובלו בטלגרמות ובמכתבים. מעניין מאד הוא הרושם שעשו הטלגרמות והמכתבים האלה על לוואנדה, ושהוא מביע אותו במכתבו אלי מיום 2 באווגוסט שנת 1885.

„אתה שואל אותי — כך כותב אלי לוואנדה במכתבו הנזכר — מה עשו מכבדי הווילנאיים בנוגע ליובל שלי? לא כלום. רק האדוניס פין, גרשטיין, ושקלאַוור באו אלי לברכני, ותלמידי בתי־הספר הגישו לי אדריסה נלהבת בכריכה מהודרה מאד. אולם הצעת קבוץ סכום־כסף לתמיכת סופרים עניים לא יצאה אל הפועל מפני סבה, שבשבילה לא חפצתי בכלל להכבד ע"י הווילנאיים, היינו, מפני שהם „דברים אחרים" מופלאים במינם, שאין בהם אפילו הצד הכשר הפרובלימאַטי. מאחר שהעשירים והאינטליגנטים התחילו שולחים איש איש, איש רובל אחד, ירקו האיניציאטורים ונערו את חצנם מן הדבר. עכשו הם מודים, כי ידעתי מה שעשיתי בשעה שסלקתי את עצמי מהכבד מאת העיר, שבה בליתי את כל שנות עבודתי הספרותית.

„אולם מערים רבות, גדולות וקטנות—מוסיף לוואנדה במכתבו—קבלתי טלגרמות, מכתבים ואדריסאות הרבה מאד, וכולם מביעים לי בדברים נמלצים ונלהבים, רגשי־השתתפות, הכרת־תודה ומשאלות של ברכה. רושם נמרץ מיוחד עשו עלי שתי האדריסאות שקבלתי ממינסק, עיר־מולדתנו, האחת יפה מאד בלשון הרוסית בחתימת כל „הגבירים", החל מן הראפופורטים וכלה בהגינצבורגים, והשניה בלשון העברית בחתימת חובבי־ציון, והאדריסה מעיר נובואלכסנדרובסק (פלך קובנה) בחתימת כל האינטליגנציה המקומות וגם של המין היפה בכלל. העתק מכל האדריסאות האלה לא אשלח לך; אין צורך בכך. לא היה זה מעשה־נימוס מצדי אלו הנחתי לפרסם אותן בקהל, מפני שההפרזה וההגזמה מרובות בהן על האמת".

הדברים האלה מעידים על לוואנדה, כי מצד אחד נעים היה לו לראות, שהקהל העברי מכבד ומוקיר את פעלו הספרותי, ומצד שני הסתלק מהתכבד ומהתהדר ברבים ומעשות רקלאמה לעצמו.

X.

מאמצע שנות השבעים ואילך נעשה לוואנדה בדרכי חייו הפרטיים חידה סתומה ליודעיו ומכיריו מקרוב. האיש הזה, שקודם אהב כל כך את חבורת בני־האדם ושהשתתף תמיד בשקידה מיוחדת באספות וכנסיות של צבור ובהתודעות־רעים, נהפך ליושב־אהל כל ימיו ולמתבודד במעונו. הוא פסק מבקר גם את האנשים היותר קרובים אליו ולא יצא מפתח ביתו החוצה.

אך שתי פעמים בשנה היה עובר מחמת הכרח במרכבה סגורה ברחובות־העיר: בצאתו לגור בנאות־דשא בפרבר „ירושלים" ובשובו משם בכלות הקיץ העירה. בתקופת־החורף היה יורד יום, יום בשעה השמינית בערב לטייל קצת לבדו על המדרכה שלפני הבית, אשר גר בו. והתמהון למראה התמורה הזאת שנעשתה בלוואנדה גדל ביחוד בשים אל לב, כי כל מה שיוצא מעטו הוא מעין מפכה חיים וחדות־החיים, וההומור שלו נעשה עליז ומשעשע יותר ויותר. גם בשיחותיו עם אלה, שהיו מבקרים אותו לפרקים, לא נִכַּר שום סימן של רוח כֵּהה. אדרבה, תמיד היו דבריו מבריקים ברקי הלצות ושנינות מרחיבות ומבדחות את דעת השומע; ואף הוא מצדו היה אוהב לשמוע תדיר דברי־חדודים ומהתלות מפי אחרים. פעם אחת נזדמנתי אצל לוואנדה עם מר יהודה נ ֶפ ֶך ממינסק. נתגלגלו אז הדברים על אודות בתי־הספר העברים של הממשלה בשנות הששים ומוריהם, שהיו ברובם בעלי השכלה „גרמאנית" ופדאַנטים קפדנים. באותו מעמד ספר מר נפך מעשיות הלציות ע"ד מורה אחד מאותו טיפוס במינסק, שאַפיר שמו, ואַפני־הוראתו המגוחכים. לא עברו ימים מועטים ולוואנדה כותב לי: „הואילה נא לאמר בשמי למר נפך, כי נכון אני להחזיק לו טובה מרובה אם יטריח את עצמו לרשום לי בכתב בלשון היהודית את הביאור המופלא, שנתן המורה המנוח שאפיר לתלמידיו בדיני „שוא נע ושוא נח". ביאור זה הוא כל כך עשיר בהומור שלו, עד שבכל פעם שהריני נזכר בו, קרוב אני להֵחָנֵק, ממש, משחוק. לפיכך ׳רוצה אני מאד, שיהא ההומור המופתי הזה נמצא אצלי על גב הנייר, כדי שאוכל להנאות בו אנשים אחרים אוהבי הומור בריא כמותי".

ואף על פי כן לא היה ספק בדבר, כי נושא האיש כאב כמוס בחיקו, וכי הכאב הזה מנקר ומכרסם את לבו במסתרים. בווילנה מסרו מפה לאזן, כי יד האהבה באמצע. ספרו, כי חשקה נפש לוואנדה בעלמה פולנית, אשר אהבתו גם היא; אבל לאחר שנתפרסם ספרו „ימי־המבוכה" פנתה לו עורף ותעזבהו. סמך לדבר אפשר למצוא בזכרונותיו של הד"ר י"ל קאנטור ב„השלח". הד"ר קאנטור מספר, כי „ועד־הקושרים בווילנה, העושה במחשך מעשהו, מצא סימני בגידה ומעל במעשה לוואנדה, הפונה עורף להפולנים ויגזור דינו למיתה בידי־אדם; אך עלמה כבודה מבני מרום עם הארץ, אשר אהבה את לוואנדה מאד, אלצה בדברים את דודה העומד בראש הועד לתת לה בעד אהוב נפשה „ספר־המגן" להגן עליו מצרה, והיא בעצמה הביאה את הספר ההוא לבית לוואנדה באישון

לילה ואפלה". אולם נוסחה אחרת לגמרי באותו ענין שמעתי מאת קרוביו ובני משפחתו של לוואנדה במינסק. הם ספרו לי, כי בבחרותו "התאהב" בעלמה אחת, שבאה מסלוצק למינסק על חתונת אחד מקרוביה. לוואנדה ראה אותה ראשונה בחתונה זו, שהיתה בחצר מגורי-אביו, במוצאי שבת של "זמירות", ותיכף משכה את לבבו אליה בהוד יפיה. אבל היא נדדה ממנו כחלום חזיון-ליל, כי ממחרת השבת שבה אל עירה ואל בית אביה, ומאז לא יסף עוד לראותה. את ענויי אהבתו זאת צייר לוואנדה בספורו "אהבת-עלם" (Любовь отрока), שנדפס "ברוסקי-ייבריי" שנת 2—1881. ומעניין הדבר כי כשהציע לוואנדה לפני באחד ממכתביו לתרגם איזו מספוריו לעברית, העמיד בראש את הציור "אהבת-עלם", המצטיין — לפי דבריו — בעומק ההסתכלות, בדיוק האמת המציאותית ובהומור טבעי".

האנשים הקרובים אל לוואנדה ספרו, כי משעה שהתחיל פונה את לבבו לרעיון ישוב ארץ ישראל, כמו שב והוקל לו. מאז נעשה מעורב עם הבריות ביותר, ויראת הרחוב לא היתה על פניו כמלפנים. ניכר היה, כי האידאל הציוני הולך וממלא איזו רקניות בלבו, ומקום הפצע הולך ונגלד ומעלה קרום. זה השפיע גם על עבודתו הספרותית, שנהיתה פוריה ביותר. בשנות 6—1885 התגלה כשרונו היצירתי של לוואנדה במקצועות, שלא עבד בהם עד כה. עטו נעשה כפטיש המתחלק לכמה ניצוצות. מלבד עבודתו בשדה הספרות היפה והפובליציסטיקה, התחיל כותב גם מונוגראפיות הסטוריות גם מאמרי בקרת. את המאמרים מן הסוג האחרון כתב בעילום שמו, וביחוד בירחון "וואסכוד". אפשר היה להאמין, כי עבודתו היצירתית של לוואנדה הולכת ונכנסת לתקופה חדשה מזהירה ביותר. אבל לא כן חפץ הגורל.

אחרי הפסח שנת 1887 התחילו מקורביו מרגישים בלוואנדה סימני הזדעזעות-עצבים. ימים שלמים לא ירד מעל מטתו ולא קבל איש. חקרו ודרשו בדבר ונודע, כי באותו שבוע באו אליו יהודים מהעיירה קטנה מולודיטשנה, הסמוכה לווילנה, וספרו לו, כי כפי שידוע להם בבירור מתכונן להעשות פוגרום במקומם. עדיין לא נתברר הדבר, אם היה לידיעה זו בעתה על מה לסמוך, או שלא היתה בלתי אם השערה בעלמא, פרי איזה דמיון כוזב; אבל על לוואנדה עשתה רושם מדכא מאד. המלה "פוגרום" הלמתהו כרעם-ברקים. מאז התחולל משבר חזק ברוחו. הוא הסתלק מעבודת יום-יום שלו, נפשו בחלה בספרים וספרות, וידו לא נגעה עוד בקסת. רוחו נעשה נסער יותר ויותר, ובהתגבר עליו סערת עצביו היה עוזב את מעונו ומתפרץ פתאום לבתי ידידים ורעים, שלא בקר בהם שנים רבות, מתבודד שם בקרן זוית ושותק. ביום אחד נכנס פתאום לביתו של יונה גרשטיין, מי שהיה חברו במשרת מלומד אצל הגנרל-גוברנאטור, והתחיל מתקוטט בו על שאין הקהל העברי יודע להעריך את ערכו כראוי, ואינו מעמיד אותו על גרם המעלות, שהוא כדאי והגון לעמוד עליו. האיש הזה, שהצטיין כל ימיו במדת הענוה ושברת תמיד מן הכבוד, התחיל תובע פתאום את עלבונו מאת הקהל!...

לאט,לאט נתגלו בלוואנדה סימני מחלת התרככות=המח. ביום אחד עזבהו כח זכרונו, והוא שכח הכל; שכח האיש מי הוא ומה הוא, שכח את כל אשר ידע ואת כל אשר למד ואת הספרים אשר כתב. רק שם אחד מספריו נשאר בזכרונו, הוא ספרו הראשון „דֶפו״. את שם ספרו זה לא פסק מהוציא מפיו עד היום, שבו נאלמה לשונו. „הלא אני הוא מחבר „הדפו״—כך היה לוואנדה קורא לפרקים בימי מחלתו לבני סביבתו — הבו גודל לבעל „הדפו״. . . .

את מכתבו האחרון של לוואנדה קבלתי בסוף קיץ שנת 1886, ואני יושב אז בווארשה. לפני הפסח שנת תרמ״ז אמר לי המנוח שפ״ר, כי הציע לוואנדה לפניו, שימסור לי את תרגום ספורו „אברהם בן יוסף״ בשביל „כנסת=ישראל״ שלו. בעברי אחר הפסח דרך ווילנה סרתי כמנהגי לבקר את לוואנדה. בעת ההיא כבר תקפה אותו מחלתו, ואני לא ידעתי, ולפיכך השתוממתי מאד לראות, כי האיש הזה, שבמשך שלש השנים האחרונות בקרתיו עשרות פעמים בביתו ובכל פעם בליתי בחברתו שעות אחדות וכל העת החלפתי מכתבים אתו, — כי האיש הזה הסתכל בפני כשעה קלה ולא הכירני. קראתי את עצמי לפניו בשמי, אבל הוא נעץ בי את עיניו בתמהון ושתק. אז אמרתי לו, כי אני הנני המתרגם את ספורו „אברהם בן יוסף״ לעברית בשביל „הכנסת״ של שפ״ר.

— אברהם בן יוסף?! — קרא לוואנדה כמתפלא—איני יודע כלום!

— הלא זהו ספורך אתה, אדוני, אשר פרסמת זה לא כבר „בחוואָסכוד״ — עניתיו.

— ספורי? — שאל לוואנדה — ספורי הוא ה„דפו!״. . . .

אז הבינותי, כי חולה האיש ברוחו, ומהרתי להפטר ממנו מתוך כאב=לב.

כשנתגברה עליו מחלתו, והרופאים בווילנה לא מצאו לה מרפא, הוחלט בסוד ידידיו ורעיו להובילו אל בית=תעלה לחולי=הרוח בפטרבורג; אבל קשה היה להגיע את לבבו אל המסע הזה. לבסוף מצאו אמצעי להשפיע עליו, כי יסכים אל הדבר.

אחד מידידיו היותר מקורבים של לוואנדה מימי בכורי רעיון ישוב א״י ואילך, יצחק ליב גולדברג, אמר לו, כי מוליכים אותו לארץ=ישראל והנה קסם היה על השם הזה למשוך את לוואַנדה לאשר הנחו אותו.

ערירי מת האיש, אבל הזא קנה לו שם טוב מבנים ובנות, שם גבור לאומי, שהיה מראשוני הלוחמים מלחמת עמו, נלחם מתחלה בעד השכלתו וזכיותיו ונלחם לבסוף בעד רעיון הלאומיות הישראלית ושיבת בנים לגבולם על אדמת אבות.

וזכר עשו לסופר=הלוחם בארץ=געגעיו.

חלוצי התחיה ביפו, כשהם צמאים למלה עברית, הרי הם מתכנסים אל הביבליאותיקה שעל שם אריה ליב בן יוסף לוואנדה.

יְהוּדָה לֵיבּ גּוֹרְדוֹן וְלֶוַואנְדָה.

I.

בפעם הראשונה ראיתי את המשורר י. ל. גורדון בביתו של הסופר המפורסם בספרות הרוסית=עברית א. ל. ל וו א נ ד ה.

אבל הריני צריך להקדים תחלה דברים אחדים על יחוסיהם של שני הסופרים הללו זה לזה.

לוואנדה לא חשב את יל״ג למשורר; הוא ראה בו רק בעל סגנון מצוין. את דעתו זו השמיע בכל הזדמנות וגם חזר עליה באחד ממכתביו אלי *). בכל פעם שנתגלגלה שיחתי עם לוואנדה על יל״ג, היה מזכיר מתוך התול את אלה הקוראים לו בשם „נקראסוב העברי". לוואנדה סבר, שלא יגיע יל״ג אפילו לקרסליו של נקראסוב הן בכשרונו הפיוטי והן ברוחב השקפותיו על חיי=העם וגם בדעתו את החיים הללו. יצירותיו של יל״ג נצטמצמו בעוגה הצרה של „מעיכת רבנים כפשפשים" (מבטאו של לוואנדה) וממנה לא זז מעולם. הרבנות שמשה לו שפופרת, שמתוכה השקיף אל חיי האומה הישראלית „בשדרות=הדורות", ו„בשולחן=ערוך" והרמ״א ראה את עילת כל העילות של פגעיה וצרותיה בגלות; בעוד שהפייטן הרוסי הסתכל לתוך תוכם של חיי עמו, צופה ומביט לעמקי נשמתו, והיה תגים לענותו.

דעה זו ממש על ההבדל שבין יל״ג לנקראסוב פרסם לאחר שנים אחדות גם הסופר מ נ ש ה מ ר ג ל י ת באחת מחוברות „הוואסכוד" של א. לאנדוי.

ואולם למרות משפטו זה הקשה, היה לוואנדה קורא תמיד את שירי יל״ג בחבה יתרה, והרבה מחרוזיו של המשורר העברי היו שגורים על פיו. פעם אחת קרא לוואנדה באזני בעל פה קטעים אחדים משירו הידוע של יל״ג „בין שני אריות", שלפי דעתו התנשא בו יל״ג בכמה מקומות לגובה של משורר בחסד עליון. לוואנדה היה קורא בנחת רוח מיוחדת גם את ספוריו ומאמריו הפרוזיים של יל״ג, שנתפרסמו בשעתם ב„המליץ", והכל משום נועם=לשונו ורוך=סגנונו.

---

*) עיין „לוח-אחיאסף", תרנ״ח, עמ' 214.

אלמלא היה המורה העברי של בית מדרש הרבנים לא אד״ם הכהן היבש והצנום, המליץ הקפוא והחנוט, שדגש חזק אחד היה שקול בעיניו כנגד כל פנ־ני השירה המקראית, אלא בלשן גדול כיל״ג, בוודאי הייתי היום לא רק קורא עברית, אלא גם כותב עברית,—כך אמר אלי לוואנדה פעם בלשון של התנצלות על שהוא מבקש תדיר מן הסופרים העבריים, הבאים עמו בחליפת מכתבים, שיכתבו אליו עברית, בעוד שהוא עצמו היה כותב ומשיב להם רק בלשון הרוסית.

אבל היו ימים, שבהם פסק לוואנדה לקרוא את שיריו ומאמריו של יל״ג לגמרי. זה היה בשנת תרמ״ב, בימי בכורי רעיון ישוב־ארץ־ישראל. אז פתח צדרבוים בעל־כרחו, כאלו כפאו שד, את דלתות „המליץ״ שלו לסופרים דורשים בשבחו של רעיון זה, ויל״ג התחיל מתהפך בו ככרום מרכין ראשו לכאן ולכאן, ואין אדם יכול לעמוד על השקפתו הפנימית באותו ענין ולדעת להיכן הוא נוטה באמת.

למן היום, שנעשה לוואנדה חובב־ציון והתיל עובד בעטו להפצת הרעיון הפלשתיני בין היהודים בעלי ההשכלה הכללית קוראי העתונות הרוסית־העברית — געגעים חזקים ונמרצים היו לו על עתון הגון בלשון עברית, שישמש כלי־מבטא לאותו רעיון ויפיץ אותו בין המשכילים העבריים. כלכל לא יכול את רוב סופרי „המליץ״ ו„המגיד״ שבזמן ההוא, שבאו למשוך את לב העם לרעיון התחיה לא על ידי דברים ממשיים, אלא על ידי מליצות רקות ושברי־פסוקים. ביחוד היה לוואנדה מתמרמר על מאמריו של דוליצקי, שהם לפי דבריו, „סימני־קריאה מחוברים זה בזה בלי רוח בין הדבקים כטבעות בשלשלת, — ושלשלת זו מעיקה על הקורא ומכבידה על הנשימה עד להחנק״. באחד ממכתביו, שכתב אלי בעצם הימים ההם, הוא אומר: „בכלל אני מתאמץ עתה בכל כחי לכבוש לנו את הדבר, שחסרונו מורגש אצלנו ביותר, והוא—עתון, שבלעדיו לא תצויר שום פרופאגאנדה נכונה וישרה״. אז שם לוואנדה את עיניו ביל״ג, שעמד בימים ההם בראש „המליץ״ ועבר בתחלה על שאלת ישוב ארץ־ישראל בשתיקה מוחלטת, ופנה אליו במכתב מלא תוכחות על שהוא מניח ל„אפרוחים״ לטפל בענין הגדול הזה, ובעצמו אינו מוצא לנכון להקדיש לו אפילו טפה אחת של דיו. מכתבו של לוואנדה עשה רושם על יל״ג, ומאז הקדיש לפרקים לשאלת חבת־ציון מאמרים ראשיים מיוחדים. שהיו חתומים בכוכב משולש. אבל כמו שאמרתי למעלה, אחז יל״ג את החבל בשני ראשיו, ואמר הן ולאו ורפיא בידו. ודבר זה הוא הוא שגרם, שהסתלק לוואנדה בעת ההיא מקרוא את מאמריו ושיריו בכל מקום שנתפרסמו בו.

אולם בסתר לבו לא חדל לוואנדה מלקוות—וכמה פעמים הגיד לי את הדבר בפיו— שסוף, סוף אפשר יהיה לפשט את העקמומיות שבלבו של יל״ג ולהדליק בו ניצוץ של חבת־ציון. עם זה האמין לוואנדא, שאם ירצה יל״ג לעורר חִבָּה זו בקרב העם, בודאי תהיה השפעתו מרובה מאד.

והנה נזדמן המקרה—זה היה באמצע הקיץ של שנת תרמ״ג—שנסע

ילי"ג להתרפא במארינבאַד, ובדרכו סר ליום אחד לווילנה. שם בא לבקר את לוואנדה בביתו ושהה אצלו שעות אחדות. באותו מעמד נמצאתי גם אני וגם הד"ר בנימין פין, בנו של רש"י פין.

ילי"ג הוקיר מאד את כשרונותיו של לוואנדה בתור מספר ופובליציסטן והיה נוהג בו כבוד. מכיר היה ילי"ג במשפטו של לוואנדה על יצירותיו הפיוטיות, ואף-על-פי-כן היו לו דעותיו על הספרות והסופרים כתורה שלמה. באחד מן המכתבים, שכתב ילי"ג למחותנו הזקן (המשורר זאב קאַפּלאַן) על חגיגת יובלו, שערכו חובבי שפת-עבר שבפטרבורג, הוא כותב: „בסגנון לשון הטיליגראַם (מכוון אל הטלגרמה של ברכה, שנשלחה אליו מווילנה) הכרתי, כי היא כתובה בידי לעוואנדא, והוא גם הוא חתום עליה ראשונה, — הוא לעוואנדא, אשר כל ימיו התל בסופרים עברים וישימם כעפר לדוש, והוא איש, אשר לא ידע חנף ואין משוא-פנים לפניו". על טלגרמה זו אומר ילי"ג במכתבו הנזכר *), כי „מצא בה קורת-רוח יותר מאשר מצא בהמון עשרות הטלגרמות ומאות המכתבים שהגיעוהו".

אותה טלגרמה יש לה הסטוריה קטנה ומעניינת, שנמסרה לי מאת לוואנדה ושראויה היא להשאיר אותה זכרון בספרותנו.

כימים אחדים לפני היום, שנועד לחגיגת יובלו הספרותי של ילי"ג, באו אל לוואנדה צעירים אחדים ממשכילי העיר להִמָלך אתו בדבר משלוח טלגרמה של ברכה לחתן-היובל. נתעוררה השאלה, מי ומי יהיו החותמים על הטלגרמה. קראו בשמותיהם של אחדים מן היהודים האינטיליגנטים חובבי שפת-עבר ומכבדי המשורר בווילנה. אחדים מהם נתקבלו ואחדים מהם נפסלו.

לסוף, לאחר שכבר נערכה רשימת האנשים, שהוחלט לפנות אליהם בהצעה, שיחתמו על הטלגרמה, והצעירים התכוננו ללכת, התעורר לוואנדה לאמר:

—עוד שְׁאַר האחד, ואותו שכחנו!

—ומי הוא זה?

— אַרְצִי'ק לֶבֶּנְסוֹן! — ענה לוואנדה.

ארצי'ק לבנסון זה היה בנו של המשורר אד"ם הכהן, איש עשיר ובעל אחד מבתי החומה היותר גדולים שבווילנה ומשמש בכהונת דירקטור בהבאנק המשותף השני שבעיר. הבריות היו מרננות אחריו, שהוא קמצן גדול, שלא כבד את אביו המשורר בחייו ולא תמך בו לעת זקנתו ושהפך עורף אל הלשון והספרות העברית וסופריה, ולפיכך הפליאה הצעתו זו של לוואנדה את בני החבורה הצעירה ונעצו בו את עיניהם מתוך תמהון מרובה.

— נשתמש, אפוא — אמר לוואנדה — בהזדמנות זו, שבאה לידינו, לגרום צער קצת לאותו קמצן: הבה נזכיר לו, שגם אביו היה משורר בישראל;

*) עיין „אגרות ילי"ג", ווארשא תרנ"ח, כרך שני, עמוד 8.

אפשר, שיעלה על זכרונו, כי מנהגו עם אביו זה בימי חייו האחרונים היה שלא כהוגן, ואולי יגפהו לבו קצת, והיה זה שכרנו. ואגב יראה אותו חנוני שעוד לא אלמן ישראל „מגבירים", שהם מכבדים משורר עברי, ואפילו בזמן שאינם בניו של משורר זה.

לוואנדה שנא כל ימיו את ארצ׳יק לבנסון תכלית שנאה ובספורו "Большой ремизъ" , שנדפס בעתון „רוסקי ייבריי", צִלֵם את דמות תבניתו בצורת גבורו „צִימֶס", שהקדיש לו פרק מיוחד, אבל הד״ר י״ל קאנטור, שהיה אז עורך השבועון הנזכר, הרגיש בדבר והשמיט פרק זה מתחלתו ועד סופו, ואולם בהוצאה המיוחדת של הספור נכנס אותו פרק בשלמות.

וממכתבו של יל״ג להזק״ן בדבר הטלגרמה, שקבל מווילנה ליום חג=יובלו, ניכר, שחתימתו של ארצ׳יק לבנסון היתה מוזרה קצת גם בעיניו. יל״ג כותב: „עוד חתום על הטלגראם: ר׳ ארציק לעבענזאָן—איש האוהב את שערי בית=החומה אשר לו מכל משכנות יעקב, ובן, אשר לא כבד כראוי גם את אביו המשורר והסופר=העברי היחיד בדורו".

II.

בקורו של יל״ג היה ללוואנדה כדבר יפה בעתו. לאחר שאלת השלום הנהוגה הֵסֵב לוואנדה מיד את שיחתו עם יל״ג לשאלת ישוב ארץ=ישראל ולהד, שמצאה בעתונות העברית.

נזכר אני, שבתחלת השיחה ספר לוואנדה ליל״ג בקצרה, כיצד ומפני איזו טעמים היה לחובב=ציון. מתבולל קיצוני, כבוגרוב, למשל, לא היה לוואנדה מעודו. מעולם לא הטיף לטמיעה ולטשטוש הקנינים והערכים הרוחניים והמוסריים של האומה הישראלית. הרעיון העיקרי, שהניח ביסוד כל ספריו ומאמריו, החל „ממכתבו מאיהומן", שיצא בו ראשונה על במת הספרות הרוסית=העברית בעתון „רזסווט" של יוסף רבינוביץ, וכלה ביצירותיו האחרונות שבאחרונות היה—יציאת היהודים מחיי ההתבודדות שלהם בתוך הגטו המעופש והתקרבותם אל התרבות האירופית. הוא לא פסק מלקוות כל ימיו, שהתקרבות זו עלולה להרוס מעט, מעט את קיר הברזל, המפריד בחיים האזרחיים והמדיניים בין היהודים ובין בני עם=הארץ. בתקותו זו חזקה אותו בתחלה ידידתו הסופרת הפולנית א ל י ז ה א ו ר ז ׳ י ש ק ו ב ה , ואחר=כך, בהמשך הזמן, כשחלץ לבו מעל הפולנים, חזקוהו בה גם חבריו הסופרים הרוסים. והנה באו שנות השמונים ועמהן—„הסופות בנגב". הפוגרומים הרעישו אותו עד היסוד. אבל הוא לא רצה עדיין להתיאש; אך מקרה הוא — אמר — ונשָׂאנו, — והוסיף לקוות לטוב. יצא ליליינבלום לבקש פתרון לשאלת=היהודים בישוב ארץ=ישראל — ובא הוא, לוואנדה, ושחק לו ולחלומותיו ברבים: בעתון „רוסקי ייבריי". המאמר המפורסם, שנזרק מפיו של הפרוקורור הקיובי סטרלניקוב ושנשנה על ידי הגנראל=גוברנאטור דרֶנטלן: „גבול=המערב—פתוח!" הלמהו כרעם=ברקים.

נתפרסמה בדפוס מחברתו הידועה של פינסקר: „אבטואמאנציפציה" ועשתה עליו רושם גדול. מלה חדשה הבריקה לנגד עיניו: „ז ר י ם!"... ומאז התחילה מלה זו מנקרת כיתוש במחו. וכי זרים אנחנו ברוסיה? כן, אמנם זרים אנו, ולא רק ברוסיה בלבד, אלא גם בכל ארצות-תבל. ובכן—לאן נפנה? אל כוכב מאדים? ובבקר לא-עָבות אחד יושב הוא לפני שלחן-הסופרים וכותב מאמר אל הכרוניקה השבועית של העתון „ווֹאסכוד" בדבר מצב-ההוה המעציב.

ולוואנדה נוטה מגוף השיחה ומספר לנו פרט קטן ומעניין מאד בנוגע לאותו מאמר:

— במאמר זה — ספר לוואנדה — הבעתי בדברים נמרצים וחריפים מאד את דעתי, שאין כל עצה וכל תבונה כנגד הפוגרומים אלא לעשות כמו שכתוב במגלת-אסתר: „להקהל ולעמוד על נפשם... בעת ההיא היה ה„ווֹאסכוד" העתון היחיד והמיוחד בין כל העתונים הישראלים שברוסיה, שיצא בלי בקרת קודמת לדפוס. כשיצא אותו הגליון של ה„ווֹאסכוד" השבועי, שנדפס בו המאמר הנזכר ונשלח אל לשכת השלטון הראשי לעניני-הדפוס, הטיל שם סער גדול מאד, נתעוררה הצעה להחרים את הגליון ולמסור את הדבר אל ה„מחלקה השלישית" הידועה, שנמצאה אז ברשותה של הזאנדארמריה הפוליטית—מצב לא נעים מאד גם לעורך וגם לסופר... אבל ראש השלטון לעניני-הדפוס מצא לנכון שלא לעשות הפעם דבר על דעת עצמו, אלא ללכת ולהמלך במי שהיה אז מיניסטר-הפנים - הגראף איגנאטיוב.

— מאורע זה אירע בשעה שכבר התחיל כוכבו של אגנאטיוב לשקוע, ומקרה היה בדבר, שכשעה קלה קודם שבא אליו ראש השלטון לעניני-הדפוס שב מן הראיון בארמון-החורף כשהוא סר וזעף, כי הכלימו הקיסר אלכסנדר השלישי. אך הוציא ראש שלטון-הדפוס מפיו שתים, שלש מלים בדבר מטרת באו הפעם, קרא אליו המיניסטר מתוך התרגזות-עצבים:

—"!Отвяжитесь отъ меня съ Вашими жидами" („אל תטרידני בז'ידים שלך"!)

— קריאתו זו של איגנאטיוב חתכה את גורלם של גליון „הווֹאסכוד" והמאמר שנתפרסם בו. הגליון לא הוחרם, אלא שהחסירו מן המאמר את העיקר והרבו בו סירוסים על סירוסים, ואת המקומות, שנשארו בו פנויים, מלאו בשורות-שורות של נקודות.

— ובלילה ההוא — סיים לוואנדה את ספורו — קרה אסון ללאנדוי, בעל-ה„ווֹאסכוד". האיש הזה, שהיה תמיד מוצלח גדול במשחק הפריפיראנס, אבד באותו לילה בחבורה ידועה של ביורוקראטים סך קרוב לחמש-מאות רובל.

ולוואנדה חזר לשיחתו:

— יושב אני וכותב את המאמר הנזכר שורה אחר שורה, ובשעת-מעשה עולים לאזני מתוך מסדרון-הבית צלילי מלדיה מפיקה תוגה חרישית ונשמע קול רך ומלטף, מזמר ושואל בדמית-יגון: "? Kdie domu muj" (היכן ביתי?), ואני פותח את הדלת ורואה לפני נער ב י ה מ י קטן לבוש

סחבות כלו, שעומד ופורט על־פי העוגב שבידו מנגינת שירה מלאת געגעים על ארץ־מולדתו.

— "Kdie domu muj ?" — הוסיף לוואנדה לספר — והיכן הוא ביתי שלי? והיכן היא מולדתי שלי? -- השאלות הללו לקחו מאז את כל לבי... וכשסר אלי ממחרת אותו היום אחד ממכירי החארקוביים על דרכו לארץ־ישראל לקנות שם בשבילו ובשביל בני־משפחתו חלקות־אדמה על מנת להתישב עליהן — מיד נפתרו לי שאלותי ונעשיתי חובב־ציון.

ובאותו מעמד בירר לנו לוואנדה כיצד הוא מצייר לו את עתידות הישוב העברי החדש בארץ־אבות. לאחר שסיים לוואנדה את דבריו, אמר יל"ג:

— הכל טוב ויפה; אבל מה תאמר לכך האשה הצנועה מרת סונקה שתחיה?

השתומם לוואנדה ולא ידע מה הוא סח.

— מה תאמר לדבר סונקה המפורסמת, הרבנית מבריסק, — אותה האשה החסודה, שהחתול שבביתה לבוש כל ימות־השנה טלית מצוֻיֶּצֶת ומראש־חודש ניסן ואילך היא חובשת אנפילאות לרגליו משום "שמא תגרור חולדה"? הלא היא המפקדת שומרים יומם ולילה על חומות־ירושלים לבל יבוא בה ערל וטמא?

ויל"ג התחיל טוען כנגד רעיון ישוב ארץ־ישראל את טענותיו הישנות, שפרסם אותן בשעתן ב"המליץ", כי "גאולת־הנפש צריכה שתקדים לגאולת־הגוף", שאם לא כן יהיה ה"שלחן־ערוך" לספר הקונסטיטוציה הישראלית, ואז יחזרו לְיָשְׁנָן ארבע מיתות בית־דין ומלקות ומכת־מרדות וחרמים ונדויים וכיוצא באלה. יסוד השקפתו של יל"ג היה, שגלות־ישראל קשה היא מגלות אומות־העולם, ובכן צריך לשחרר תחלה את היהודים מעולה של הדת הרבנית, המתנגדת מטבעה לתרבות ולישובו של עולם.

התחיל יל"ג את דבריו כמו מתוך אירוניה, אבל יותר שהוסיף לדבר, נעשה רָצִין ביותר. מפי אנשים, שהיו להם דין ודברים עם יל"ג, שמעתי, שלמרות היותו משורר לא נראו בו מעודו שום סימנים של התלהבות, ותמיד אפילו בשעה שהתווכח עם הבריות על ענינים, שלכאורה היו נוגעים אל לבו, לא התרַגֵּש ולא הרים קולו, אלא דבר בנחת ובמתינות, כמונה מרגליות. אולם זוכר אני, כי בשעה שהרצה יל"ג בביתו של לוואנדה את טעם התנגדותו לרעיון הישוב, דבר את דבריו בחום־לבו ומתוך התרגשות־נפש.

לוואנדה טען כנגדו, "שאם אין קמח - אין תורה", ושאַך לאחר שיפָּדֶה ישראל מכל צרותיו החמריות על־ידי שיבתו לארצו ההסטורית, יהא יכול לעסוק בעניני־רוחו.

צריך היה שתעבורנה מאז עוד שש שנים עד שיתגלו אלינו אחד־העם והשקפתו על יסוד מרכז רוחני—ודוקא בארץ־ישראל. גם לוואנדה גם יל"ג לא התרוממו שניהם עד לגבהו של רעיון זה אפילו בחלום.

זכורני, שהוויכוחים בין לוואנדה ויל"ג נמשכו יותר משעה ונסתיימו — בלא

כלום. כשהגיעה שְׁעַת־הפרידה ויל״ג התנשא ממקומו ללכת, אמר אליו לוואנדה.

— ואף־על־פי־כן הריני מאמין באמונה שלמה, כי לא יארכו הימים ואתה תהיה לאחד „מאנשי־שלומנו״.

על זה השיב לוֹ יל״ג:

— עוד אתישב בדבר. אפשר ואפשר, שיהיה מרוחק זה פי שנים אלי בר״ח ניסן—החודש המיועד, לפי דעת בעלי־הקבלה, לביאת־המשיח....

III.

ואמנם לא עברה שיחה זו, שהיתה ליל״ג עם לוואנדה, בלי רושם, כי מאז התחיל יל״ג מסביר פנים ב„המליץ״ לרעיון ישוב ארץ־ישראל ומדבר בשבחו בשפה ברורה. וכך העיד יל״ג בעצמו במכתבו, שכתב לאחר שעברו חמש שנים, בשנת תרמ״ח, אל הד״ר שמעון ברנפלד (זהו המכתב הידוע, שצוה יל״ג לפרסמו ברבים שלשים יום אחר מותו). באותו המכתב כותב יל״ג:

„בשנת תרמ״ג, בלכתי למעינות־הרפואה למאריענבאד, סרתי לעיר מולדתי „ווילנא. שם חברו עלי חובבי־ציון דהאי־מתא עם „לוואנדה בראשם וכו׳, „וגערו בי על היותי מתנגד לישוב א״י״ וכו׳. גמרתי אז בלבי להשתתף „בעבודת־הצבור הזאת בתחלת בחשאי „ואחרי כן אולי גם בפרסום וכו׳. „במאריענבאד הכנסתי תחת כנפי „חבת־ציון״ את וויסאָצקי—הוא וויסאָצקי, „אשר עלה אחרי כן „לא״י ונכנס בעובי־הקורה; אני עשיתי לכם את „הנפש הזאת, אני ולא אחר. לקחתי דברים גם עם הבארון גינצבורג על „אדות הדבר הזה וקצר לי המקום הזה להביא את כל שיחתו, אע״פ „שראויה היא להיות חרותה לזכרון לדורות, אבל בסוף דבריו הבטיח „לי, כי הנהו הולך משם לפאריז ושם יקח דברים עם רוטשילד וכו׳, „וכאשר יעשה רוטשילד כן יעשה גם הוא. ג״ב לא שמר הבטחתו „לישראל — ואני לא הוספתי לדבר עוד עמו בדבר הזה וכו׳. בשובי „בחורף שנת 1885 לעמוד בראש מ״ע ה„מליץ״ לא חדלתי מלדבר בעתים „מזומנות דבר לטובת ישוב א״י ומהעיר את רוח אחינו השאננים בגולה „על מחסורי אחינו העובדים על הרי־ישראל *).

הנה כי כן אנחנו רואים את יל״ג, את ה„קטיגור הלאומי״, המתנגד לרעיון ישוב ארץ־ישראל, כשהוא חוזר בתשובה ונעשה סניגור לאותו רעיון, ולא עוד, אלא שהוא מתפאר ומתהדר בכך בפני חברו ומבקש, שלאחר מיתתו יתפרסמו דבריו אלה ברבים, כדי שידע הקהל הגדול, כי עשה נפשות לחבת־ציון.

---

*) אגרות יל״ג, כרך ב׳ עמוד 249;

ובאמצע הקיץ של שנת תרמ״ה בשר אותי לוואנדה במכתב **) את הבשורה הזאת.

„בימים האלה בקר אותי בביתי, על דרכו לחוץ לארץ, מר י״ל גורדון, ומה השתוממתי לשמחת לבי למצוא בו פלשתיני נלהב. גם אני מצדי העירותי את תמהוני לעונג־רוחו בספרי לו על התחזקות התנועה לישוב ארץ־ישראל ועל התפתחותה בערי־השדה, שבפטרבורג אין יודע מזה, כפי הנראה, עד מה. הוא הבטיחני: א) לכתוב על הענין היקר לנו, וב׳) לרכוש לחבר לאגודתנו אחד מן העשירים בְּבֵי־הפעלים „שאין דורש לציון מהם וזכרה להם לחגא״ ***).

מאז שמעתי כמה פעמים את לוואנדה מספר מתוך נחת־רוח, שניכרה בה גם יהירות קלה, שאם נעשה יל״ג לחובב־ציון, אך הוא, הוא ולא אחר, עשה את הנפש הזאת!...

) עיין „לוח אחיאסף״ תרנ״ח, עמ׳ 212; *) רמז בזה על הבארון נפתלי הירץ גינצבורג. עיין למעלה במכתבו של יל״ג.

אברהם יעקב סלוצקי.

זמן קצר לפני כניסת האשכנזים לווילנה כתב לי, בתוך שאר דברים לאמר:

„. . . עוד חדש, עוד שני חדשים תסער המלחמה. כשתשקוט הסערה אעזבה את עירי ואת מולדתי ואצא עם אשתי לארץ־ישראל. שם — אם יזכני ה' בחיים — אבלה שארית ימי על התורה ועל העבודה, לא פשוטו כמשמעו, אלא: תורה זו — ספרות ועבודה — לטובת הישוב. כמדומני אין אנשים שכמונו מיותרים גם בארץ־אבות".

אבל משאת־נפשו לא נתנה לו. אברהם יעקב סלוצקי לא זכה לראות בעיניו את הארץ. המות קדמהו. ולא כדרך כל אדם מת, לא יומו בא ונספה. הוא נפל חלל לפני בני עולה. הוא נרצח בידי אנשי־רצח בימי־הפרעות הנוראות, שנעשו באמצע החורף של שנת תרע"ח ביהודים אשר בנובגוֹ־רוד־סוורסק פלך צ'רניגוב.

* *
*

הקוראים העברים הצעירים, המצוים אצל הספרות והסופרים של עכשו, אפשר שאינם יודעים מי הוא אברהם יעקב סלוצקי זה, שאני מדבר על אודותיו הפעם. אבל אלה, שזוכרים עדיין את ימי ה„מגיד" וה„מליץ" ואת ימי בכורי רעיון חבת־ציון ואת ימי המלחמה שהתלקחה בספרות ובחיים בעדו ונגדו ואת צעדיו הראשונים של הישוב העברי החדש בארץ ישראל ואת הופעתו של הרצל וראשית התעוררות התנועה הציונית ואת יסוד „המזרחי", — הללו, וודאי שלא שכחו עד היום את שמו של הסופר הנרצח הזה, שהיה אחד הראשונים המועטים, אֲשר ראו את תשועת ישראל רק בתחיתו התרבותית והכלכלית על אדמת־אבות, ונעשו מטיפים כל ימיהם לתחיה זו. אולם גם אותם הקוראים הכירו את סלוצקי מתוך מאמריו רק הכרה שטחית, שאין בה כדי תפיסת ערכו במלוּאָ הקיפו וכהויתו, ומכל שכן שאינה מפיצה את האור הראוי על אישיותו המזהרת. את החסרון הזה אני רוצה להשלים בטורים הבאים.

I.

תולדותיו של א"י סלוצקי לא נודעו לי בבירור. ראשונה פגשתי את שמו בצעירותי, בראשית שנות השמונים למאה שעברה, חתום תחת קודוספוֹנ־

דנציה קטנה מהעירה פוצ׳פ פלך צ׳רניגוב, שנתפרסמה בדכוס בשבועון העברי־הרוסי „רזסווט״. לא ארכו הימים וא״י סלוצקי התחיל שולח לפרקים קורוספונדנציות מאותה עירה גם אל „המליץ״. עבר עוד איזה זמן וב„המליץ״ נדפס מאמר מאת סלוצקי ע״ד ישוב ארץ ישראל. בנגוד אל רוב מאמרי „המליץ״ באותה עת, שהיו טובעים בים של מליצות ושברי־פסוקים, נכתב מאמרו של סלוצקי במיטב הגיון וגם בסגנון נוח וקל ובלתי מליצי, ובשביל כך עשה רושם מיוחד בשעתו. קרוב לאותו זמן נשא לו אשה מעיר נובגורוד־סוורסק ויצא לגור בה. מאז נעשו מאמריו ב„המליץ״, וכלם בענין חבת־ציון וישוב א״י, יותר תכופים. מעת לעת פרסם ב„המליץ״ גם פליטונים בעילום שמו איסי הבבלי, ואף במקצוע זה הצליח. מאמריו ופליטוניו משכו אליו את תשומת לבו של המשורר יל״ג, שערך בעת ההיא את „המליץ״, ובאחד ממכתביו הוא כותב אליו: „עיני כבודו הרואות, כי מאמריו ודבריו הנאמרים תמיד במועצות ודעת ובהגיון ישר ובסגנון נקי ונוח לקורא, אינם נחמצים אצלי, ובכל עת בואם אמהר לתתם במוקדם האפשר, וע״כ אבקשו לבלי ירף ידו מלכבדני באמרותיו הטהורות גם להבא״. צריך להעיר, כי יל״ג היה קמצן בדברי מחמאות בנוגע לסופרים־טירונים ולא קרב אליו לעבודתו בלתי אם את אלה, שתהה על קנקנם תחלה ומצא אותם ראוים להשמיע קולם בקהל. באברהם יעקב סלוצקי גלה יל״ג סופר אשר ברכה בו. לא עברו ימים מועטים והוא הזמין אותו לבוא לפטרבורג לעבוד אתו בתור עוזר במערכת „המליץ״. בין כל המון הסופרים שהיו אז ל„המליץ״ בערי־השדה, וביחוד בערים מלאות תורה והשכלה כווילנה וכוורשה, לא מצא יל״ג נאה לאותה עבודה ספרותית בלתי אם את זה האחד, את אברהם יעקב סלוצקי, היושב באיזו פנה נדחת, „הרחק מאלהים ואדם״, בפלך צ׳רניגוב. אבל לא כ״כ נקל עלה ליל״ג להטות את סלוצקי לחפצו. סלוצקי, שהיה מטבעו איש יקר־המדות, ענו ושפל־רוח, חשב את עצמו לבלתי ראוי לאותה אצטלא. לפי מושגיו בימים ההם היתה עבודת הספרות בעיניו כעבודה במקדש, ומערכת של עתון נדמתה לו כקדש־חקדשים, שרק סופר עילאה זוכה להכנס אליו ולא צעיר שכמותו, שאך תמול נסה ידו במלאכת־סופרים, וזה שהניע את לבבו להסתלק מהצעתו של יל״ג. אפס כי יל״ג לא הרפה ממנו, והשתדל בכל מיני שדולים ופתוים לפעול על סלוצקי, שיבא לפטרבורג.

אחרי יל״ג היו הבריות מרננים, כי היה אדם קשה, זורק מרה באנשים, המבקשים קרבתו ובסופרים הצעירים בכלל זה. ואמנם נמצא מקצת אמת באותו רנון. אבל לעומת זה מוכיח אותנו המשא ומתן שהיה לו עם סלוצקי בדבר המשרה בהרדקציה, באיזה נועם ורוך התיחס אל הסופרים, שחשב אותם לבעלי־כשרון וקוה להפיק מהם תועלת לעתונות ולספרות העברית. לתאור קו זה באָפיו של יל״ג הריני מביא כאן קטעים אחדים ממכתביו לסלוצקי באותו ענין. מתוך הקטעים האלה מתגלים לנו איזו שרטוטים מעניינים בתכונתו של יל״ג בתור עורך, החותר בכל עוז לעלות את עתונו אל הגובה הראוי.

מאד מעניינת היא לעצמה הפתיחה, שבה פותח יל״ג את מכתבו לסלוצ-קי, לאחר שדחה את הצעתו ע״ד עבודתו במערכת „המליץ”: „כבוד הסופר המשכיל תם-דרך, שפל-רוח, ושפל-ברך, עד כי לא ידע לנפשו ערך”.

ובגוף המכתב נאמר:

„מצאתי את לבבי לחדש עדי נגדך, ולשוב לדבר על לבך. טעמיך ונימוקיך, אשר בגללם אתה ממאן לבוא אלינו לא יעמדו ברוח מצויה ואינם באים אלא ממדת ענותנותך ולפי שאין אתה מכיר ערכך. הנה אנכי לא ידעתיך, מעודי ולא שמעתי שמעך, אכן מראשית דברך אלי בכתב ראיתי כי הדבר אתך ושפתנו בלשונך ורוח הגיון בקרבך, ואותם אני מבקש. הנך אומר, כי אינך ממהר לכתוב, אבל המהירות איננה דבר נחוץ, ועוד שהיא באה בהרגל. אם האופנים וידותיהם וחשוקיהם שלמים כלום אינם צריכים אלא למשיחה למען ירוצו בלכתם. שוב אתה אומר, כי לא תדע שפת אשכנז, אבל גם זה איננו חסרון גדול, כי הלא לא לעורך מה״ע נקראך, כי אם לעזור לנו, ואת אשר תכתוב תכתוב תחת ידי והשגחתי ולא יכבד עלי למנות החסרון ולתקון המעות. על כן אם באמת רק אלה הטעמים יניאוך מבוא — אל תשים לבך אליהם. למה לא תחפוץ להיות גולה למקום תורה ודינרי זהב כאחד. במקום תשב שלו ושלאנן בבית מלא כל טוב על התורה ועל העבודה, ולא תהיה נע ונד ממקום למקום, לחמך יהיה נתן וכל צרכיך נאמנים וגם שכרך אתך להעניק לבני ביתך. חדר מיוחד ומרוח יהיה לך בבית הרידאקציה וכל מחסורך על בעל „המליץ”, ובביתי גם אוצר ספרים טוב אשר תוכל לרחוץ בם הליכך בחמאה. ואני אהיה לך לאב ושכותי את כפי עליך”.

אבל גם אחרי כל ההבטחות הטובות והיפות האלה מצד יל״ג סרב סלוצקי עדיין מהתרצות אל יל״ג ולהצעתו. הוא לא חפץ להחליף את עיר מגורו הקטנה והחשכה ואת דירת חותנו הקנאי והעני בפטרבורג המעטירה „ובבית מלא כל טוב”. וכל זה רק מפני שלא היה בטוח בכשרונותיו הז׳ורנאליסטיים וביכלתו הספרותית, ומפני שהאמין לתומו, כי מפריז יל״ג על מדת ערכו בתור סופר, וכי באמת יש במחנה הסופרים גדולים וטובים ממנו ויותר מוכשרים לעבודת העתונות. ויל״ג, שראה כי רק תום לבו ויושר רוחו מדברים מתוך גרונו, הוסיף לשדלו בדברים:

„מרבה אתה לספר בגנותך ולהרצות לפני את חסרונותיך, עד כי כמעט הבאת מורך בלבבי פן באמת לא תצלח לשום מלאכה. ואולם אני באמונתי אחזיק ולא ארפה, כי מצא אמצא בך את אשר אבקש. הן לא רידקטור וראש הסופרים אני מבקש, כי אם עוזר לי במלאכתי, אשר אני עושה: לקרוא מאמרי סופרים אחרים ולשפוט עליהם אם יש בהם ענין ולתקן את סגנונם (כי בעוה״ר יש בינינו סופרים, שאינם יודעים לכתוב עברית כתקונה). לבקר ספרים כפי אשר תמצא רוח בינתך, לערוך לפעמים מאמרים משלך, או לקרוא במכתבי-עתים בלשונות הידועות לך ולהכין מהם מטעמים בלה״ק עפ״י שקול דעתך. לכל הדברים האלה כמדומה לי ראוי ומסוגל אתה. כפי שאני שופט עפ״י מאמריך

שהגיעו לידי; ואם תקצר ידך בדבר מן הדברים הלא גם אני כאן ועוד יש אתנו עוזרים בהרידקציה ואיש את אחיו יעזורו. על כן איעצך לבוא אלינו מבלי התמהמה".

ויל"ג פתה את סלוצקי—ויפת, ובאמצע שנת תרמ"ו בא לפטרבורג ונכנס בתור עוזר אל הרידקציה של „המליץ".

II.

ואברהם יעקב סלוצקי נעשה בפטרבורג ליותר מעוזר במערכת סתם. הוא השפיע השפעה גלויה ומסותרת על „המליץ", כי ישמש כלי־מבטא לסופרים חובבי־ציון. עד כה היה „המליץ" מראה פנים לכאן ולכאן ואוחז את החבל בשני ראשיו. הארז בעל־המליץ הרשמי לא היה בכלל בעל דעות קבועות ומסוימות. בכל שאלה נד כנוד הקנה במים ושנה את טעמו חליפות, כפי שמצא דרוש לטובתו באותה שעה ובאותו מעמד. וגם העורך האמתי של „המליץ", יל"ג, לא היה מחסידי רעיון הישוב, מפני שהחליט, כידוע, כי פדות הנפש צריכה שתקדם לפדות הגוף. לאחר שנכנס סלוצקי אל המערכת, השתמש בכל הזדמנות שבאה לידו לפעול על שניהם, גם על הארז גם על יל"ג, כי יחדלו מדבר בענין ישוב א"י בלשון של ספיקות ופקפוקים. ועמלו לא היה לשוא. הדבר הגיע לידי כך, עד כי מסוף שנת תרמ"ו ואילך נעשה „המליץ" כלי־מבטאם של חו"צ, והארז עצמו נכנס בעובי הקורה בדבר השגת רשיון מאת הממשלה ליסוד חועד הפלשתינאי באודיסה, והשתדלותו זו עלתה יפה, כידוע.

ב„רשימותי לתולדות העתונות העברית", שפרסמתי על הסדר „ב ה ע ו ל ם" בשנות 1911=14 השתמשתי, בבאי לפרשת „המליץ", בחומר שהמציא לי עפ"י בקשתי אברהם יעקב סלוצקי. באחד ממכתביו אלי כתב לי ע"ד נסיונותיו השונים והמרובים להשפיע על יל"ג בענין ישוב א"י את הדברים המעניינים האלה:

. . . „אני, שהייתי צעיר אז, זכיתי למה שלא זכו כל הסופרים, ואפילו הזקנים והגדולים שבהם. אותי אהב הריל"ג וקרבני באמת, והעיקר—שהתחשב תמיד עם דברי והיה שמח אם היה עושה לי נחת רוח, ומעט מעט החילותי להשפיע עליו. בכל עת שטילתי עמו ודברתי אתו השתדלתי להסב את הדברים מול חבת־ציון, ישוב הארץ וכדומה. הוא הלך אתי לטיל בפטרבורג ולהראות לי את בניניה המפוארים, ואנכי לא חדלתי מדבר עמו ע"ד ציון והקולוניות הקטנות שנוסדו לנו שם. הוא מדבר ע"ד גדולי רוסיה וגבוריה, שהציגו להם מצבות־זכרון, ואני עונה לו, כי עוד אזכה לראות את מצבת־הזכרון, אשר יציג עם ישראל לא לבניו, ששפכו דם, כי אם לאותם ששפכו מרוחם על האנושות כלה ויטהרוה ויזקקוה מסיגיה. בתחלה היה הריל"ג מביט עלי כמו על הוזה וחולם חלום מאחת הגיטאות הקטנות בערי־השדה, אבל מעט, מעט החלו דברי להדור אל לבו. מעט, מעט הכרתי בו, שאיננו שונא כלל חנופה קצת... וכמובן מהרתי להשתמש במפתח זה.

שפתח לפני הרבה חדרים פנימיים בלבו. רוממתי אותו ואת שירתו, שידעתי הרבה ממנה בעל־פה, קראתי לפניו בע״פ הרבה קטעים יפים מפליטוניו וממאמריו וכה עלתה בידי מעט, מעט להלהיבו ולעשותו לחו״צ — לכהפ״ח — מבחוץ, והבאתיו לידי כך, שגם הוא החל להתרגז אל אלה, שהתקוממו לחבת־ציון ובדבריהם השתדלו להשניא את רעיון הישוב על אחינו״.

ובמכתב אחר כתב לי סלוצקי:

. . . „הקורא שיקרא בשים־לב את „המליץ״ לשנת תרמ״ז ירגיש בשנוי הפתאומי, שבא בו בשנה זו. חבת־ציון ורעיון הישוב היו כמעט לעיקר העיקרים בכל גליון וגליון. הריל״ג נכנס בעובי הקורה של כל פרט ופרט; הוא עזב לנפשם את יקירי ירושלים ובעלי־החלוקה בעניניהם בינם לבין עצמם, ונגע בהם אך בשעה שיצאו להזיק לישוב הארץ. בהרבה מאמרים ראשיים ופיליטונים כתב ע״ד חבת־ציון, רב את ריבה, ולפעמים גם מיד אלה, שהיה בעצה אחת עמהם לפני שתים, שלש שנים. במשך השנה הזאת באו ב„המליץ״ דברים ע״ד חבת־ציון וע״ד הישוב החדש כמעט בכל גליון, ומצידני, כי כמעט לא השיב הריל״ג את פני גם פעם אחת בכל דבר הנוגע אל הישוב בא״י, ואם מצאתי לפעמים במאמריו דברים חריפים יותר מדי, היה ממתיקם קצת עפ״י בקשתי, אף כי קשה היה לפעול עליו, שימחוק איזה חדוד או פלפלא חריפתא, שהיו מאמריו מצטיינים בהם. ואנכי התמכרתי בכל כחותי לחבת־ציון. באתי בדברים עם הסופרים והעסקנים, המצאתי להם את הידיעות הנחוצות, ויש שהייתי מרמז להם, שישלחו דבריהם ל„המליץ״ ע״ד איזה ענין או שאלה, ופתאום היה הריל״ג מקבל כעשרת מכתבים ממקומות שונים ע״ד הענין הזה ובחשבו, כי זוהי דעת הקהל, היה מתחזק בדעתו, והוא לא ידע, כי אנכי הסבותי בכל אלה״.

כך עבד העובד הצנוע הזה לטובת רעיון התחיה, ואיש לא ידע. בחשאי אצל מרוחו על הארז ויל״ג והטם לחפצו, ועל ידו נתגלגלה זכות זו, כי החשוב והמכובד שבעתונים העברים בעת ההיא, שהשפיע על קהל הקוראים השפעה נמרצת, הוא „המליץ״, נעשה כלי־שרת לתנועה העברית־הלאומית ולחבת ציון.

אבל ישיבתו של א״י סלוצקי במערכת „המליץ״ לא ארכה יותר משתי שנים. בסוף שנת תרמ״ח נפלה קטטה בין יל״ג ובין הארז, והוא עזב את הרדקציה לבלי שוב עוד אליה. אחריו יצא גם סלוצקי, כי לא חפץ לשבת בכפיפה אחת עם הארז, זה ה„כרום המתהפך לכמה גונים״. כנראה היתה באמצע השפעתו הגדולה של יל״ג על סלוצקי. מפני צרות עינו של יל״ג בצדרבוים לא חפץ להשאיר לו מרגלית טובה כסלוצקי. סלוצקי שב לביתו ולעירו, ומשם חדש את עבודתו ב„המליץ״.

עפ״י דעותיו היה סלוצקי נוטה לצד האורטודוקסיה המתונה, אבל הוא התיחס תמיד בסבלנות מרובה להצד שכנגד, והיא שעמדה לו לעשותו מרוצה ונוח גם ליראים גם למשכילים. סלוצקי עמד בקשרי המלחמה עם בעלי־החלוקה בא״י, אשר ב״כתבי־פלסתר הוציאו את דבת הארץ רעה והשתדלו להבאיש את הישוב העברי החדש בעיני העם. בשורה של מאמרים נלהבים גלה סלוצקי ב„המליץ״

את שולי החלוקנים הצבועים על פניהם והזקיע את עסקניהם על עמוד=הקלון.

בשנת תרנ"ה פרסם סלוצקי בדפוס ספר בשם „שיבת=ציון", והוא קובץ מכתבי גדולי הרבנים הגאונים בכל הארצות והמדינות, המביעים את הסכמתם לרעיון ישוב א"י. הספר הזה היה דבר יפה בעתו, יען כי בעת ההיא העבירו מתנגדי=הישוב קול בעם, כי אין דעת הרבנים החרדים נוחה מחבבי=ציון והם מתנגדים לו בכל כחם. בספרו הנזכר עשה סלוצקי נפשות לרעיון הישוב בין שדרות החרדים, הזקוקים לדעת הרבנים הגאונים.

וסלוצקי מלבד שהיה סופר מובהק, גם הצטיין בתור עסקן עובד עבודתו לרבים. בלשון הלמודים, אשר נחן בה, הלהיב את הלבבות לרעיון יעוד הלאום העברי על אדמת=אבות. בהשתדלותו ועמלו נוסדו כמה חברות ואגדות לישוב א"י. עם הופעתו של הרצל נסחף בזרם התנועה הציונית, ואף בה מצא לו כר נרחב לפעולה ולעבודה. יסוד הפרקציה העממית בתוך הציונות היה הכח הדוחף אותו להתחיל בתעמולה גדולה ורחבה ליכד פרקציה כזו גם בין האור=טודוקסים. סלוצקי היה הראשון, אשר הורה והוגה את הרעיון ע"ד יסוד „המזרחי" והוא בהשתתפות הגאון המנוח רבי יצחק יעקב ריינעס ז"ל ירו אבן פנתה של פדרציה זו, התופסת היום מקום כ"כ חשוב בתוך הציונות הבללית.

עם הפסק יציאת, „המליץ" לא נשמע עוד קולו של אברהם יעקב סלוצקי בעתונות העברית. מאז פרסם איזו מאמרים, ובהם האחד, והוא הכי מצוין, ע"ד המשורר יל"ג בלוחות של „חברת אחיאסף", ואחר כך נשתתק לגמרי. לעמת זאת הגביר את עבודתו בפועל על שדה רעיון התחיה. הוא השתתף בכל האספות הציוניות הגדולות ובקונגרסים אחדים, ולא הניח שאלה ציונית תרבותית או כלכלית, שלא מצא בה מקום להתגדר בו בשכל מליו ובדבריו ההגיוניים. הוא דבר את דבריו בשובה ונחת מלה אחר מלה כאדם המונה מרגליות, אבל בכל פעם היו נוקבים ויורדים עד התהום ולא החטיאו המטרה. במחנה הציונים האורטודוקסים נחשב סלוצקי לאחד ממעולי כחותיהם, שמעטים כמותו.

III.

אני התודעתי לסלוצקי פנים אל פנים בשנת תרנ"ט. אז ישבתי בעיר=המחוז נ ו ב ו ז י ב ק ו ב אשר בפלך צ'רניגוב, עיר שרובה נכרים ויהודיה המועטים במספרם דבר אין להם עם הספרות והסופרים. לפיכך יום=טוב היה לי אותו יום, שבו היה אברהם יעקב סלוצקי עובר לרגל עסקיו דרך עירי וסר אלי לשעות אחדות. בקוריו של סלוצקי ושיחותינו בשאלות הספרות והציונות היו ממתיקים לי את מרירות בדידותי ומשביעים אותי קורת=רוח, אשר לא תצויר. מבקור לבקור הייתי עומד יותר ויותר על מסירתו העמוקה לקנינינו התרבותיים=הלאומיים, ללשון ולספרות העברית. בהגינו בספרות ובסופרים כמו גחלים להטה נפשו. על הסופרים, שהיו קרובים אל לבו ביותר, דבר בפתוס מיוחד. כאלה היו סמולנסקין, יל"ג ולילנבליום. את האחרון העריץ והיה מזכיר את שמו

בסלודים. „אחד הימים היותר מאושרים בחיי — כך אמר לי סלוצקי פעם אחת — הוא היום שבו עלתה בידי להשלים בין יל״ג ובין לילינבלום״. בין שני הסופרים הידידים האלה עברה רוח רעה מן היום, שכתב לילינבלום במאספו של הארז „אחד מני אלף״ את בקרתו הזעומה לכל שירי יל״ג והחליט, כי גורדון איננו משורר לאומי. לרגלי הקטטה הזאת לא פרסם לילינבלום שום דבר ספרותי ב„המליץ״ כל העת שעמד יל״ג בראשו. כשבא סלוצקי לעבוד במערכת ה„מליץ״ היתה ראשית פעלו להשפיע על יל״ג, כי יחדש את בריתו שלום עם לילינבלום והלה נאות לו, ומאז הרחוקים נעשו קרובים ולילינבלום שב לעבוד בה„מליץ״.

אח״כ נפגשתי עם סלוצקי בכנסית הציונים ב מ י נ ס ק בסוף שנת תרס״ב. בכנסיה זו, שהיתה קונגרס בזעיר אנפין, מלא סלוצקי תפקיד של מוציא ומביא את כל עניני ה„מזרחי״ ומדבר בשמו בשאלות היותר חשובות. סגולה מיוחדת היתה לו לסלוצקי להשוות את הסכסוכים והחכוכים הפנימיים שכתוך המחנה ולפגום את העוקצים שביחוסיו של ה„מזרחי״ אל מחוץ למחנה. כידוע לרבים קרובה היתה בקונגרס זה שאלת הקולטורה להעשות סלע המחלקת בין הציונים ולהפריד בין אחים לדעה, ואם נעשה סוף סוף שלום בין בעלי-הריב, והעומד מצד הפרקציה העממית חיים ווייצמן עם העומד מצד ה„מזרחי״, הגאון הלידאי, נשקו זה את זה חליפות קבל-עם, — הגורם לדבר היה רק אברהם יעקב סלוצקי ולא אחר.

כעבור שנה נזדמנתי שוב עם סלוצקי בקונגרס הציוני הששי ב ב ז ל. בקונגרס זה היינו שנינו סופרי „המליץ״, אני כתבתי את הדין וההשבון ע״ד הישיבות המיוחדות, והוא צייר במכתביו את מעמד-הרוחות השורר בקונגרס למפלגותיו. אבל יותר משישב אל שלחן-הסופרים, נמצא לפנים מן הקלעים. שם ביחוד, היתה לו עבודה מרובה ואחראית. קשה היה קונגרס זה לסלוצקי מאד מפני שאלת אוגנדה, שעלתה בו על הפרק ושבעלי-בריתו המזרחיים עם העומד בראשה הגאון הלידאי, פתרו אותה ב ח י ו ב, והוא היה המזרחיי ה י ח י ד והמיוחד, שנמנה על בעלי ה ל א ו. אנכי וסלוצקי התאכסנו אז בבזל בפונדק אחד ובחדר משותף לשנינו, ואני זוכר, כי בימים שנמשכו בהם הויכוחים ע״ד אוגנדה, היה שב מישיבותיו המיוחדות של ה„מזרחי״ סמוך לעלות השחר כשהוא נרעש ונסער מאד ושופך באזני את מרי שיחו וכעשו על חבריו ה ב ו ג ד י ם בציון. באותו היום שנתקבלה בקונגרס ההחלטה ע״ד שליחת אקספדיציה לאוגנדה, בכה לפני כל הלילה כילד קטן, וימאן להתנחם. מאז נעשה פירוד בינו ובין המזרחיים. זו היתה טרגדיה קשה בחיי סלוצקי. הוא, מיסד ה„מזרחי״, שנשא כל העת על שכמו את כל סבל הפדרציה האורטודוקסית הזאת, נשאר יחיד ובודד לדעה בתוך המחנה, והמוסד, שהוא, סלוצקי, טפח ורבה אותו בכל כך הרבה עמל ויגיעה, רוח אחרת היתה אתו, רוח משבר ומפרק את אותם העיקרים, ששמשו לו יסוד לבסס עליו את ה„מזרחי״. הפירוד הזה שנתהוה בין סלוצקי ובין המזרחיים נמשך עד העת, שהצעת אוגנדה פשטה את הרגל. וגם אז לא מהר סלוצקי לשוב ולתת ידו לבעלי-בריתו לפנים. שלום-אמת בינו ובין המזרחיים נעשה רק כעבור שנתים ימים, אהרי הקונגרס הציוני ההאגי, אם לא אטעה.

בפעם האחרונה ראיתי את סלוצקי בקונגרס הציוני הי״א בווינה. מאותו זמן לא יספתי עוד לראותו, אבל לא חדלנו מבוא בכתובים איש עם רעהו. מכתבו האחרון, שהבאתי קטע ממנו בראש מאמרי זה, נכתב ביום הכ״א לחדש אווגוסט שנת 1915. מאז נסתם כל חזון ממנו. אחרי המהפכה הריבולו־ציונית ברוסיה, כשהתחילו מתקבלות משם לווילנה הידיעות הראשונות, נודע, לי, כי סלוצקי השתתף בתור ציר נבחר מעירו וסביבותיה בקונגרס הציוני, שהיה בפטרבורג ובכל הועידות והמועצות הציוניות שהתכנסו אחריו, וכי הוא מפורסם ברבים כאחד העסקנים הצבוריים רבי־הפעלים בפלך צ׳רניגוב. בחורף שנת תרע״ח לאחר שעלו הבולשביקים לגדולה ובעקבותם התפשט נגף הפוגרומים בנגב רוסיה, רפו ידי סלוצקי בעבודתו. הוא התחיל מנבא לכלל ישראל ימי־עברות, והאיש הזה, שבצדק העיד עליו סופר אחד ב„העם״, כי „מטבעו לא היה מ הפסימיסטים, לבו לא נפל עליו גם בשעה שצרות תכפו עלינו ולא היה מתיאש מן הרחמים אפילו כשחרב חדה היתה שלופה נגד אומתנו האומללה״, — נתמלא יאוש מר. יאושו זה מצא לו בטוי נמרץ במכתב שכתב ביום כ״ג לחדש טבת תרע״ח בתור יושב ראש בועד הבחירה אשר בעירו אל „הועד הפטרבורגי המסדר את הכנסיה „היהודית״.

והדברים אשר כתב במכתבו זה, שלהלן אני מביא קטע ממנו עפ״י מאמרו של הסופר הנזכר, מוכיח, כי מזליה חזי, שהמות הקוצר קצירו בארץ, אורב גם לו עצמו. מה נוראה היא הרגשת המיתה הקרובה!

ואלה המה דבריו:

„מהעתונים הלא כבר ידוע לכם מצבם הנורא של אלפי רבבות אחינו בארצנו בכלל ויושבי פלכי הנגב בפרט. השערוריות והפוגרומים כדבר באופל יתהלכו מפלך לפלך, מעיר לעיר, ואין לך כמעט יום, שלא יתחוללו במקומות שונים פוגרומים בערים, בעיירות ובכפרים, ואין כל אפשרות לקדם את פני הרעה, ההולכת וגדלה מיום ליום, כי אין ממשלה ואין שלטון בארץ, אשר יוכל לעצור בעד משובת ההמון הפרוע ולהשיב ידו מבלע.

גם במחוזי גלילנו החל הנגף. כנהוג, מתחילים באחוזות האצילים ומסיימים בבתי היהודים וחנויותיהם. ויום יום באות אלינו ידיעות מהכפרים, שההמון הפרוע מתנפל על היהודים היושבים לבטח עמו, גוזל את רכושם ולפעמים שולח גם את בתיהם באש. היהודים האמללים עוזבים את בתיהם ואת רכושם ונסים אל אשר תשאנה אותם עיניהם, לבקש להם מפלט בהערים שעל פי רוב גם שם אין הבטחון גדול ביותר ויש לחוש שכאשר יבצעו הפורעים את מעשיהם בכפרים, יתנפלו גם על הערים.

במצב נורא כזה שרויים כעת אלפים ורבבות מאחינו ואין אחד מהם בטוח ביום המחר. מלבד זה הנה מלחמת אחים אשר בין בני רוסיה הגדולה ובין האוקראינים תביא גם כן הורבן נורא מאד בהרבה ערים וקהלות — כי הלא יודעים אתם את תוצאות מסע המחנות וההרס הנורא הבא בעקבותיהם.

ובשעה כזו אנו נגשים לסדר את הבחירות להכנסיה הכללית של יהודי רוסיה, כנסיה, שחפצים אנו, שיכנסו אליה הכחות היותר טובים של אומתנו, ושיהיו הנבחרים נבחרים על ידי כל העם לכל מפלגותיו, כנסיה, שהיא אפשר תחתוך להרבה שנים גורל אחינו בארצות, ואנחנו שואלים אתכם: האם אפשר לגשת לבחירות חשובות כאלו בשעה שחלק גדול מעמנו נתן לבז ולמשיסה, ומקוצר רוח ודאבון לב אינו פנוי כלל לעניני הבחירות, ובודאי החלק היותר גדול ממנו לא ישתתף בהבח'רות. שואלים אנחנו אתכם: אם אנחנו, „הקרובים אל החללים", המוכרחים יום יום לשמוע אנקת אמללים, המוכרחים יום יום לטכס עצה איך לקדם פני הרעה המתחוללת ובאה עלינו, איך נוכל לעסוק בשעה זו בעניני בחירות לכנסיה הכללית? הלא נהיה כמתעתעים בעיני אחינו יכזורים מלח על פצעי לבותיהם! הלא בצדק יאמרו לנו: מבלי עולם אתם! מעשי ידינו טובעים בים של דם ואש, ואתם עוסקים בעניני בחירות!

כן, אל נא תשכחו, חברים נכבדים, שאי אפשר כלל כעת לנהל תעמולה, שאין כל אפשרות כעת לנסוע במסלות הברזל, שעל פי רוב נפסקו בהרבה מקומות. ובזה הננו שוללים את היכולת מהמפלגות השונות לנהל תעמולה לטובת רשימותיהן בהרבה ערים, במקום שאין כחות אינטליגנטים מקומיים, ונחוץ לשלוח שמה אינסטרוקטורים לסדר את עניני הבחירות. עתה תשארנה בלתי מסודרות כלל, מפני שאי-אפשר לנסוע כעת במסה"ב, כידוע לכם.

וגם אם תהיינה בחירות ויהיה לנו מספר ידוע של נבחרים שנבחרו כך או כך, האם יוכלו לנסוע בתנאים כאלה לפטרוגראד, בשעה שאין אנחנו יודעים כלל, מתי תפתח ה„אספה המכוננת" ואם תפתח בכלל? האם יוכלו לעזוב את בתיהם בשע מסוכנת כזאת, שבכל אחת מחכים לפוגרומים והתנפלויות? הלא גם אותם הנבחרים המעטים שיהיו לנו, יהיו מוכרחים לשבת במקומם, והכנסיה תפתח מבני פטרוגראד, שעל פי רוב נכנסו בכל הרשימות בתור קנדידטים. האמנם זאת תהיה הכנסיה הכללית של יהודי רוסיה, אשר תלינו בה כל-כך הרבה תקוות מזהירות?"

לאחר שהיא מציע „להחות לזמן ידוע את הבחירות", הוא מוסיף:

„הרבה דורות ושנים חכינו לכנסיה הזאת. נחכה עוד קצת עד אשר ירחם ד' את עמו וישכו גלי המים הזדונים, עד אשר יהיו אחינו בטוחים בחייהם ובחיי הנפשות היקרות להם, ואז נוכל להאציל עת וזמן לעניני הבחירות, ונוכל להשתדל בנפש שלוה ושקטה, שישתתפו כל אחינו בבחירות האלו והעיקר שידעו טיבה ותכונתה של כנסיה זו, ושיצביעו אך בעד אותם הקנדידטים שהם מוצאים אותם ראויים למשרה זו, על פי שיטותיהם והשקפותיהם. אך זאת תהיה כנסיה הראויה לשמה, שנוכל להפקיד בידה עתידותינו במדינתנו.

„מי שמתו מוטל לפניו איננו יכול לעסוק במזמוטי חתן וכלה. במצב כזה נמצאים הרוב היותר גדול של יהודי ארצנו, והאמנם תכריחו אותם בלי כל סבה נכונה לזה, לבחור את הכנסיה בתנאים קשים ומרים כאלו?"

* *
*

ורק ימים מעטים עברו ונבואתו נתקיימה: הוא ואשתו עמו שכלו שניהם יום אחד על ידי אנשי־רצח בתוך שאר מאות חללי ישראל קרבנות הפוגרום בנובגורוד־סוורסק.

וערירי הלך האיש; לא הניח אחריו בן או בת.

נוחה בשלום, חבר יקר! לא לשוא חיית, בפועל פעלת על שדה תחית עמנו בספרות ובחיים, הצבת לך בזכרוננו יד ושם טוב מבנים ומבנות, שם־עולם אשר לא יכרת.

יְהוֹשֻׁעַ אַיְזֶנְשְׁטַדְט (ברזלי).

(להולדות הישוב העברי החדש בארץ־ישראל).

שמו של יהושע אייזנשטדט קשור קשר אמיץ בתולדות הישוב העברי בארץ־ישראל בתקופת שלשים השנה האחרונות. במשך העת הזאת לא נעשה בחיי הישוב העברי בפלשתינה שום דבר מועיל וחשוב בלי השתתפותו וסיועו של יהושע אייזנשטדט. עתה בימינו אין בארץ־ישראל שום מוסד איזה שיהיה תרבותי או כלכלי, שלא חלה בו ידו העמֵלה של אייזנשטדט להרחיבו ולהעלותו אל מרום התקון והשכלול. ישנן אינסטיטוציות בארץ־ישראל, שאייזנשטדט היה גם המכריז והמעורר את דעת הקהל על נחיצותן גם מיסדן ומוציאן אל הפועל. בהיותו בעל מזג חם ורותח עם אש של נוער שאינה פוסקת, בעל לשון למודים בפה ובכתב ומסור מסירה עמוקה לרעיון התחיה העברית הלאומית, הבין תמיד לפעול ולהשפיע ברוח זה על אחרים.

אייזנשטדט היה מטבעו איש מלחמה ורוח עשוי לבלי חת ולפיכך לא נרתע אחור בעבודתו היום־יומית לטובת תחית־האומה מפני כל מכשול, וכל אבן־נגף לא עצרתהו בדרכו. כל עבודה בשביל העם היתה לו חשובה ויקרה, ובשעה שהיה בטוח, כי מפעל זה או אחר עלול להביא תועלת להתנועה הציונית במקום תעודתה ותכליתה האחרונה, לא ידע ליאות וקושי.

ואת כל זאת פעל ועשה אייזנשטדט בתנאי־קיום קשים ומרים ובתוך הים של צרות הגוף והנפש, כמו שיראה הקורא בפרקים הבאים.

II.

יהושע אייזנשטדט נולד בשנת 1855 בעיירה הליטאית קלצק בפלך מינסק. בימי ילדותו נתחנך חנוך אורטודוקסי. למרות רוח אבותיו הקנאים נכנס לגמנזיה רוסית. אבל לא ארכו לו ימי למודו שם. באחרונה הוכרח להכנע לרצון אביו ולצאת מבית־הספר לעם הארץ.

מאז השתלם אייזנשטדט בלמודים בעצמו. וכך עברו עליו ימי נעוריו עד שאירעו פתאום מאורעות, שנתנו דחיפה מיוחדת למהלך חייו הבאים. אייזנשטדט עצמו מספר על המאורעות הנזכרים כדברים האלה:

„בשנת העשרים והתשע לימי חיי נעשה דבר, שהוכיח לי את אפסותם הגמורה של כל האנטרסים הפרטיים שלי. הפוגרומים, אף כי לא פרצו במקום קרוב לי, השרו אותי בעצבת עמוקה, ואני נדרתי נדר להקדיש את כל חיי לעמי ולתחיתו בארץ־אבות. הגעגעים, שהיו לי משכבר הימים על ארץ־ישראל הלכו והתעצמו... ובמלאת לי שלשים שנה השלכתי יום אחד את כל עניני אחרי גוי ואסע לארץ־ישראל".

מאותה שעה ואילך נעשו חיי אייזנשטדט שרשרת שאינה פוסקת של איניציאטיבות ופעולות שונות על שדה רעיון התחיה העברית הלאומית.

בפעם הראשונה בא אייזנשטדט לארץ־ישראל בתחלת הקיץ של שנת 1887. אבל הוא לא מצא שם את אשר ציר לו בדמיונו. רושם קשה עשו עליו יחוסיו הגסים של פקידי הבארון רוטשילד אל הקולוניסטים. ביחוד הכעיסהו תמרורים מצב המושבה היהודית המוקדמת בזמן „ראשון לציון". שם דרש האדמיניסטראטור — אופיציר צרפתי מחיל־המלואים, הירש שמו — מאת הקולוניסטים, כי יחתמו כלם על כתב־אמנה, שאינם אלא רק שכירי־יום, העובדים אדמת זרים. מלבד זה גזר אותו האדמיניסטראטור על שלשה מחשובי האכרים, שהיו ממיסדי „ראשון לציון" ושהשקיעו בה את כל כחותיהם, כי יעזבו את המושבה. כל טענותיהם של הקולוניסטים, כי הם חושבים את האדמה לקנינם הפרטי וכי לא לקח אותם הבארון רוטשילד על מנת לשעבדם, לא הועילו. באותה שעה נתעורר באייזנשטדט הגבור הלוחם... בשני מאמרים נלהבים, שפרסם ב„המליץ" הפטרבורגי וב„הצבי" הירושלמי — זו היתה יצירתו הספרותית הראשונה—על דבר המצב במושבות הבארון, הטיל סער בדעת הקהל העברי, ומכל עברים התחילו עפות מחאות נגד הירש וגם נגד „הנדיב הידוע". אבל מאז לא יכל עוד אייזנשטדט להתעכב ב„ראשון לציון". הירש צוה במפגיע על בעל־הבית אשר גר אצלו, כי יגרשהו ממעונו... אז עבר אייזנשטדט לגור במושבה אחרת ממושבות הבארון. שם תקפה אותו קדחת קשה, ובמצות הרופא היה זקוק לחינין ולא הניח הירש להרוקח שב„ראשון לציון" להכין בשבילו את סם־המרפא הנזכר. כל כך בערה חמתו על אייזנשטדט. אז התחיל אייזנשטדט מנהל תעמולה רחבה בין הקולוניסטים, שישחררו את עצמם משעבודה של האדמיניסטרציה, והביא לידי כך, שנוסדה אגודה חשאית שמטרתה היתה לצאת יציאה ריבולוציונית למלחמה נגד כל שיטת ההנהלה של פקידי הבארון במושבות. אולם הדבר נודע להירש, ומאז אסור היה לאייזנשטדט להראות ולהמצא בכל קולוניה.

שנה שלמה בלה אייזנשטדט בארץ־ישראל, והרושם הכללי שעשתה עליו ישיבתו שם, לא הרנין אותו כלל. תחת יהודים אכרים עובדי־אדמה עומדים עמידה חפשית, מצא אנשים משועבדים ברוחם ובנשמתם... ומצד שני הצער

מאד לראות, כי רבם הגדול של הקולוניסטים אינם מכירים כלל את תפקידם בתור חלוצים ואין להם שום מושג מן האידאל של התחיה, שהם צריכים לשמש לו אבני־פנה . . . לכל אחד מהם היה רק רעיון אחד ותקוה אחת— לעשות עסק ולהרויח. מצב־רוחו של אייזנשטדט בעת ההיא מצא לו בטוי בדברים האופיים האלה שרשם באותה עת בפנקס היומי שלו:

„כלום לא באנו לכאן אלא לשם ממון, לשם פרנקים ובשליקים בלבד? כלום לא באנו לכאן לחדש את מוסדות חיינו הרעועים, לברוא לעצמנו רוח חדשה וסדרי חיים חדשים, אשר לא בערכו של השקל יערכו? ומחשבה אחת תקפה אותי: נחוצים לנו אנשים חדשים, אשר יקדישו את מיטב כחותיהם, את כל מעינם לדבר אחד — לאידאל התחיה, לאותו האידאל שהוא הכל ומבלעדו אין כל. ומדעתי שמתוך החבורה הקטנה אשר בארץ אי־אפשר שיקומו האנשים האלה, הגאים וגבורי־הרוח, החלטתי לשוב לזמן־מה לחוץ לארץ: אולי אמצא שם את אשר אנכי מבקש.

ובחדש מאי שנת 1888 שב אייזנשטדט לרוסיה. ראשונה סר על דרכו לאודיסה, והזדמנות היתה בדבר, כי שם „מצא את אשר בקש"...

II.

עם חבילות, חבילות של הצעות ותכניות בא אייזנשטדט לרוסיה, וכלן לדבר אחד נתכוונו: להעמיד על יסודות חזקים את מצבו של האכר היהודי בארץ־ישראל. אייזנשטדט ראה והכיר, כי עמוד התוך שבנין עתידות האומה הישראלית בארץ־ישראל נשען עליו, הוא רק ה„פועל". אופיית מאד היא העובדה הידוע רק למועטים, כי באחת מתכניותיו הקדים אייזנשטדט את הצעת פרנץ אופנהיימר על דבר הקולוניה הקואופרטיבית של הפועלים. אבל אז לא נמצא איש, שישים אליה לב.

באודיסה הציע אייזנשטדט את תכניותיו לפני החבורה הקטנה של עסקני חובבי־ציון אשר בעיר. בעת ההיא לא נוסד שם עדיין הועד הפלשתינאי, אבל אודיסה כבר היתה אז מרכז הנהגת כל העבודה החשאית של חובבי־ציון ברוסיה, שבראשם עמד הד"ר פינסקר. בישיבה של אנשים יחידי־סגולה הרצה אייזנשטדט על דבר המצב בארץ־ישראל, ומסקנתו האחרונה היתה, כי אדמת ארץ־ישראל צריכה להעבד רק על ידי אכרים יהודים, וכי קודם כל צריך ליסד פונד גדול ומיוחד לטובת הפועלים. דבריו הנלהבים של אייזנשטדט פעלו על השומעים פעולה נמרצת. הכל הכירו תיכף, כי יש להם כאן דבר עם אגיטאטור ממדרגה ראשונה לרעיון תחית העם העברי. רושם מיוחד עשה אז אייזנשטדט על אחד הנאספים. זה היה אשר גינצברג, שנתפרסם אחרי כן בעילום שמו אחד־העם, אשר ראה באייזנשטדט בפעם הראשונה איש בעל התלהבות כל כך גדולה ואמונה כל כך עמוקה בעתידותיה של האומה הישראלית במולדתה העתיקה. מענין הוא מה שמספר אייזנשטדט בזכרונותיו, כי תיכף, בשעת פגישתו הראשונה עם אחד־העם חלף במחו רעיון כברק, כי זהו האיש שאותו הוא מבקש

כי זהו האיש, העתיד להשיב לרעיון התחיה את כחו ומעוף שלו" — התודעות זו של אייזנשטדט ואחד־העם פעלה על שניהם פעולה הדדית. אחד העם, שעמד אז עדיין הרחק מאד מן הספרות ושלא חשב מעולם להיות לסופר, פרסם אחר כך ב„המליץ" תחת השפעתו והפצרתו של אייזנשטדט את מאמרו הראשון „לא זה הדרך", שעשה בשעתו רעש גדול וחולל מהפכה שלמה במהלך התפתחותו של רעיון חבת־ציון. כידוע היה המאמר הזה לאבן־הפנה ביצירותיו הפובליציסטיות הפילוסופיות הבאות של אחד־העם, שקנו להם בהמשך הזמן פרסום בשם הכולל „אחד־העמיות".

שנה וחצי בלה אז אייזנשטדט ברוסיה. הוא עבר בערים ובעיירות שונות ויעש תעמולה נמרצת בפה ובדפוס לרעיון יסוד פונד לטובת הפועלים ותמיכת חברי „ביל"ו", אכרי המושבה גדרה, שנמצאו אז במצב קשה מאד. בסוף החורף שנת 1889 בא אייזנשטדט פעם שניה לאודיסה. זה היה בעת אשר אנשים אחדים, עם אחד־העם בראש, הורו והוגו בחשאי את הרעיון על דבר יסוד אגודת־סתרים, שתעבוד עבודתה בתוך העם למטרת חנוך דור של לאומיים נלהבים, אשר שאיפת התחיה תהיה לתוכן חייהם. אחד־העם גלה לאייזנשטדט את אשר עם לבבו, ותיכף לאחר שנוסדה האגודה נשלח אייזנשטדט מטעם החברה בתור ציר לערים שונות לרכוש לה חברים מקרב האנשים העומדים על רום ההרגשה המוסרית ונועם המדות. תוצאות נסיעותיו של אייזנשטדט בערי־התחום הנן לעצמן פרק חשוב מאד בתולדות חברת „בני־משה" והציונות הרוחנית.

בסוף שנת 1890 בא אייזנשטדט לארץ־ישראל בפעם שניה והתישב שם ישיבת־קבע עם בני־ביתו. בעת ההיא היה מצבו החמרי קשה מאד. זמן ידוע ישב עם בני משפחתו בצריף, ובמשך חצי שנה כלכל את נפשו ואת הנפשות התלויות בו בלחם יבש וזיתים. אבל רוחו לא נפל עליו, והוא המשיך את עבודתו ביתר מרץ וביתר עוז.

בעת ההיא כבר אָשרה ממלכת רוסיה את פעולת חובבי־ציון, שהיה להם ביפו ועד־פועל מיוחד, אשר נהל את כל העבודה בארץ־ישראל. בועד זה נמנה אייזנשטדט למזכיר ובאחרונה נמסרה לידו ההנהגה כולה. במשך חמש שנים רצופות הוציא אייזנשטדט את ה„מכתבים מארץ־ישראל" המפורסמים, שנשלחו בכל תפוצות הגולה ברבבות אקזמפלארים, ועת ידועה שמשו כלי־מבטא לדעת הקהל בארץ־ישראל. המכתבים האלה היו כעין דֶבֶק מאַחד את חובבי־ציון המפוזרים והמפורדים בכה ובכה. באותו זמן התעסק אייזנשטדט הרבה בעבודת הישוב החקלאי. בהשתתפותו ובסיועו נוסדו המושבות: סגרה, קוסטינה, רחובות, מתולה ומשמר־הירדן. הרבה פעל ועשה אייזנשטדט בעת ההיא גם על שדה התרבות. בעזרתו נפתחו ביפו שני בתי־הספר לבנים ולבנות. עם כל היותו טרוד בעבודות המעשיות האלה מצא לו זמן גם לפעולתו הספרותית ויהי עוזר תמידי לכל העתונים והירחונים העברים, שפתחו את שעריהם בתחלה לפני רעיון חבת־ציון ואחר־כך לפני הציונות.

III.

בשעה שהתעורר בעולם הציוני הרעיון על דבר יסוד בית=האוצר העברי הלאומי הוזמן אייזנשטדט לבוא מיפו לרוסיה. כעבור עת ידועה נוסד על פי האיניציאטיבה שלו סניף להבנק בירושלים, אשר בהמשך הזמן נמנה למנהלו, ונשאר במשרתו זאת עד העת האחרונה. בירושלים נעשה אייזנשטדט חביב לבריות, ליהודים ולערביאים. על פי הצעת אייזנשטדט נוסד בירושלים „בית=העם", שנעשה מקום ועד להאינטליגנציה היהודית ורכז מסביביו את טובי הכחות האנטלקטואליים. אייזנשטדט היה המתחיל בתעמולה לטובת יסוד הגימנאזיה העברית בירושלים ועוד כמה מוסדות תרבותיים. אולם בכל עבודותיו המרובות והשונות לא מצא לו ספוק עדיין. תמיד נדמה לו, כי טרם יצא ידי חובתו לרעיון התחיה ויבקש לו׳ מקצעות חדשים של מעשה ועבודה. כמעט כל ימיו היה ממתנגדי עסקני=הישוב „המושבעים". תמיד היה תובע מהם יותר רצינות ויותר התמכרות ביחס אל העבודה. בהתלהבות מיוחדת הגין אייזנשטדט על אינטריסי הפועלים נגד בעליהם, על=ידי זה נעשה מפורסם גם בקרב החוגים הדמוקראטיים שבארץ=ישראל. בקיץ שנת 1912 חגג כל הישוב העברי בארץ=ישראל, בלי הבדל מפלגות ומעמדות, את חצי=יובל עבודתו הספרותית והצבורית של אייזנשטדט.

אייזנשטדט נחשב לז׳ורנאליסט בעל כשרון. במשך שלשים השנה האחרונות פרסם מאמרים הרבה, וכולם על דבר עניני ארץ=ישראל, בעתונים ובירחונים. עת ידועה היה סופרם הארצי=ישראלי של ה„שלח" וה„עולם". בין שאר ענינים הדפיס אייזנשטדט בה„עולם" שורה שלמה של מאמרים סטאַטיסטיים על דבר המוסדות הצבוריים היותר חשובים שביפו וירושלים. על כל מה שיצא מעטו של אייזנשטדט שפוך לבוב ופתוס מיוחד. כל שורה נושמת חבה ומסירות אל רעיון התחיה העברית=הלאומית ואמונה חזקה ועמוקה בעתידותיו המזהירים של העם העברי. אייזנשטדט כתב את כל מאמריו בעלום שמו „ב ר ז ל י", ובשם הספרותי הזה נודע מאז ועד היום לקהל=הקוראים העברי.

***

בעת האחרונה שלפני המלחמה חלם אייזנשטדט על דבר מסע לרוסיה כדי לעשות שם תעמולה לרעיון „גאולת הארץ". והנה פרצה מלחמת=האתנים ועצתו הופרה. יחד עם שאר עסקנים עזב אייזנשטדט בלב דוי וביגון קודר את ארץ=ישראל בעצם עבודתו הפוריה ויצא לשווייציה ושם גר עד יומו האחרון. הלוחם הנלהב והכביר הזה לגאולת ישראל לא זכה לראות את אופקי=האורה שנפתחו לפני חירות עמנו...

אני מסיים את מאמרי בדברים האלה, שרשם אייזנשטדט בפנקס היומי שלו :

„היו ימים וירחים, שאני ובני ביתו סבלנו חרפת רעב, פשוטו כמשמעו, ואף על פי כן לא לקחתי תמיכה מאיש ואדחה את כל ההצעות שהציעו לפני על מנת שאעזוב את הארץ. הסיסמה התמידית שלי היתה : ע ל הארץ , או מ ת ח ת לארץ , אבל לא מ ן הארץ״!

אבל באה המלחמה ועקרה אותו בחזקת=היד מעל הארץ ותטלטלהו על אדמת=נכר...

„מֵהֶרְצְל יוֹתֵר מִכֻּלָּם" ...

(ברודס והרצל).

I.

הרצל שאף מן השעה הראשונה ואילך לעשות את הציונות לתנועת־עם במלוא המובן, ולפיכך נתן תמיד חשיבות מיוחדת להפצת הרעיון במדינת רוסיה, במקום רב בנינה ורב מנינה של האומה הישראלית.

מספרים עליו על הרצל, כי בקונגרס השני או השלישי אמר בתמיה בשיחתו עם אחד ממקורביו שבין ציוני־רוסיה:

— רואה אני לפני רק את שליחי „עשרת האלפים העליונים", את בעלי הכיס והתורה וההשכלה, והעם היכן הוא?

אז הסבירו לו, כי אם אין הדעה הציונית נפוצה עדיין כל צרכה בין השדרות התחתונות של העם, אין זה אלא רק מחוסר תעמולה רחבה ומקפת.

הרצל שמר את הדבר בלבו. מאז בקש עצות להגדיל ולהאדיר את האגיטציה הציונית, וביחוד זו שבכתב, בקרב יהודי־רוסיה.

לא ארכו הימים והרצל הודיע במכתב ליחידי־סגולה מן העסקנים הציונים, כי נמלך בלבו והחליט להוציא שבועון בלשון היהודית.

הרצל ידע יפה, כי באותו זמן כבר יצא על ידי חברת „אחיאסף" בווארשה השבועון „דער יוד", שנועד בעיקרו להיות כלי־שרת להרחבת הרעיון הציוני בין אלה, שאינם נזקקים ללשון אחרת מלבד הלשון היהודית, ואף על פי כן החליט מה שהחליט.

כאשר העירו אותו על הדבר, ענה בתור חוות־דעת, כי עתון ציוני הראוי לשמו ולתכליתו, צריך לצאת במרכז העבודה הציונית ולקבל השפעה לא סחור סחור ועל ידי קפנדריאות, אלא בדרך ישרה ומתוך צינור ראשון.

לפי נוסחא אחריתא, שנתפשטה אז בחוגי הציונים, אמר הרצל:

— „היוד" עומד למעלה מן העם, ואנחנו הציונים צריכים לרדת אל העם...

הכל ידעו, כי היה הרצל קורא את גליונות „היוד" תמידים כסדרם.

היו כאלה, שאמרו להעלות על הפרק את שאלת־הכסף, אבל נמנעו מזה, ולא העלו. הם ידעו על פי הנסיון, כי לא יסוג הרצל מפניה, ואפילו אם יהיה ברי לו מלמפרע, שהעסק רחוק משכר וקרוב להפסד, ולא מפני שאינו חס על ממונם של ישראל, אלא מפני שלצרך דבר, העומד לפי דעתו, ברומו של עולם הציונות, הוא ממלא בשעת הדחק את הגרעון מכיסו, כמו שהוא נוהג את עצמו לעשות לפרקים ב„וועלט" האשכנזי.

ביום בקר אחד נתפרסמה מודעה בעתונים, כי בווינה עומד לצאת עד ידי הנהגת ההסתדרות הציונית העולמית שבועון יהודי בשם „די וולט"...

II.

נתעוררה אצל הרצל שאלת הרדקציה: מי יהיה עורך השבועון? אמנם הוא, הרצל, עצמו, יסמן לו תכנית, הוא יורה לפניו דרכו, והוא יאציל עליו מרוחו ויטהו לכל אשר יחפוץ, אבל את ידי־מי ימלא לעמוד בראש המערכת ולפקח על עניניה?

פנה הרצל על ימין ועל שמאל לבקש לו עורך. ספרו אז, כי נסה לעשות חוזה עם אחדים מטובי הסופרים ברוסיה, והחוזה לא עשה פרי: איש מהם לא נדרש לו, זה מטעמו וזה מטעמו.

לבסוף נתן הרצל עיניו בסופר ראובן אשר ברודס, שישב בעת ההיא בווינה.

הקוראים המצוים אצל הספרות והעתונות העברית, יודעים בודאי, מי הוא ברודס זה. יודעים הם הללו, כי ברודס הוא אחד מזקני הסופרים העברים, אשר יצא על במת הספרות בעת אחת עם סמולנסקין ואשר העמידו רבים את כשרונו הספורי במדרגה יותר גבוהה מזה של האחרון. אבל ברודס הצטיין בשעתו לא רק בתור מספר בלבד. הוא היה כפטיש המתחלק לכמה ניצוצות, כרב סופרי־ישראל בני הדור העבר. הוא כתב לא רק רומאנים גרידא, כי אם גם בקרת ופובליציסטיקה וגם עניני־מדע וחכמת־ישראל, ובכלם עשה לו שם. בזמנים שונים ובמדינות שונות נסה להוציא עתונים בעברית ויהודית, והפליטונים והסקיצות הקטנות, שפרסם בהם על הסדר, משכו עליהם את עיני קהל הקוראים ביפים וחנם. בימי בכורי רעיון חבת־ציון נסחף ברודס עם הזרם וממנו עבר אל הציונות מראשית צמיחתה ויהי לה למטיף ויעש לה נפשות הרבה ברומניה ובגאליציה בכתב ובפה, כי היה גם דברן מצוין ובעל פום ממלל רברבן.

הרצל לא קרא מימיו את יצירותיו של ברודס, כשם שלא קרא מימיו את יצירותיהם של יתר הסופרים העברים, והוא ידע אותן רק על פי השמועה. כאספות ציוניות נפגש לפעמים עם ברודס, אבל לא הכיר אותו מקרוב ולא

התעניין בו. אל הרדקציה של ה„וולט היהודי הזמין אותו בעצת העסקן והציוני המפורסם האדריכל מ א ר מ ו ר ק, שהיה ברודס מבאי-ביתו.

בשיחה הראשונה, שהיתה להרצל עם ברודס בעניני המערכת, אמר אליו בתוך שאר דבריו:

— שמעתי עליך אומרים, כי בן ו ו י ל נ ה אתה, וזה משמש לי ערובה נאמנה, שמצאתי בך איש כלבבי. אדם שכמותך, שיצא מעיר ואם בישראל, ממרכז מרובה באוכלוסין של יהודים כווילנה, בודאי שתכן את רוח העם וטעמו, והוא יודע לדבר אתו בלשונו ובסגנונו. ואל נא תהא ידיעה זו קלה בעיניך. ראשית חובת העתונאי העממי היא: להשמר מלשון מדברת גדולות ולכתוב בשפה פשוטה ומובנת, שירוץ הקורא בה.

מקץ ימים אחדים הביא ברודס להרצל את המאמר הראשי, שכתב לגליון הראשון של ה„וולט" עפ"י הסימנים שמסר לו.

תכן המאמר היה: בירור תעודת הציונות וערכם של הקונגרסים.

הרצל קרא את המאמר אחת ושתים ויקמוט את מצחו וישב ויקרא אותו בשלישית. אחר כך הניח מידו את הגליון וינעץ בברודס שתי עינים תמהות וישאלהו:

— וכי בלשון זו מדברים היהודים בווילנה?

ברודס, כסופר מבית-המדרש הישן, אהב לתבל את מאמריו בדברי חז"ל ובלקוטים מספרי-קדמונים ומחבורי בעלי-האסופות ובחדודים ובהמצאות בלשניות מעין לשון נופל על לשון, והרצל לא יכל לעמוד על כל אלה בשום אופן, ויהי לו המאמר כספר החתום.

— אמנם אין יהודי-ווילנה מדברים בלשון זו—ענהו ברודס—אבל כן צריך לכתוב, כמדומני, כדי שיכנסו הדברים ללב העם. כך מקובלני מפי הנסיון.

—אם קבלה היא בידך—קרא הרצל—אנכי לא אקבל!

והרצל לקח את המאמר והתחיל מעביר אותו בקולמוס, מוחק מה שטעון מחיקה ומתקן מה שצריך תקון, וככלותו את מלאכתו הושיט את הגליון לברודס ויאמר:

— קום קרא!

אך העיף ברודס את מבטו במאמר קרא:

— הלא אין זו אלא לשון ו י נ א י ת?!

— ואתה תטיב ברצונך לתרגם את הדברים ו י ל נ א י ת.. ענהו הרצל בחיוך קל.

זה היה הלקח הראשון, שנתן הרצל לברודס.

III.

קשה מאד היה הדבר לברודס לשחות נגד הזרם ולשנות ממטבע שטבע לו במאמריו מיום היותו לסופר בישראל. קשה מאד היה עליו להוציא מאמר מתחת ידו מבלי הכניס ליורה שלו את התבלינים התלמודיים ואת ההמצאות הלשוניות ואת הקאלאמבורים, שהיו שגורים על פיו ושנזדקן בהם. הסופר המהיר הזה, שהרגיל לכתוב עשרות עניני=ספרות בנשימה אחת, התחיל מזיע ויושב שבעה נקיים על כל שורה ושורה. ולא עצם המאמר, לא התוכן, עלה לו בקושי גדול כל כך. ברעיונותיו לא שלח הרצל יד ולא נגע בהם אפילו נגיעה כל שהיא. כלי=המחשבה — כך אמר לו הרצל פעם אחת—אינם נתנים בהקפה, מתנת=אלהים הם לאדם מתחלת ברייתו. אבל הקליפה, הצורה החיצונית — עליה הקפיד הרצל הקפדה יתרה. יין מפאר בכלי מפאר — כזו היתה הסיסמה שלו. זכר ברודס את ימי גדלו מלפנים, את הימים שהוא עצמו היה רדקטור בישראל ומאמרי הסופרים עוברים לפניו כבני=מרון והוא עושה בהן מה שלבו חפץ, גורע ומוסיף, מוסיף וגורע, והוספותיו היו דוקא לקוטי=אמרים לקוחים מתוך הגמרא והמדרש והספרות הרבנית וכדומה מן הדברים, שעתה מוצא הרצל בהם נימא וגוזר עליהם כליה. זכר הסופר הזקן את כל אלה ותשוח עליו נפשו, ויש אשר התעקש ולא חפץ לקבל מרות מהרצל, ויש שנדמה לו הרצל כגוזל ממנו את פרי בטנו, את פתגמיו ומשליו, אשר ספח ורִבה אותם ימים על שנה, והוא עמד לבקש על נפשו מלפניו, אבל — לשוא, אין הרצל יודע רחם בדין...

עמד הרצל על טרגדיה זו שבנפש האדם, שעברו עליו רוב שנותיו בעבודת הספרות ושכבר נשתרש במנהגי=הכתיבה שלו, ועתה באים וכופים אותו כי ישוב ויעשה בריאה חדשה כקטן שנולד. ולפיך היה הרצל בכל פעם משדלו ומפיסו בדברים, מעיר אותו רכות על דבר זה ואחר שצריך להשתנות, לפשוט צורה וללבוש צורה. ויש שהיה הרצל לוקח אתו את ברודס אל לשכת עבודתו בהרדקציה של ה„נייע פרייע פרעסע" ומראה לו את הפליטונים של חשובי הסופרים האוסטריים והגרמנים, שהיו מעובדים ומלוטשים ומהוקצעים על ידי בעפרון האדום אשר לו. אף על פי כן לא נחה דעתו של ברודס עדיין, ובעת הראשונה היה בשבתו בחברת הסופרים ממכיריו, רוטן וקובל על הפליטו=ניסטן של ה„נייע פרעסע", העושה בלשונו ובסגנונו היהודי כאדם העושה בתוך שלו...

לאחר עמל יום תמיד במערכת ה„נ. פ. פ." ובלשכה הציונית היה הרצל בא בערב כשהוא עיף ויגע אל הרדקציה של ה„וולט" ומגיה ומתקן את כתבי ברודס. ביחוד היה מדקדק כחוט השערה במאמריו הראשיים, הדנים בשאלות ההסתדרות הציונית ושנכתבו על פי הוראותיו וסימניו והדברים, אשר שם בפיו. מספרים, כי פעם אחת בא הרצל אל מערכת ה„וועלט" בשעה מאוחרת בלילה

בשובו מישיבת הועד הפועל, ולא מצא את ברודס, כי כבר הלך לביתו. אז טרח הרצל את עצמו ובקש ומצא את ברודס במעונו הצר בעלית=קיר קטנה באחד מרחובות מושב היהודים, ושהה אצלו עד אור הבקר. . .

מעט, מעט השלים הסופר העברי הזקן עם הגהותיו ותקוניו של המנהיג הציוני הגדול, ופעם אחת אמר בשיחה עם אחד הסופרים:

— צר לי כי זקנתי, ואני הולך ושב משדה=העבודה. הרבה למדתי מרבותי: מאברהם מאפו ומקלמן שולמאן ומאדם הכהן, ומהרצל יותר מכלם...

לְזִכְרוֹן מַנְהִיג.

(על קבר של צ'לנוב).

בשמו של צ'לנוב קשורים המומנטים היותר חשובים, שהתרגשו ובאו בחיי התנועה הציונית מראשית צמיחתה עד היום הזה. את אחד המומנטים ההסטוריים האלה, שהייתי לו עד ראיה, אני רושם פה לזכרון, מפני שבו התבלטו ביחוד אישיותו המזהרת של המנהיג המנוח ומסירת נפשו אל רעיון התחיה.

I.

הדבר היה בימי הקונגרס הציוני בבזל. על שלחן הקנגרס הזה עלתה ראשונה ההצעה ה א ו ג נ ד י ת המפורסמת, אשר החצתה את ההסתדרות הציונית לשני מחנות: לאומרי-„לאו" ולאומרי-„הן". הרוב, אמנם לא כל כך גדול, עמד על צד האחרונים. החברים הרוסים של ועד-הפועל הגדול יצאו ברבם נגד אוגנדה. בראש האופוזיציה הזאת התיצב צ'לנוב. עוד יומים קודם שהעמידו את ההצעה האוגנדית למנין, פרצה בקרב הציונים הרוסים מלחמה עזה בין שתי המפלגות. לנקודתה העליונה הגיעה המלחמה בבוקר יום ההעמדה למנין—הוא יום השלשה עשר באווגוסט שנת 1903 — ושדה-המערכה היה אולם הקונגרס הקטן. הרוחות התלקחו והסער הלך הלוך וגדל מרגע לרגע; הנלחמים האשימו אלה את אלה בבגידה ובכל שבע חטאות-שאול. הדבר הגיע לידי כך, שהותרה רצועת המשמעת, ובחמם לא נשאו המריבים והמתקוטטים גם פני המנהיגים, וירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד...

באותה שעה כבר התחילו באולם-הקונגרס הגדול עושים הכנות אל ההעמדה למנין הדעות. אך זה מעט נכנס הרצל וישב על כסא הנשיאות, ומבטיו החודרים בחנו את שדה נצחונו הבא... לא רחוק ממנו ישב צ'לנוב, ופניו לבנים כסיד. לפני שנים, שלשה רגעים לחש לו הרצל באזניו את הדברים הנמרצים האלה: „ידוע תדע, כי אלה, אשר לא יסכימו אתנו היום בשאלה כזו, לא יוכלו עוד אחר כך לשבת אתנו יחד אל שלחן אחד".

ברגע זה נגש אחד הצירים, כמו דרך טיסה, אל שלחן העתונאים, וינח, במקרה, לפני—אני השתתפתי בקונגרס זה בתור קורספונדנט של „המליץ"— פסת-ניר קטנה כתובה בעט עופרת, ויבקש להמציא אותה לידי צ׳לנוב. בפתקא זו הודיעה קבוצה של צירי-רוסיה את צ׳לנוב, כי באולם-הקונגרס הקטן נעשים מעשים אשר לא יֵעָשו, ואם לא ימהר לבוא שמה תיכף ומיד, יש לחשוש לשלמותה של ההסתדרות. . . העתונאים מסרו את הפתקא אילך ואילך, עד שהגיעה לידי צ׳לנוב. בתחלה רמז צ׳לנוב בתנועת-יד, כי לא יוכל ללכת, אבל כעבור רגעים אחדים השליך אלינו מעל הבמה את כרטיס-הבקור שלו, וכתובים בו כדברים האלה: „אין אני י ָכ ו ל ואין אני צ ר י ך להניח את מקומי בשעה שממשמש ובא מומנט אחראי כזה בתנועתנו".

באחרונה לא יכל להתאפק וילך. באותה שעה נתעורר בו המנהיג. . . אין אני זוכר עוד היום מה ראיתי אז על ככה לעזוב את שלחן העתונאים וללכת אחריו. אך נכנס צ׳לנוב אל אולם-הקונגרס הקטן, פרץ שם קול בכי. והכל בכו: לא רק אלה העתידים לאמר „לא", כי אם גם אלה, שכבר החליטו להיות מבעלי „ההן". . . צ׳לנוב התיצב על אחד הכסאות ובקולו הרך והנעים קרא: „אחים! פה במקום הזה, שאנחנו נמצאים בה כלנו עכשו, נוצרה לפני שבע שנים הפרוגרמה הבזילאית. הרבה ויכוחים נסערים ונלהבים נשמעו אז פה על דבר השאלה, אם לכתוב „במשפט גלוי" או „במשפט העמים". רק בדבר אחד לא התוכחו פה באותה שעה; רק דבר אחד היה אז ברור לכל: ב א ר ץ י ש ר א ל. מאז עברו אך שנים אחדות, ועתה באים פתאום ורוצים למחוק את שתי המלים האלה מתוך הפרוגרמה. אבל התחזקו, חברים, השקטו ולבכם אל יֵרך, הִכָּנסו כלכם אל האולם והשמיעו את דעתכם איש איש את אשר ישים בפיו האלהים אשר בלבבו, ותחי זאת תנחומתנו, כי סוף סוף יהיה הנצחון על צדנו אנו, על צד מולדתנו העתיקה, על צד ארץ ישראל!"

רעם של קריאות „הידד!" לִוָּה את דברי צ׳לנוב האחרונים, ובמהירות-הברק נכנסו כולם אחריו אל אולם-הקונגרס הגדול.

II.

באולם התחילה אך זה מעט ההעמדה למנין. המזכיר ליאון ר י י ך קרא את הצעירים איש איש בשמו. בכל רגע נשמע באולם: „לאו!" „הן!" „לאו" „הן!" ברגעים הראשונים נראה היה כמו עתיד הנצחון להאיר פניו לבעלי „הלאו". אבל פתאום, ובאופן בלתי צפוי כלל, פגע בהם החץ ממקום, שפחות מכל אפשר היה לחשוש לסכנה מצדו. על הבמה עלה מנהיג „המזרחיים", הרב הלידאי המנוח, ר׳ י צ ח ק י ע ק ב ר י י נ ו ס, ובקול אדיר וחזק קרא: „ה ן!" זה שמש אות לכל יתר הציונים החרדים, כי יחוו פה אחד את דעותיהם

כדעת „הראש". מרחוק התבוננתי כי יושב צ'לנוב תחתיו כעל חדודי-חרש, והוא רועד לרגעים מהתרגשות-עצבים. פתאום נעלם. אחרי כן נודע לי, כי הלך אל מאחורי הקלעים. שם התיעץ במשך שני רגעים עם החברים הרוסים של ועד-הפועל הגדול, וכולם נמנו וגמרו, כי תיכף ככלות ההעמדה למנין יקרא צ'לנוב בשמם מעל הבמה הודעת-מחאה... על כתב-המחאה הזה חתמו רק שבעה חברים. שנים חוו את דעתם נגדה, האחד חסר, ואחד התפרפר בכל גוו פרפורים של יסורי-ספיקות וענויי-פקפוקים, ולא חתם. צ'לנוב שב תיכף אל שלחן-הנשיאות וימסור להרצל את כתב-המחאה באמרו: „נכונים אנחנו לכל מה שעתיד לבוא; יהיה מה שיהיה" („וויר זינד אויף אללע קאָנזעקווענצען בערייט") .

עובדה זו מסר אח"כ צ'לנוב עצמו בפרוטרוט בקונטרסו הרוסי „ציון ואפריקה", שפרסם בדפוס בשנת 1905. אבל בשיחה הפרטית, שהיתה לי אתו באותו יום, אמר מתוך הבעת צער מרובה, כי חושש הוא, שהפרזה האחרונה שלו, אשר הפליט פיו על דעת עצמו ובלי שום יפוי כח מצד זולתו— כך הודה לי אז—אפשר שגרמה כאב-לב להמנהיג הגדול,—דבר, שלא נתכוון אליו כלל.

קרוב לחמש-עשרה שנה כבר עברו מאז, ודברי צ'לנוב נשארו חרותים בזכרוני עד היום. מאמין אני לשמוע באזני עדיין גם את קולו, שנפסק לרגעים על ידי פרכוסי רעידה קלה...

—אין אתה יכול לצייר לך — כך התחיל צ'לנוב—את המצב הקשה והמדכא, שנמצאתי בו באותם הרגעים. מצד אחד הרגשתי, כי הדבר שנעשה לנשמת נשמתי, כי הדבר ששמש לי קודש-הקדשים הולך ומתערער, הולך ומתמוטט, ומן הצד השני לא יכלתי לשחרר את עצמי מן הרושם הכביר, שעשה עלי האיש, אשר אך בשלו התחולל כל הסער הגדול הזה. ברגע אחד הקסימני גם הכעיסני, משכני גם דחפני... כמתנגדי וכאויבי היותר גדול נחשב בעיני ברגעים האלה; אבל כיצד אפשר היה לבלי הֲנָהֵה מתוך יחס של סימפטיה עמוקה לאותו האיש, שכל דבור שלו וכל הגה שלו וכל תנועת שריריו נושמים אהבה וחבה לעמנו, ואמונה חזקה ועצומה, כי כל מה שהוא עושה כובש דרך לפני גאולת-העם? אני, וכל חברינו תמימי-דעים, סבלו הרבה בבוקר יום זה, אבל בטוח אני, כי הוא, כי לבו הגדול סבל לא פחות, ואולי עוד יותר...

צריך להעיר, כי מה שנוגע לצ'לנוב עצמו אין הדברים: „הוא סָבַל" אומרים עדיין כלום. יסורי הגוף והנפש שנשא האיש באותו יום של העמדת ההצעה האוגנדית למנין הדעות ובימים הבאים אחריו, היו ענויי-תָפְּתֶּה ממש. במשך שתים, שלש השעות שארכה ההעמדה למנין נשתנה צבע פניו חליפות. הוא ישב על מקומו נפעם ונדהם. הרבה מתנגדים היו להההצעה האוגנדית בתוך האולם, אבל כל כובד משאו של הרגע כמו רבץ רק עליו, על צ'לנוב, בלבד

אך נודעו תוצאות ההעמדה למנין, קם ממקומו קימה אבטומטית ויאסוף את ניירותיו וספריו ויחבוש את מגבעתו לראשו וירד מעל הבמה. לאן? ומפני־מה? זה לא ידע באותו רגע. רק דבר א ח ד הרגיש אז: פה, באולם זה אי אפשר לו להשאר עוד; פה אין לו עוד מה לעשות...

צ׳לנוב הלך מבלי דעת, אם הולך מי שהוא אחריו. הוא לא עשה חוזה מוקדם בדבר עם איש. אבל יציאתו עשתה רושם. חבריו, שהתמו אתו יהד על כתב־המחאה, היו הראשונים, שנלוו אליו. עברו שנים, שלשה רגעים ואל הדבר התבונן הקהל הגדול, אשר באולם מתחת ואשר על היציעות ממעל, ופתאום כמו נבקע הבית לקול רעם של מחיאות־כפים.

וצ׳לנוב הלך אט, מבלי הבט לעברים, וחבריו מתנהלים אחריו. מעט, מבט נספח אליהם קהל גדול...

כלם נכנסו אל אולם־הקונגרס הקטן. צ׳לנוב לקח את מקומו בפנה על יד החלון, ומרוב מצוקת־לב נעתקו מפיו מלים. חזות פניו החורים והנוגים עשתה על הרבה ממעריציו רשם מדכא והתחילו בוכים. דברן צעיר עלה על הבמה ודן את הרצל ברותחין. אחריו עשתה כמעשהו אשה צעירה, אשר קראה מתוך דמע: שבע שנים עבדנו וכבר אמרנו, כי עלה בידנו לחנך את מנהיגנו, כדי שיבין למשאת נפשנו ולתקוותינו, והנה בשנו משברנו. פתאום התעורר צ׳לנוב ממקומו ויקרא בחמת־רוח: „דברו מה שלבכם חפץ, אבל בו, במנהיג, אל תגעו! אל תדמו, כי הוא חוגג עתה את חג נצחונו. לבו הנדיב של הארי זב דם... בעינינו הוא נשאר גדול אפילו בשעת קלקלתו הזמנית!"...

התמרמרות הנאספים על ההחלטה שנתקבלה לשליח קומיסיה חוקרת לאוגנדה, הלכה הלך וחזק. נשמעו קולות קוראים להריסת „הסתדרות וליסוד אורגניזציה חדשה בלי הרצל... רבים דרשו, כי יקבלו בדבר החלטה תכופה. האטמוספירה כלה היתה רויה חמרים מפוצצים. די היה ניצוץ אחד להעלות בסערה את ההסתדרות כולה... צ׳לנוב היה הראשון שהרגיש את האחריות ההסטורית של הרגע בכל תקפה. עם זה התחיל מכרסם אותו כתולעת הרעיון, כי אלמלא יצא היום יציאה דמונסטרטיבית מאת אולם הקונגרס, אפשר שלא הגיעו הדברים לידי מצב מסכן כזה. בשארית כחו התנשא מעל כסאו ויעל על הבמה. תיכף השלך הס באולם. בקול רעד התחיל: „השומעים אתם, אחים, את הבכיות ואת הצעקות החודרות אלינו הלום מן המסדרון? השומעים אתם את הגניחות ההסטוריות? – הנה זהו נצחוננו! אבל עדיין זקוקים אנחנו לנצחון שני–לנצחון עלינו עצמנו... בשעה זו הרינו כלנו נרעשים ונדהמים מאד ומזועזעי־עצובים, ובמומנט אשר כזה אין איש מאתנו יכול לקבל עליו את האחריות בעד מעשיו. הצעד היותר קטן מצדנו עלול להרוס את כל עבודתנו הלאומית שעבדנו במשך שנים הרבה, ו„להחריב את בניננו ההסטורי חורבן גמור. לפיכך הייתי רוצה להשיא לכם עצה, כי נלך עתה איש למלונו, ובערב,

לאחר שכל אחד מאתנו ינוח קצת ויחליף כח, נשוב ונתאסף פה ובזהירות יתרה נתיעץ יחד מה לעשות ואיך לכלכל דבר".

הדברים עשו רושם. דומם התפזרו הנאספים, מלאי יגון ועצב הלכו ובראש מורד כאבלים...

III.

בא הלילה ההיסטורי של יום השלשה-עשר באווגוסט, — אותו הלילה, אשר לא ישכח, בוודאי, לנצח מלב כל אלה, שהשתתפו אז באספה. זה היה „ליל-שמורים" ממש. בשעה העשירית בערב התחילה הישיבה — וגם הפעם באולם הקונגרס הקטן, שנעשה בשני הימים האחרונים סמל „לנהרות בבל ששם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון" — ובשעה החמישית לפנות בוקר נגמרה. ועדיין אי אפשר היה לאמר, כי הקהל כבר נרגע כלו. עוד נודף היה באולם ריח גפרית... אבל לעמת זאת כבר שבה לצ'לנוב המנוחה הגמורה. הוא כבר היה בטוח, כי ההסתדרות לא תמוט. מנוחה זו אשר לא עזבתהו במשך כל ישיבת-הלילה, השתקפה מתוך התוכן ההגיוני של נאומיו וגם מתוך קולו הרך והנעים. רק שתי פעמים נרעש צ'לנוב באותו הלילה מרוב התמרמרות וכעס, וכל פעם גרם לדבר עלבון כבודו של הרצל. באמצע הישיבה הודיעו, כי הרצל מבקש את הרשיון להכנס אל האולם, ונמצאו כאלה, שהעיזו להציע, כי ירשו לו את הכניסה בתנאי קודם למעשה, שיבטיח למפרע להסכים לכל ההחלטות החדשות העתידות לה:קבל בסוד אומרי-ה„לאו". אחרים הציעו, כי יקבלו אותו קבלה דמונסטרטיבית, שלא בסבר פנים יפות, כי איש לא יברכהו בשלום ולא יושיט לו את ידו. שמע צ'לנוב ויתעבר ויקרא בקול: „חברים! אל נא תעשו מעשי-ילדות! לא אנחנו יכולים להעליב את הרצל; אל נא תשכחו, אפוא, כי יש לנו פה עסק עם גדול הדור, עם הגאון יוצר הסתדרותנו העולמית!" וסאת כעסו של צ'לנוב נתמלאה כשבאו וספרו לו, כי לפני חצי שעה התחצף אחד הצעירים, והוא תלמיד בית-הספר לאגרונומים במונפוליו להאשים את הרצל בפניו — הדבר היה באספת אומרי-ה„הן" — כי בגד בהאידיאל הציוני ויהפוך עורף להיקר ולהקדוש באומה. „זהו הגמול שאנחנו משלמים למנהיגנו!" — קרא צ'לנוב באנחה מרה ושוברת חצי גוף.

ישיבת הלילה ההסטורית עברה בשלום. למחר, בשעת הישיבה שלפני הצהרים, שבו ונכנסו כל אומרי-ה„לאו" עם צ'לנוב בראש אל אולם-הקונגרס הגדול...

כך הציל צ'לנוב את ההסתדרות.

* * *

בדרך חזרתי מבזל נזדמנתי עם צ׳לנוב בבית=הנתיבות ב צ י ר י ך . בשיחה ארכה ע״ד תוצאות הקונגרס אמר לי צ׳לנוב בתוך יתר דבריו:

— רבות נשאתי ורבות סבלתי בקונגרס זה. ואני סבלתי בתוקף דאגה מ ש ו ל ש ת: קודם כל דאגתי לגורל האידאל הציוני שלנו, אחרי כן — לגורל ההסתדרות שלנו, ולבסוף חרדתי לגורל הרצל שלנו. עתה בטוח אני בטחון=איתן, כי תגבר ציון על מזרח=אפריקה, גם מאמין אני באמונה שלמה, כי ההסתדרות הציונית תשאר מוצקת כל הימים ולא תירא רע. אבל אין אני בטוח עדיין, אם יארכו עוד להרצל כחות=האיתנים שלו, שבהם הוא נושא את כל כובד גורלו המר של המנהיג העברי״...

צ׳לנוב נבא ולא ידע מה נבא.

דַף קָטָן מִתּוֹלְדוֹת הַצִּיּוֹנוּת.

I.

במשך העת שבין ארבעת הקונגרסים הראשונים לא הסתעפה עדיין ההסתדרות הציונית למפלגות ולזרמים, ותחי חטיבה אחת שלמה ומוצקת. בתור חבר ההסתדרות הציונית נחשב אז כל מי שהכיר, כי בגלות סופה של האומה הישראלית להטמע בגויים ולהבטל מעט, מעט מן העולם, וכי אי אפשר שתתקיים קיום לאומי אם לא תהיה לה, כמו לכל עמי הארץ, מולדת בפני עצמה. בהכרה זו התלכדו יחד אנשים מכל המפלגות מבלי אשר הכניסו את אנטריסיהם המפלגתיים לתוך התנועה.

בינתים עשה הזמן את שלו. החיים הציוניים העמידו את הציונים לפני פרובלימות, שפתרונן מוכרח היה מטבע הדברים להביא את בעלי המפלגות השונות לידי התנגשות בדעות ובאמונות שבלב. בפעם הראשונה אירע הדבר בקונגרס הציוני הרביעי בלונדון, בעת שעלתה על הפרק שאלת עבודת התרבות, וביחוד שאלת החנוך העברי בגלות. אז היו הרבנים הראשונים שמסרו מסירת־מודעה בשם היהדות החרדית, כי מפני שאינם יכולים לשחות עם הזרם הכללי, הם מיסדים להם פראַקציה מיוחדת לעצמם. אותה פרקציה, שמטרתה הראשית והעיקרית היתה הגנת הצרכיים הדתיים בתוך התנועה, שמשה כעבור שתי שנים מאז יסוד מוסד לאגודת „המזרחי". לא ארכו הימים וגם בין הציונים הפרגרסיביים, וביחוד בין בני־הנעורים תלמידי בתי־הספר העליונים, נתעורר הרעיון להפרד מעל ההסתדרות הציונית הכללית ולהסתדר לפרקציה מיוחדת. באספת „הצעירים" שנאספה בבזיל סמוך להקונגרס החמישי, כבר היתה פרקציה זו מסודרת, אבל מחוסרת עדיין פרוגרמה מסוימת. עם פרוגרמה מעובדת וערוכה בכל ועם דגל מיוחד, הוא דגל „ה ע מ מ י ו ת", באו הצעירים אל הקונגרס הבזילאי הששי. ולא בלבדם באו לקונגרס זה. הפרוגרמה הדמוקרטית שלהם משכה אל התנועה פנים חדשות מקרב אלה שעמדו עד כה הרחק לא רק מן הציונות, כי עם גם מן היהדות בכלל, אנשים בעלי אידאַלים אנושיים־קוסמופוליטיים. האנשים הללו לא יכלו, כמובן, לגמור כל כך מהר את חשבונותיהם עם התקוות והאודיאלים הישנים, ובקשו להכניס אותם בדרך זו

ואחרת אל ההסתדרות הציונית הבורגנית. כלם אלה חִברו להם יחד על יסוד הפרוגרמה שלהם באגף השמָאלי של הקונגרס, ותפקידם היה לעמוד באופוזיציה ביחס אל ההנהגה האבסולוטיסטית של הרצל, לבקר בקרת חריפה את פעולות הועד הפועל וביחוד: להגן על היסודות הדמוקרטיים בתוך הנהלת עניני הציונות כלפי פנים וכלפי חוץ. בראש הפרקציה העממית עמדו אז העסקנים הציוניים המפורסמים היום חיים וייצמן וליאו מוצקין.

בכנסית ציוני-רוסיה, שהיתה בסוף קיץ שנת 1902 במינסק, כבר הרגישו יפה בישותה של „הפרקציה העממית". במרץ מרובה נלחמו אז חברי הפרקציה בפוליטיקה הפשרנית של ההנהגה ונגד הזרם הבורגני-קלריקאלי של הציונות הרשמית. זה היה אות לרבים, כי מתכוננת ה„פרקציה העממית" לצאת בקונגרס הבא למלחמה גדולה על המנהיגים הציוניים, וביחוד על הד"ר הרצל, אשר לא נחה דעתה ממנו בגלל „המשטר האויטוקרטי", שהכניס אל ההנהגה.

אל הקונגרס הששי באה ה„פרקציה העממית" מזֻיֶנת מכף רגל ועד ראש בחצים ואבני-בליסטראות ותותחים כבדים עם חמרי-נפץ. ביחוד גדלה הפעם ההתמרמרות בין הפרקציוניסטים על הרצל, שעשה, לפי דעתם, מעשה אשר לא יעשה: בהיותו סמוך לקונגרס בפטרבורג בקר שם את מי שהיה אז מיניסטר לעניני-הפנים, צורר-היהודים המפורסם פליווה. והימים—ימים אחדים אחרי ההרג הקישינובי! בכל הישיבות המיוחדות, שנכנסו אליהן חברי „הדמוקרטיה העממית" בבזיל בימים האחרונים שלפני הקונגרס, לא ירד „ענין פליווה" מעל סדר-היום והוא שמש חמר לויכוחים סוערים מאד. נדונו ביחוד בשאלה: כיצד צריכה הפרקציה להתיחס אל העול הזה, שעשה הרצל? החברים נחלקו בדעותיהם, אבל לא נמצא ביניהם איש מצדד בזכותו של הרצל. כלם לא יכלו לסלוח להרצל בגלל אשר הציג כף רגלו על מפתן בית אדם, שידיו נגאלו בדם היהודים. נשמעו קולות קוראים, כי הרצל הוא מולך מעצמו, דמגוג, וכי אין לתת לאיש אשר כזה לעמוד בראש התנועה. באחרונה החליטו להפריע על-ידי אובסטרוקציות שונות את הנהגת הקונגרס כל זמן שלא יבקש הרצל בפני כל עם ועדה סליחה ומחילה על הבקור שעשה בבית פליווה. תיכף נודע הדבר בחוגי הציונים הכלליים, וגם ביניהם נמצאו כאלה, שהתרגזו מאד על בקורו של הרצל בבית המיניסטר האנטישמיי. בדעה אחת עם הפרקציוניסטים בנוגע לאותה שאלה היתה ביחוד הקבוצה החדשה הקטנה „חירות", שנוסדה באותו קונגרס תחת הנהגתו של הד"ר נחמן סירקין. זה נתן את היכלת להפרקציוניסטים להסמך באותו ענין לא רק על דעות חבריהם בלבד, כי אם גם על דעות אנשים מקרב יתר המפלגות, ולפיכך החליטו בכל תוקף לעורר את השאלה בקונגרס ולהועיד את הרצל למלחמה.

הדבר נודע להרצל, אבל לא הפתיע אותו. היהודי המערבי הגדול הזה הכיר יפה את הדעות ואת השאיפות ואת הזרמים המוצאים להם מקום בין בני-הנעורים היהודים ברוסיה, ולפיכך ידע מראש, כי בחוגי הצעירים ההוגים דעות דמוקרטיות-סוציאליסטיות יעשה בקורו בבית פליווה רושם קשה מאד.

והרצל עצמו לא התפלא על מצב־הרוח הזה כלל. בשיחה שהיתה לו בענין זה עוד בהיותו בפטרבורג עם אחד מן העסקנים הציונים המקומיים, אמר בתוך שאר דברים: „אני עצמי ישבתי באותם הרגעים לפני „רוצח־היהודים" בלב שותת דם ובידים מוכנות להקמץ לאגרוף. אבל המטרה הציונית, שבשבילה באתי אליו, התגברה בי באותה שעה על רגש השנאה והזעם. בדעתי נאמנה, כי יוכל פליווה להמציא לנו עזרה להגשמת האידאל הציוני, גמרתי בלבי לפנות אליו בבקשה, כי יתן ידים לפעלנו, והוא מלא את בקשתי. אם באים אנשים ורוצים לעזור לנו להשיג את ארץ־ישראל, — הצריך הייתי להסתלק מן הדבר בשים אל לב, כי „הרוצים" הללו הם שונאי־ישראל והם עושים, אולי, את הדבר רק בחפצם להפטר מאתנו? בהיות לנו ארץ לעצמנו הלא בוז נבוז לאלפי שונאי־ישראל כפליווה! בשבתי אצלי בחדר עבודתו הראיתי לו בעצמו על הדבר ואמר: „בעזרכם לנו לקבל את מולדתנו ההסטורית הלא אתם משחררים את עצמכם על־ידי זה מסבל משא כבד כ„שאלת־היהודים", והוא, פליווה, הניע לי בראשו ויען: „בוודאי, בוודאי!" והוסיף על זה כמר בתנועת־יאוש: „כן, כן, „שאלת־היהודים, שאלת־היהודים!"...

וכשבאו להרצל וספרו לו על דבר סערת־הרוחות השוררת בין הפרקציו־ניסטים, אמר בנפש שוקטת: „הבה יסתערו להם, כי אתם הצדק. אבל גם אני לא רשעתי. הניחו אפוא, את הדבר לי, וכלנו נבוא על מקומנו בשלום". וכלם חכו בכליון עינים לראות איך יפול דבר.

II.

כשני ימים לפני הקונגרס נמצאו בין הפרקציוניסטים חברים אחדים יותר מתונים ומיושבי־הדעת, אשר אמרו, כי לא יתכן לשפוט איש שלא בפניו וכי אין לעשות כלום מבלי הכנס תחלה בדברים עם הרצל. אבל דעה זו לא מצאה לה תומכים. הרב המכריע נשאר עומד על דעתו בכל תוקף, כי צריך לתת להרצל נזיפה גדולה לעיני השמש, למען ידע... נתקבלה החלטה להוציא את הדבר אל הפועל ביום הראשון לאחר שיפתח הרצל את הקונגרס. הכל היו בטוחים, כי בנאום־הפתיחה לא יעבור הרצל בשתיקה על הבקור הרוסי, וזה צריך היה לשמש אות להתחלת המלחמה.

וכן היה. הרצל פתח את הקונגרס. בנאומו ספר בדברים אחדים על דבר נסיעתו לפטרבורג וההבטחה שקבל שם מאת ממשלת רוסיה להמליץ לטובת הציונות לפני עבדול־חמיד. ואיש לא ידע אם עשה הרצל את הדבר בכוונה תחלה, או שלא היה זה אלא הזדמנות: ברגעים האחדים שדבר הרצל על המאורע הפטרבורגי הצטיינו דבריו בתקיפות מרובה ובחוסן מיוחד, ההולם רק את האיש, המאמין באמונה שלמה בצדקת פעלו, ובהתרגשות יתרה צלל קולו, קול עוז: „ברוח יותר כביר ובתקוות יותר גדולות נוכל עתה להמשיך

את עבודתנו לטובת ארץ־ישראל!" ובדברו חצבו עיניו השחורות להבות־אש, ומבטיו החודרים כמו בקשו את אלה העומדים מצד שמאל בקראו:

— בוודאי ימצאו אנשים, אשר יראו רק את הטפה המרה שבהצלחת המפעל. על עזרת הממלכות, כך יאמרו, אין לנו לבטוח. הללו רוצים להפטר מאתנו, או שאינם רוצים להניח לנו לבוא לארצותיהן. טוב ויפה! אם יש בזה מעשה־עול שנעשה לעמנו, אז נשיב עליו תשובתנו בעתיד, בעתידנו, בארצנו! ותשובה זו תהיה—הרמת מצבה המוסרי של האנושות.

בדברים האלה כלה הרצל את נאומו, אשר נתקבל מאת הקונגרס כלו במחיאות־כפים סוערות ובהתלהבות מרובה. איש מן הפרקציוניסטים לא נועז לפצות פה. בראותם את הקהל עומד מכושף תחת השפעת נאומו של הרצל הבינו, כי אם יעיז האחד מהם לצאת ברגע זה נגד הרצל, אז ישסע אותו ההמון בחמתו, ולפיכך בחרו להם את השתיקה. אבל הם החליטו להפיק את זממם בשעת קריאת הדין והחשבון של ועד הפועל, שגם בו יסופר בוודאי על דבר מעשי הרצל בפטרבורג.

ואמנם כך היה. בישיבה שאחר הצהרים קרא האדריכל מרמורק לפני הקונגרס את החשבון השנתי המפורט של ועד הפועל, והטעים הטעמה מיוחדת את התקוות היפות הקשורות להציונות במסעו של הרצל לפטרבורג. פתאום נשמע בכל האולם:

— „פפוי!"...

ובזה התמו, כי לא עמד רוח הפרקציוניסטים בהם...

למחר נתפרסם בההוספה הקונגרסית של ה„וולט" הבזילאי הטופס הצרפתי של המכתב, שערך פליווה להרצל. דבר זה עוד יצק שמן על המדורה, ובין הפרקציוניסטים התעוררה התמרמרות מרובה ביותר. ביחוד למטרה זו נועדה ישיבת־ערב בבית־הקהוה „זאפראן". אבל לא כל הפרקציוניסטים באו לישיבה זאת. במשך שני הימים האחרונים נפרדו מעל הפרקציה חברים הרבה, וביניהם כל כך חשובים כד"ר כהן־ברנשטיין, מוצקין, בוכמיל ואחרים. החברים הללו נפרדו מעל הפרקציה, מפני שלא יכלו להסכים בשום אופן, כי באותו הרגע ההסטורי, שבו הועמדה הציונות לפני שאלה גדולה ומְרֻבת־האחריות כזו: ארץ־ישראל או מזרח־אפריקה? יטפלו בני־אדם בקטנות כמו „ענין פליווה", ויבואו לעכב בגללו בעד עבודת הקונגרס. אבל יתר הפרקציוניסטים לא ויתרו על החלטתם והוסיפו להחזיק בדעתם, כי אם לא יתנו „לֶקח" להרצל בגלל „ענין פליווה", תהיה זו בגידה בהיסודות הדמוקרטיים ובהפרינצִיפים הסוציאליסטיים ביחוד. אחרי ויכוחים ארוכים הוחלט, כי בשעה שיעמיד הרצל לפני הקונגרס את שאלת־האמון, יביעו לו חברי־הפרקציה אי־אמון.

אבל גם החלטה זו לא נתקיימה בפועל. כששאל הרצל: „מי מתנגד להבעת אמון להועד־הפועל?" התנשאו מקרב מאות הצירים לא יותר מארבעה ידים

שנמצאה ביניהן רק ידו של פרקציונר אחד. יתר שלשת המתנגדים היו: ד"ר אלפרד נוסיג, דוד טריטש וד"ר נחמן סירקין.

הוסיפו לשוב ולהפוך בדבר והוחלט להשתמש באמצעי האחרון: לפני נעילת הקונגרס, כשתבא שעת בחירות חברים חדשים אל ועד־הפועל המצומצם בווינה, ישתדלו קודם להביא לידי כך, שיובע החפץ לבחור לא את כל החברים בפעם אחת, כמו שנהוג עד כה, אלא את כל אחד מהם בפני עצמו, ולכשתגיע עת בחירת הרצל לנשיא, יחוו כלם את דעתו נגדו.

והפעם כמו האירה קצת ההצלחה את פניה להפרקציוניסטים. הם השכילו למשוך על צדם הרבה מן הציונים הכלליים, שטינא היתה להם בלבם נגד הרצל בגלל הצעת אוגנדה, ועל־ידי זה עלתה בידם להפיק את זממם ולהניע את הרוב הגדול של הקונגרס, שיביע את רצונו, כי יבחרו אל הועד הפועל המצומצם את כל חבר בפני עצמו. כשהוכרז שמו של הד"ר הרצל בתור נשיא, נענה האולם להצעה זו ברעם של מחיאות־כפים, וכשהעמיד הרצל אחר כך את השאלה: „ומי מתנגד לדבר?" התנשאו שבע ידים.

בזה נסתיימה מלחמתה של „הפרקציה העממית" נגד הרצל בגלל בקורו בבית פליווה. זה היה אמנם, בכלל, סיום „בלא־כלום"; אבל בפרט אחד נחלו קצת נצחון: זו היתה הפעם הראשונה, שנמצאו בקונגרס דעות נגד הרצל.

III.

בדרך חזרתי מן הקונגרס נזדמן לי לשבת במרכבה אחת עם פרקציוניסטים אחדים, ששוחחו יחד על דבר מלחמתם נגד הרצל שלא הצליחה. נזכר אני כי בשורה אחרונה עשתה עלי שיחתם רושם זה: בכל גדֶל קצפם וזעמם על הרצל מוכרחים היו להודות, כי קסם מראהו, מתק מדברותיו וכל ההוד הנסוך על אישיותו, — כל אלה יחד דכאו בקרב איש, איש מהם את עז הרוח ואת החפץ לפצות פה קבל־עם נגד המנהיג הציוני הגדול.

הערה קטנה, והיא אופיית מאד, שהעיר אז אחד הפרקציוניסטים, נשארה שמורה אתי בזכרוני עד היום:

לא פעם אחת נתגלגל ובא לידי לצאת באספות גדולות בז'יניבה למלחמת דברים עם הארי שבחבורת הסוציאליסטים, עם פליכאנוב בכבודו ובעצמו, ולא נרתעתי אחור; לצאת נגד הרצל לא יכלתי בשום אופן; כמו דבקה לשוני לחכי...

אסתר ארונסון־חורגין.

(קצת זכרונות).

I

כי אהגה בקדמת ימי־נעורי ועלה על לבי זכר הברוניטה הקטנה והנחמדה בעלת העינים הגדולות והשחורות והנפש הסוערת והמלאה תנועה תדיר, — שהיתה מפורסמת בעיר־מולדתי מ י נ ס ק בשם ה„עילוי'אית". עוד לא מלאו לה אז חמש־עשרה שנה והיא כבר ידעה על־פה לא רק את כתבי־הקודש, כי אם גם למעלה ממאת דפים גמרא עם פירוש רש"י ותוספות, אף כתבה עברית צחה וידה רב לה בשיר. גדולי הלומדים שבעיר היו אומרים מתוך רגש של צער: חבל, שלא נולדה זכר, ונפתלי משכיל־לאיתן, אחד המשוררים העברים לפי רוח הימים ההם, סח לי פעם אחת עליה, כי הוא מוצא בה ניצוצות הרבה של כשרון פיוטי בלתי מצוי. לא ארכו הימים ויצאו לה מוניטין גם בתור חשבנית מצוינת; איש לאיש ספר, כי תלמידי המחלקות העליונות של הגימנזיה מביאות ל„עטיל בת־הרב" את שאלות־החשבון היותר חמורות, והיא פותרת אותן כהרף עין ועל רגל אחת. כשרונותיה אלה הם שעמדו לה להתקבל לכהונת עורכת פנקסאות החשבון בבית המרכלת הגדול אשר להאחים אַרונוביץ. במשרתה זו הראתה נפלאות ממש, אשר הקנו לה פרסום מיוחד במינסק ובכל הסביבה. בסקירה אחת תפשה תפישה מקפת שורות ארוכות אחדות של מספרים ותגד תוך כדי דבור את הסך הכולל שהם מצטרפים אליו. במהירות־הברק השכילה לצאת למרחב מתוך סבכי טעויות ושגיאות של רשימות, שנעשו על־ידי אחרים, וכיוצא כזה, ותהי לנס. עבר עוד איזה זמן והתחילו מצרפים אותה אל העלמות המשכילות הבקיאות בספרות הרוסית ושספרי פיסרב, דוברוליובוב וצ'רניכובסקי נושרים מחיקן.

באותו זמן — שנות־השבעים התיכוניות למאה שעברה — היו הרבה מבנות־ישראל במינסק, וביחוד מקרב השדרות הבינוניות, מושפעות מן הרוח הסוציאליסטי שמצא לו אצלן בטוי בשאיפה עזה, ונמרצה לעמידה חפשית ובלתי־תלויה באחרים. „נהיה כגברים, הנשים! חוקה אחד ומשפט אחד לנו ולהמין החזק!" — כזו היתה

הסיסמה, שנלחמו עליה הבתולות הסוציאליסטיות המינסקאיות אשה בית אביה. וקשה וארוכה היתה מלחמת האבות והבנות בעת ההיא. הראשונים לא יכלו להבין בשום אופן כיצד אפשר לה לעלמה שכבר הגיעה לפרקה והזקוקה להנשא כדי למלא רצון בעלה המושל בה, להיות עומדת ברשות עצמה ולעשות מה שלבה חפץ, והאחרונות מאנו הכנע ותעמודנה על דעתן בכל תוקף. ושמועות על שמועות הקיפו את העיר, וכל אחת מרעשת יותר מחברתה: בת פלוני גנבה את כלי הכסף והזהב אשר לאביה ותברח, ואין יודע לאן; בת פלוני התחמקה ערב יום נשואיה מבית הוריה ואתה כל הנדה שלה ותכשיטיה ותעלם ועקבותיה לא נודעו, ועוד אשר ספרו, בשביל להגדיל את הרושם יותר, כי בתו של אלמוני לא לבדה נסה, כי אם הלכה אחרי מאהבה, ויש אשר הוסיפו גם נופך זה: אחרי מאהבה ה נ ו צ ר י. מעת לעת לבשה מנוסת הבתולות המינסקאיות צורה של אפידמיה ממש, עד כי אין בית, אשר אין שם בורחת, ותהום כל העיר, ואפילו לאחר שנודע בבירור גמור, כי בכל המקרים לא היתה המנוסה מחמת אהבה, ומחמת אהבה לנוצרי על אחת כמה וכמה, אלא רק לשם בקשת מטרה ותכלית בחיים, וכי הבתולות הפליטות יושבות ולומדות בבית-הספר למילדות אשר במוהליב או שמבקרות את בית-הספר לתורת רפואת-השנים אשר בחרקוב, — גם אז לא נשתתקו הרוחות עדיין, ולב-האבות עוד הלך הלוך וסעור.

רק מתי-מספר ידעו, כי יש בעיר חבורת סתרים קטנה של משכילים צעירים, ורובם מורי-עברית מעריצי תורת לילנבלום וליברמן בעל „האמת", המנהלת את תנועת-המנוסה הזאת, וכי „עטיל בת הרב" היא היא רוח החיה באופניה. בזמנה היתה היא הראשונה, ואפשר שגם היחידה, בין בתולות-ישראל האינטליגנטיות במינסק, שהתפרנסה בריוח ובכבוד מעמל-כפיה ולא הוזקקה לצפות לשלחן הוריה; גם גרה במעון מיוחד לעצמה ולצרכיה מה שהעמיד אותה מחוץ לכל אפוטרופסות חמרית ורוחנית מאיזה צד שהוא. זה נתן לה את היכולת לעשות את מעונה בית-ועד לצעירים ולצעירות, השואפים לחיים על יסודות חדשים ומודרניים. ביחוד התעניינה במצב העלמות מרות-הנפש, שנעשה צר להן המקום בבית הוריהן „בעלי-הבתים מצומצמי-המחשבה" והתגעגעו לחופש, לאור ולעולם הגדול. גורל חברותיה העלובות הללו נגע אל לבה, וזה שהמריץ אותה לקחת תחת כנפיה את תנועת-המנוסה. בביתה נסתדרו בחשאי כל עניני-הבריחה לפרטיהם הקטנים מן הקטנים, נפתרו שאלות הזמן והמקום ונסמן הדרך אל המטרה; שם הוכנו בשביל הבורחת צרכי נסיעתה כמו מיני-מזונות,לבנים וכיוצא כזה, ושם הפקדו שני „שומרים-מרגלים" ללותה עד התחנה הראשונה. על כל הדברים האלה היתה „עטיל בת הרב" המפקחת והמנצחת, ומעולם לא אירע לבורחות שום תקלה על-ידה.

וזוכר אני גם אפיזודה זו, שבשעתה וגם זמן ידוע אחריה, שמשה חמר לשיחות ולויכוחים בחוגי המשכילים והסופרים העברים במינסק. זה היה בראשית שנות השמונים. אז בא למינסק פרץ בן משה סמולנסקין בעל „השחר" לאסוף חותמים על „כל כתביו". משכילי העיר ערכו לסופר הגדול בזמנו קבלת-

פנים נהדרה מאד, ואחדים מן היותר מפורסמים שבהם היו לו לעזר מרובה בקבוץ החותמים. בין אלה האחרונים נמצאה גם „עטיל בת הרבי", שהיתה מן החתומות התמידיות על ה„שחר" וממכבדותיו של סמולנסקין וחושבות־שמו. ספרו אז, כי מה שפעלה ועשתה עטיל לטובתו של סמולנסקין בשעות אחדות, לא השפיקו יתר המשכילים לעשות במשך שני השבועות, שבלה עורך „השחר" במינסק. צריך אני להעיר, כי באותה תקופת־הזמן, שהריני מדבר בה הפעם, לא היתה עדיין הסוציאליות אצל הצעירים העברים המחזיקים בה נרדפת עם שנאה עמוקה אל הלשון העברית ולספרותה, כמו שאנו רואים בימינו אלה. וגם אלה שהיו שטופים בתורת המטריאליות ההיסטורית, היו מקוראיו הותיקים של „השחר" ולא נכוו מגחלתו. בלילה אור ליום שבו עזב סמולנסקין את מינסק באספו אליו אל בית מלונו אי־אלו ממוקיריו, ובתוכם גם עטיל. על כוס תה נסבה בין המסובים שיחה ארוכה ומרובת־הענין בשאלות הספרות והחיים. בשיחה זו השתתפה גם עטיל. בדברה שכלה את פיה לעבוד מענין לענין ולהגיע לשאלת־הנשים. וכאן „מצא בעל־חוב מקום לגבות את חובו". היא זכרה לסמולנסקין את הטאת הפיליטונים שפרסם לפנים ב„המביט" שלו בגנותן של הנשים, המנשאות את נפשן לתפוש בתוך החברה מקום על יד הנברים תחת להיות להם שפחות חרופות. בדברים חריפים מאד קטרגה על סדר־העולם הקים, הגוזל את חירותה של האשה החלשה ומְשעבדה לחזק ממנה. את טענותיה תמכה בציטטות וברשימות־דברים לקוחים מספרי מיל וספנסר ובוקל עם תערובת פסוקים מן המקרא וקטעים ממאמרי חז"ל. אגב אורחא נגעה גם בבקרת הקשה שמתח סמולנסקין ב„השחר" על הירחון הסוציאליסטי „האמת" ותצדק את ליברמן ואת מפעלו הספרותי. סמולנסקין, שהיה גם דברן מצוין וגדל־כח בפולמוס שבעל־פה, התאמץ לקפח את בעלת־שיחתו בהלכות־נשים ולהרוס את טענותיה, ולא יכל, כי חזקו עליו דבריה. למחר נמסר בכל העיר מפה לאוזן, כי עטיל הקטנה נצחה את סמולנסקין הגדול.

II.

אני נודעתי ראשונה פנים אל פנים לעטיל זו בחוג המשכילים והסופרים, שהיו מתקבצים יחד בלילות ערבי שבתות־החורף לביתו של הבדחן המפורסם אליקים צונזר לשיחות־רעים. זכורני, כי באותה עת לא נקראה עוד בצבור בשם „עטיל בת הרבי", כי אם: „העלמה אַרונסון". כבר נזדמן לי לספר במקום אחר, כי בשנים הראשונות לשבת צונזר במינסק, השתדלו הסוציאליסטים שבין קבוצת המשכילים באי־ביתו להשפיע עליו שיבליע בשירי העם שלו את עיקרי הרעיון הסוציאלי. השתדלות מיוחדת בדבר הבליטה אז העלמה אַרונסון, שהפריזה על מדת יכלתו הפיוטית של צונזר ותאמן אז לתומה, כי אין כמהו אמן לפוצץ בשיריו כפטיש אֶת לבות־הסלע אשר לבעלי־הרכוש עושקי העובדים העמלים כדילהגדיל הונם. אחרי הפרעות בנגב רוסיה, שחוללו מהפכה במחות רבים וגרמו

להגבורת הרעיון הלאומי בין הרבה מן האינטליגנטים הצעירים, שנמשכו עד־כה אחרי האידיאולוגיה הקוסמופוליטית הסוציאלית, התחיל שנוי־ערכין גם בקרב בני חוגי של צונזר, שנעשו לאט, לאט לאומיים נלהבים וחובבי־ציון. יוצאת מן הכלל היתה רק העלמה אַרונסון: זמן ידוע נשארה עומדת מרחוק לנו ותהי כמפקפקת ופוכחת על שתי הסעיפים. מובדלת ומופ־שת מחבריה תמימי־דעים התכווצה בתוך עצמה ותתיחד־עם נשמתה, מחרישה לדעת אי־זה הדרך ישכון אור. ופרוצס זה של חפוש מתוך מלחמה פנימית שבלב, הלך ונמשך אצלה שבועות וירחים. במשך כל העת הזאת העמידה פניה בגל ולא נסחפה עם הזרם. בין כך התחילה בחוגנו עבודה קדחתנית על שדה רעיון ישוב ארץ־ישראל; הקהלנו קהלות ברבים, מעל במות בתי־הכנסיות והמדרשים דרשנו, נאמנו, הטפנו וקראנו את העם להשליך את אלילי האסימילציה, להלחם במתבוללים המתכחשים ולנופף ברמה את דגל התחיה העברית־הלאומית. ואולם כמעט בכל פעם שהיינו מפשפשים במעשינו ועושים בינינו לבין עצמנו חשבון פעולתינו, היה האחד או השני מן החבורה זורק כמו מבלי־משים לתוך השיחה הכללית אמרה כזו: אלמלי השתתפה ארונסון אתנו, כי אז הגדלנו לעשות שבעתים. ואמנם נמצא הרבה מן האמת בדברים האלה. באַרונסון נזדווגו כל הני מילי מעליותא המשפרות את הפעולה הצבורית ונותנות לה און ועצמה: התלהבות אידיאַלית עם פקחות יתרה וחריפות השכל, חוש מעשי מפותח יפה עם אנרגיה מרובה. אבל היא השתמטה גם מהפגש אתנו, ומעט מעט נעלמה מעל אופקנו לגמרי, ולא ידענו מה היה לה. כעבור איזה זמן התפשטה השמועה בעיר, כי אַרונסון נתפשה למלכות בתוך עוד כמה צעירים וצעירות, שנאספו למעונה לשם מטרה אסורה, וכי היא מרצה עונה בבית־האסורים.

אבל בא יום בקר אחד והעלמה אַרונסון שבה אלינו. בעינינו היתה זו שיבת שיה נדחה אל עדר ה׳, ואנחנו שמחנו עליה כעל מציאה יקרה שנפלה לידינו בהיסח־הדעת. משעה ראשונה ואילך התמכרה לעבודת חובבי־ציון בכל נפשה ובכל סגולות כשרונותיה. תיכף הרגשנו, כי נוסף על מחננו כח גדול פורה ומפרה. לא היה מקצוע בפעולת חו״צ שלא השתתפה בו ולא הכניסה אליו מעוז הרצון ומחוסן המרץ, שנחנה בהם מטבעה. היא לקחה חלק בראש כל האספות, המועצות והועידות, ועל כולן אָצלה מרוחה הסוער והשואף למעשים. תמיד דברה בהתמרמרות מרובה על הדרשנות הנפוחה והפראַזה הנבובה, על גבורי־הפה וקצרי־הידים; תמיד הלהיבה את הרוחות לעבודה ולמעשה, ותהי לא רק נאה דורשת, כי אם גם נאה מקיימת.

אַרונסון לא עזבה את שדה־העבודה גם לאחר שנשאה לאיש ונשתנו עליה סדרי־חייה. כאז כן עתה נכנסה בעובי־הקורה בכל מעשה קטן וגדול שנעשה על־ידי חבורת חו״צ במינסק לצורך חזוק חישוב העברי בארץ־אבות, ולא זזה ידה מידי העמלים עם הצבור בכל דבר שבקדושת רעיון היעוד הלאומי. כשהתחילה מרגשת — וזה היה כעבור ירחי־מספר אחרי חתונתה — כי חיי־הנשואין מצמצמים בהכרח את חוג פעולותיה הצבוריות ודוחקים את רגליה בכל אשר

היא פונה לעשות לטובת הכלל, לא חשבה מחשבות הרבה וביום אחד נתקה את עבותות האשות מעליה ותשב לה את חופשתה. אנחנו כולנו, אשר עברנו אתה במחיצתה, ידענו, כי היה המעשה הזה קרבן גדול מצדה. שעלה לה ביסורי נפש הרבה, כי אהבה את אישה אהבת-אמונים ואף עננה קטנה לא העיבה את שמי-המשפחה שלהם. מעניינים הם פרטי הפירוד הזה, שבזמנו עורר במינסק תמהון גדול בין הבריות. בלי הכוכים וסכסוכים מוקדמים, אלא מתוך שיחה ידידותית ונלבבת שבין איש לאשתו באו שניהם לידי מסקנה, כי דרכי חייהם שונות זו מזו ומעיקות זו על זו, ובכן אי-אפשר לקשר שיתקיים ביניהם, ובאותו מעמד החליטו להפרד. עוד למחרת היום ההוא הלכו שניהם אל הרב, ושם נתן הבעל לארונסון גט-פטורין. הקשר בין הזוג הצעיר נתק, אבל ברית ידידותם לא הופרה במשך ימים רבים, ותהי לדבת-עם.

חפשית לנפשה התחזקה אַרונסון מעתה בעבודתה הצבורית ביתר עוז, כמו בקשה למלא מה שהחסירה בימי-נשואיה. פעולתה למטרת „חבת-ציון" שמשה לה פרוזדור לטרקלין העבודה העברית-הלאומית הרחבה והענפה בגלוייה השונים: בתרבות, בחנוך, בכלכלה, בצדקה וחסד ובכיוצא בהם. בכל המקצועות הללו נתגלתה אַרונסון בתור עסקנית צבורית בכל ברק כשרונותיה וסגולותיה המיוחדות לה. שם אַרונסון הלך לפניה ומאמצע שנות השמונים ואילך נעשתה האישיות היותר מפורסמת בין כל שדרות הקהל העברי במינסק.

III.

בעצם העת ההיא עזבתי את מינסק. מעת לעת היו מגיעות אלי מרחוק ידיעות על אודות אַרונסון והחיל אשר היא עושה בעבודתה הצבורית. ביום אחד באה אלי השמועה, כי אַרונסון שבה והיתה לאיש, וכי בן-זוגה השני הוא חברי מנוער על ספסל הישיבה מיסודה של רבקה בליומקה'ס: ח י י ם ח ו ר ג י ן. אָז אמרתי לנפשי: כאן מצא מין את מינו, כי שניהם כמו במזל אחד נולדו. אף עליו עברו בדרך חייו מנעוריו ועד היום כל אותם גלגולי הדעות וההשקפות, שעברו על אַרונסון וגם הוא בנה לו מקדשים וחזר והרסם ובנה חדשים תחתיהם, ולבסוף, בגלגול אחרון, תהה על הראשונות והכיר את מקומו במקדש האומה. הניך היהדות הטרדיציונית, אחד מבחירי תלמידי הישי-בות במינסק ובוולוזין, קנדידט וודאי לרבנות בתחלתו, נעשה בסופו משכיל ופוקר; המשכיל אינו מוצא ספוק לרוחו בהשכלה העברית; מצומצמת וצרה היא לו יותר מדי ו והוא יוצא לתרבות הכללית וממנה אל הסוציאַליות השואפת לשדד מערכות החיים. אבל אין התיאוריה גרידא מספקת לו; הוא רוצה בהלכה למעשה ונכנס ראשו ורובו אל העסקנות המפלגתית. עוברת עת מועטת וחורגין נושא על שכמו את כל סבל העבודה הסוציאַליסטית במינסק. ניחא לו במסירת-

נפש, והוא מעמיד את עצמו לשם האידיאל בכל מקום של סכנה. הרשות המקומית אורבת לחורגין במסתרים ומתחקה על שרשי רגליו, ולבסוף הוא נלכד בפח טמנו לו והוא נשלח לירכתי סיביריה. בקשו מעל ספרי ה„בילויה" ומצאתם שם את כל פרשת מעשה תקפו וגבורתו של חורגין בתור ראש וראשון לעסקנים הסוציאליסטים במינסק בכל משך שנות השמונים. עם הופעת הרצל והתעוררות הציונות הפוליטית הוא מתחיל מתפכח משכרונו, עושה חשבון נפשו, בוחן ובודק את עברו ומוצא בו טעויות על טעויות ושגיאות על שגיאות; חורגין „מעביר ספוג" על העבר שלו, הוא נעשה ציוני נלהב ומתיצב בשורה ראשונה של הפועלים והעובדים בתוך ההסתדרות. מכאן ואילך הולכים ונעשים חייו שרשרת ארוכה של מעשים ומפעלים גדולים ונמרצים על שדמת העסקנות הצבורית-הלאומית. חורגין הוא ממחייבי-הגלות שבין הציוניים, ועבודותיו הציונית והגלותית נחשבו לו כשני תחומים היונקים זה מזה ומשפיעים זה על זה, ומעולם לא קרה, שתהא האחת יוצאת מתחת ידו מופסדת בכמות או באיכות על חשבון השניה.

ולמן היום שקשר הגורל את שתי הנפשות האלה יחד, ואסתר ארונסון נעשתה אשת-בריתו של משה חורגין וחברתו המלוה אותו בדרך חייו, עוד הרחיבו, העמיקו שניהם את עבודתם לטובת העם. עבודה זו כמו מלאה את כל ישותם ותהי לתוכן חייהם. בכל צרת-הכלל ובכל מקרה-אסון עממי נראה הצמד הזה בראש העושים והמעשים; תמיד היו מן הזריזים מקדימים לבוא לקול הקורא לעזרה. ביחוד השגיאו שניהם פעולתם בראשית ימי מלחמת-העולם, כשנעשתה מינסק מרכז לרבבות אלפי פליטים מבני-ישראל וכולם הרוסי-המעמד, רעבים וצמאים, ערומים ויחפים ומחוסרי-חסות. מזוינים בכשרון סדרני שאינו מצוי ובאנרגיה שאין דוגמתה, עבדו חורגין ואשתו בימי הרעה ההם, עבדו עד לשכחת-עצמם, ואסתר הגדילה. היא פרשה את חסותה על המוני הפעוטים האומללים היתומים והיתומות ותהי להם לאם רחמניה ודואגת לכל מחסוריהם. דאגתה זו ליצורים הקטנים עלובי-הגורל האלה היתה מוליכה ומלפפת אותה גם בכל השנים הבאות, כשהיא בולעת את מבחר כחותיה ומהרסת מעט מעט את בריאותה. המצב בימי שלטון הבולשביקים במינסק העמיד את עבודתה לטובת הקטנים בתנאים, שנעשו קשים ונוראים יותר ויותר. אז נשקף לה זיק תקוה, שמצא בו נוחם לנפשה, כי תעלה בידה להעביר את היתומים בני-טפוחיה לאמריקה. ובאמצע הקיץ שעבר, כשיצא אישה ממינסק על מנת להתיישב בארץ-ישראל, לא נלותה אליו אסתר בדרכו אל מקום חלומותיו וחלומותיה, ונשארה יושבת במינסק כשהיא מנשאת את נפשה מתוך געגועים גדולים אל היום, שבו תכונן מעמד ליתומים הקטנים בארץ החדשה, ואז תבוא משם אל הארץ העתיקה החדשה והיתה במחיי אדמת-אבות.

* * *

אבל היום הזה לא בא. הבולשביקים שבו ויפשטו על מינסק, ותקותה להוציא את אפרוחיה-יתומיה מעמק-הבכא הזה נשארה מעל. בלב דוי שותת דם נפרדה מעל מחמדי-לבבה ובשים נפש בכף נמלטה מתוך ההפכה ותבוא לווארשה על דרכה לארץ-ישראל. אבל שם קדמתה המות, ושירת-חייה באמצע נפסקה. — — — — — — — — — — — — — — — — —

— —

יהודה זאב נפך.

(זכרונות ורשמים).

תקופת המעבר מדעות ההשכלה והקוסמופוליטיות אל רעיון הלאומיות והבת־ציון, המתחלת מראשית שנות השמונים למאה שעברה, העמידה לנו פה ושם אישים בודדים, יחידי־סגולה בעלי מרץ ורצון־עז נושאי דגל החדש בתוך סערת זרמי הישן. האישים הללו, שבהם נתבטאו ונתגלמו השאיפות החדשות, שאיפות התחיה העברית בגלוייה השונים, ראוים הם שיֻצַב להב יד ושם בספרותנו זכרון לדור אחרון.

ואחד מאלה הוא — יהודה זאב בן מרדכי נפך ממינסק, שעליו יסבו זכרונותי הפעם.

א.

את נפך אני זוכר עוד מימי נערותי. הוא יצא מן המחלקה השביעית של בית מדרש הרבנים בווילנה לאחר שנסגר (בשנת 1873) ונעשה מורה לשון־רוסיה ותורת־החשבון לנערים ולנערות במינסק. שעוריו היו מתחילים עם הנץ החמה ונגמרים אחרי חצות הלילה; ואף־על־פי־כן, למרות עמלו הרב, פרנס את עצמו ואת בני־ביתו בצמצום גדול קרוב לדוחק, כי כמנהג הימים ההם, קבל בשכרו סכום מצער, כמעט פרוטות. עת ידועה נמניתי על תלמידיו גם אני. לפי המדובר צריך היה לבוא אלי בשעה העשירית בלילה, אבל כמעט בכל יום אֵחר הרבה מן המועד הזה, והשיעור היה מסתיים בשעה השתים־עשרה. וגם בשובו עיף ויגע לביתו לא ידע מנוחה עדיין, כי שם חכו לו שנים, שלשה צעירים מתלמידי־הישיבות, שהיה משנן להם את תורתו בלי שכר.

הוא היה מפורסם בעיר למורה היודע את אומנתו, אבל עם זה גם לעצל קצת ולרודף בטלה. היו מרננים אחריו, כי יותר משהוא עוסק בשעת השעור בהוראה, הוא משוחח עם התלמידים והתלמידות במילי דעלמא, מספר באזניהם מעשיות ומסביר להם דברים, שאינם עומדים בשום שייכות אל הלמודים, וכי בשביל כך אין רוח האבות נוחה הימנו. כשהעירו אותו על הדבר, היה משתדל להוכיח, כי רגעים אחדים של שיחה שקולים בעיניו כנגד שעה שלמה של למוד, מפני שהיא מסייעה לפתח את התלמיד התפתחות שכלית ולתת את העולם בלבו. הוא

היה אומר: הלמודים היבשים מיגעים את התלמיד, ולפיכך צריכה שתבוא השיחה בינתים, כדי לרומם את רוחו. ושיחותיו של נפך באמצע השעור נסבו על חזיונות-החיים, שיש בהם כדי לענין את הצעירים, והוא היה מבאר אותם לכל תלמיד ותלמיד לפי כשרון ההשגה שלו ויכלת הבנתו.

הרי דוגמה אחת מהרבה:

אותי לִמד את הלשון הרוסית, ובדעתו, כי יש לי נטיה לעניני-ספרות (אנכי כבר עשיתי אז חיל רב בשפת-עבר. וזה ההילי לנסות את ידי לכתוב מעת לעת קוריספונדנציות קטנות ב„המגיד"), שם לפני למקרא לא פרקים מתוך איזו כריסטומאטיה, כנהוג, כי אם מאמרים נבחרים מכרכי הקובץ העברי-הרוסי „יוברייסקאיא ביבליאוטיקא", וכל זה בשביל להשתמש בהזדמנות זו שבאה לידו לטייל אתי ארוכות וקצרות בשאלות הספרות והסופרים. והוא דִבר כל-כך יפה וכל-כך מעניין, עד שבלעתי, ממש, את דבריו, ומעט, מעט נעשה בעיני עצם הלמוד טפל לשיחותיו, שתפשו אותי בלבי.

נזכר אני בפרט אחד שיש בו, כדי לתת מושג ממנהגי הספרות והסופרים העברים בימים ההם.

שני מאמרים מספרי ה„יוברייסקאיא ביבליאוטיקא", שקראתי לפני נופך ושהוא פירש אותם לי ביהודית, נתרגמו על ידי באותו זמן לעברית. את האחד, זה היה מאמרו של הפרופיסור שליידן „ערך היהודים לשמירת המדעים ולתחיתם", שלחתי ל„הצפירה" בבקשה להדפיסו, ועל זה קבלתי מענה „בשאלות ותשובות" של הרדקציה: „כבר קדמך אחר". ואמנם לא ארכו הימים והמאמר הנזכר נתפרסם ב„הצפירה" בכמה המשכים בתרגומו של ק ל מ ן ש ו ל מ א ן. את השני, הוא מאמר-בקרת על החלק היפה בספרות העברית מאת המבקר הידוע בשעתו אברהם אורי ק ו ב נ ר, הנחתי אתי בקופסתי למשמרת בלי שום כונה לפרסם אותו בדפוס באיזה מן הזמנים, מפני שנמצאו בו הרבה דברים קשים כלפי ס מ ו ל נ ס ק י ן, שהיה חביב עלי מאד, ומאותו טעם גופו גם לא האמנתי, כי ימָצא עורך עתון עברי, אשר יאבה להקניט את בעל „השחר" ולתת מקום בעתונו לתרגומי, אבל לא כן חפץ המקרה.

באותה עת, ואני עודני נער, כבר הייתי מתאבק בעפר חכמים וסופרים ומבקש קרבתם. בתחלה התודעתי אל יוסף בריל, הוא איו"ב, שהיה סופר וסוכן לכל העתונים העברים, שיצאו בזמן ההוא. ראשונה באתי אליו באמתלא לחתום על אחד העתונים, ובהזדמנות זו השתמשתי להכנס אתו בשיחה ע"ד עניני העתונות והספרות. במרוצת דברי, הללתי אֻותו על פניו ואמרתי לו, כי אני קורא תמיד את מאמריו לתאבון בגלל שפתו הנמלצת. ולא דברי-חנף היו אלה, כי אם דברים כהויתם. בעת ההיא היה בריל בעיני כסמל השלמות הספרותית, והוא שמש לי מופת ודוגמה. לבריל נעם מאד לשמוע תהלתו, ואפילו מפי צעיר כמוני, ומאז קרבני אליו וישא עלי את אור פניו. לעתים הייתי מביא לו למקרא את בכורי פרי עטי, ומאתו משפטם יצא לחסד אם לשבט. בין כתבי ידי אשר הראתי לו ועמדתי למשפטו, נמצא גם תרגום מאמרו

של קובנר. את המאמר הזה עכב בריל תחת ידו ימים רבים מבלי הגיד לי על־מה הוא עושה ככה, עד כי נשתקע הדבר ונשתכח מלבי לגמרי.

בקיץ שנת תרל"ח סר למינסק מיכאל לוי ראַדקינזון עורך „הקול" בעברית ו„קול לעם" ביהודית, כדי לאסף חותמים לשני עתוניו אלה. בשעות שלפני הצהרים היה חוזר לתכלית זו בלוית בריל, שהיה סופרו וסוכנו, על פתחי נדיבי־העיר, ובשעות הערב היו נקבצים אליו אל בית־מלונו סופרי מינסק ומשכיליה; בהם: בריל הנזכר, ישראל מאיר וואַהלמאַן, נפתלי משכיל־לאיתן, אליקום צונזר ויהודה זאב נפך. שני האחרונים היו מסופרי „הקול לעם". ביום אחד כבוא אלי נופך אל השעור, בקשתי ממנו, כי יוליכני ויציגני לפני ראַדקינזון בתור צעיר מוקיר סופרים, הרוצה להתודע אל מו"ל בישראל. נפך מלא את חפצי, ובלכתו פעם אחת לבקר את ראַדקינזון לקחני אתו ויציגני לפניו בתור סופר מתחיל, אשר „ברכה בו". גם בריל אשר נמצא שם באותו מעמד, סמך את ידיו עלי ויאמר, כי עיין בכתבי ואף כי מצא אותם בלתי מוכשרים עדיין לדפוס, אבל הוא רואה בהם איזו ניצוצות של כשרון־סופרים. דברי־התהלה האלה שפזר לי גדל הסופרים העברים במינסק באזני רדקטור של שני עתונים, ירדו כשמן בעצמותי; אולם עם זה הרגשתי באותם הרגעים, כי התאדמו פני...

לפגי מוליאר רותח ישבה חבורת־הסופרים, וגם אני בתוכה, אל השלחן עם ראַדקינזון בראש. בין המסובים התחילה שיחה במילי דספרות, ומענין לענין נתגלגלו הדברים להשבועון העברי החדש „המביט", שהתכונן סמולנסקין להוציא בימים ההם. ראַדקינזאָן, שראה „בהמביט" קונקורנציה מסוכנת ל„הקול" שלו, דבר בסמולנסקין דברי־דופי והשפיל לעפר אותו ואת כשרונו ובטל בטול־היש את ספריו וגם את „השחר" לא נקה, ואיש מן הסופרים היושבים אל השלחן לא מחה בו. רק נופך נסה כמה פעמים לשסע את ראַדקינזון בדברים ולהסב את השיחה לענין אחר, ולא עלתה בידו. עלי, שהייתי, כאמור למעלה, אחד מחסידיו האדוקים של סמולנסקין, עשו הדברים רושם מדכא מאד וכל העת ישבתי כעל חדודי־חרש, אבל כקטן שבחבורה לא נועזתי, כמובן, לפצות פה. אפס כי בקשתי ומצאתי לי פתחון־פה לעזוב את החברייא באמצע השיחה, ואלך במר־נפש.

אולם בזה לא נתמלאה עדיין סאת צערי. לא עברו ימים מועטים אחרי צאת ראַדקינזון ממינסק, והנה נדפס באחד מגליונות „הקול" הפרק הראשון מן הבקרת הזועמה של קובנר על סמולנסקין בתרגומי אני ובחתימת שמי המפורש! אך פתחתי את הגליון ואראה את המאמר חשכו עיני, לבי סחרחר וכמעט שנפלתי לארץ. הרעיון הראשון, אשר חלף כברק במחי היה, כי אנכי נתתי חרב בידי ראַדקינזון להרוג את סמולנסקין! אבל כיצד נתגלגל ובא המאמר לידי ראַדקינזון, ואני לא שלחתיו? תוך כדי מחשבה נזכרתי, כי לפני איזה זמן מסרתי את המאמר לבריל לעיין בו והנחתיו אצלו עד היום, ובכן אך הוא, הוא ולא אחר, היה השולח אותו לראַדקינזון, כדי לתתו נשק בידו במלחמת

עם סמולנסקין. סמולנסקין הלא איננו יתום קטן ובוודאי החרש לא יחריש ויכלה את המתו גם בראַדקינזון גם בי, ובחץ שחוט לשונו (דבר זה היה ברור לי בעת ההיא) ישים את שנינו לשחוק, כמו שעולל פעם לזילברמאַן בעל „המגיד" ולגוטלובר בעל „הבוקר אור", שכרך אותם יחד וברוח שפתיו עשה את בשרם ככברה. לראַדקינזון לא אדאג; הלא מו"ל הוא ועתונו לפניו, והוא יכול, לכשירצה, להשיב מלחמה שערה, ואם גם ישבע קלון מכבוד, אין רע' כי נבל הוא ונבלה אתו; אבל א נ י מי יקום לי, ואנה אוליך את חרפתי?

כך היה מהלך מחשבותי באותם הרגעים, והמחשבות האלה הלמוני, ממש, והשרו אותי בצער עמוק וצורב את הנפש. כל היום ישבתי בבית, כי בושתי להראות בחוץ בהיותי בעיני כאיש אשר שאול חטא. בקושי גדול הארכתי את נפשי עד אשמורה בלילה, ואז מהרתי לרוץ בחמת רוחי לבריל, ועודני דורך על המפתן קראתי בקול מר:

— אהה, מה עכרתני?!

בריל נעץ בי מתחת למשקפיו שתי עינים תמהות וישאלני:

— מה אתה סח? לא אבין להגיגך.

הרגשתי בו, כי הוא יודע יפה במה אני מדבר, אלא שהוא מעמיד את פניו כפני תם, וזה הגדיל את קצפי ביותר, ואקרא:

— מדוע עולַלת לי ככה לשלוח את תרגומי לראַדקינזון, ואת פי לא שאלת?

— ומה איכפת לך — שאלני בריל במנוחה — אם נתגלגלה זכות על ידי, שהגעת לפרסום בין-לילה? הלא אל זה ישא הסופר-הטירון את נפשו כל הימים.

— אוי ואבוי לפרסום אשר כזה — אמרתי — לא מדובשך ולא מעוקצך!

— אך זו היא כפית-טובה מאין כמוה — קרא בריל ובקולו נשמע מעין רגז מעושה — אני עשיתי לך שם גדול בעולמנו, ואתה, תחת להשיב לי תודה, עוד תבעט במנחתי, ובכלל מה כל החרדה הגדולה הזאת אשר חרדת?

— הכל יודעים, וגם אתה ידעת לא מתמול — עניתיו — כי מעריץ אני את סמולנסקין מאד ומיום עמדי על דעתי הריני נגרר אחריו בחבה יתרה, ומה יאמרו עתה הבריות בראותם אותי משיא חרפה בקהל על בחיר-נפשי זה? הלא אהיה בעיניהם כמתעתע!

— מה יאמרו הבריות? — חזר בריל על דברי — הם לא יאמרו כלום! על כל פנים יאמרו, כי לא היה זה מצדך אלא מעשה-נערות ולא יבאו אתך בטרוניא. ואמנם — הוסיף בחיוך — הלא נער אתה באמת לפי שנותיך.

לשמע הדברים האלה חשתי את עצמי נעלב מאד ומבלי יכלת להבליג על סערת רוחי קראתי:

— אם מעשה-נערות הוא — לא א נ י הייתי העושה אותו, כי אם א ת ה, זקן הסופרים העברים המינסקאיים, ומידך יבוקש הדבר.

כזאת דברתי ולא יספתי. בחזקה פתחתי את הדלת ואצא מן הבית בחרי-אף.

מן העת ההיא והלאה התחילו ביני ובין בריל דברי ריבות ומדנים, והללו לא נצטמצמו בגבולות עיר מגורינו מינסק בלבד, אלא זכו שיהיו קולם מנסר בכל תפוצות־ישראל; הלא הם כתובים על עמודי „הקול" משנות תרל"ח—תרל"ט.

בשובי לביתי מצאתי שם את נופך יושב ומחכה לי. ספרתי לו כל אותו המאורע וכמעט בדמעות על עיני בקשתי ממנו עצה מה לעשות. הוא שב והפך בדבר ואחרי־כן השיא לי עצתו לגזור תיכף ומיד על ראַדקינזון בטלגרמה כי יפסיק את הדפסת תרגומי ב„הקול", באשר נשלח אליו בלי ידיעתי ורשותי. כרגע ערכתי את הטלגרמה, וכדי לתת לה יתר תוקף בקשתי מאת נופך ויחתום גם הוא עליה.

ואני—ליל־שמורים היה לי הלילה ההוא. עד אור הבוקר ישבתי ושפכתי את מרי־שיחי לפני סמולנסקין במכתב כתוב פנים ואחור דברי פיוס ותחנונים. ברי היה לי אז, כי בתרגום מאמרו של קובנר, שנתפרסם ב„הקול", הקצפתי את סמולנסקין קצף גדול וכי עוד מעט ויראני את תנואתו בפומבי והייתי לבוז בקהל־עם, ולפיכך השתדלתי לשכך את חמתו ולהסיר מעלי תלונתו למען קדם את פני הרעה. בררתי לו, כי תרגמתי את מאמרו של קובנר שלא על מנת להדפיסו, אלא בשביל להתרגל במלאכת־התרגום, וכי אך ידי בריל היו במעל הזה ואני נקי. אף הדבעתי לו את צערי הגדול, כי אני, שנתגדלתי ונתחנכתי על ספריו, נתתי בלא־יודעים יד לפושעים ספרותיים כראַדקינזון וסיעתו, ובכל לשון של בקשה בקשתי סליחתו.

סוף דבר היה, כי לכתחלה, אחרי קבלת הטלגרמה, הפסיק ראדקינזון להדפיס את תרגומי ב„הקול", אבל כעבור איזה זמן שב לתתו לקוראיו, ולא המשך אחר המשך, כי אם לסירוגין. זה היה אחרי כל פעם שנסה סמולנסקין עצמו, אם אחד מסופריו, לתלוש ב„המביט" באזני בעל „הקול" תלישה קטנה או גדולה. אנכי חכיתי בלב דופק מיום ליום, כי יגיע התור ב„המביט" גם לי . . . ובידים רועדות הייתי פותח בכל שבוע את הגליון. אחרי הדברים האלה יצייר לו הקורא בנקל מה מאד נפתעתי, הפתעה של שמחה, באותו היום שפתחתי את „המביט" ומצאתי מודפס בו את ספורי „כ ג ו נ א", שנמצא בילקוט המערכת מתחלת אותו הקיץ ושכבר התיאשתי ממנו.

הדפסת ספורי זה,—ראשית נסיוני בספרות העברית,—ב„המביט", שמש לי אות נאמן, כי אין בלב סמולנסקין שום טינא עלי, ומאז גדל ונעלה בעיני שבעתים ויספתי לחבבו ולהעריצו עד יומו האחרון.

אני חוזר לזכרונותי ע"ד נופך.

ב.

בעת ההיא היה נופך על פי דעותיו תלמיד כרוך אחרי רבותיו פיסאַריוו וצ'רנישווסקי ויתר הסופרים הראַדיקאַלים הרוסים של שנות הששים. עוד בשבתו על ספסל בית מדרש הרבנים הווילנאי התרועע אל התלמידים ההוגים דעות סו־

ציאליסטיות: ליברמאן, זונדלוויטש ואחרים, וכבאו למינסק נספח שם אל אגודת־הסתרים של מפלגת „העם והחירות" (נאַרודובולצי), וינהל בשמה תעמולה גדולה ורחבה בין צעירי האינטליגנטים היהודים, וביחוד בין הפועלים. מנהגו היה לבקר מעת לעת בבתי בעלי־המלאכה יושבי־השרון ולהכנס שם בשיחה עם הגברים והנשים על גורלם המר וקשי־יומם ועל העושק שהם נעשקים מאת בעליהם התקיפים בעלי־הממון. את שיחותיו אלה היה מתבל במשלי־עם, ולפעמים גם במימרות ובאגדות חז"ל, הכל לפי המשיג, ולפיכך היו עושות רושם ונכנסות אל הלב. הוא היה מטבעו עשוי לבלי־חת ואינו בורח מפני הסכנה, מעודו לא נזהר בלשונו ובמעשיו, ואפילו במקומות של פומבי. יש אשר הלך ברחוב וראה מרחוק פועלים עומדים ועושים מלאכתם בראש האילן או בראש הנדבך ונגש אליהם והתחיל מקיף אותם בשאלות: למי אתם עמלים? הלא לאוכלי בשרכם מעל עצמותיכם! מדוע תחיו חיי מחסור וכפן, נזונים ומתפרנסים בפת קבר ובזנבות מליחים, בעוד אשר בעליכם יפושו כעגלי־מרבק ויתענגו על רוב טובז? בעצמכם אתם מתגוללים תחת שואה במרתפים אפלים ורטובים מטחב זולף, ולאחרים אתם בונים בזעת אפיכם היכלות כמו רמים מלאים זיו שמש וחום צח. עד מתי לא תשכילו תבינו להטיב לכם באחריתכם? כך היה נופך נדון עם הפועלים, כשהוא הולך ומסתבך אתם מעט, מעט בשאלת „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו", והותם בדבריו, כי לא עתה העת ולא פה המקום לברר את הענין ברחבה, ומי מהם שרוצה לעמוד עליו עמידה נכונה, יואיל לבקר אותו בביתו במוצאי־השבת. ואמנם אפשר היה בכל מוצאי השבתות להפגש במעונו הצר עם בעלי־מלאכה ואומנים ממקצעות שונים ועם פועלים צעירים, שוליאות דחייטא ודנגרא וכיוצא בהם. ולראותו יושב ודן לפניהם בשאלות הרכוש והעבודה, המחיה והכלכלה וכדומה.

ובאותה ההתמדה ובאותו המרץ היה נופך בעת ההיא מצודד נפשות להדעות החדשות בין הבחורים חובשי בתי־המדרש והישיבות, בין אלה, אשר עסקני הסוציאַליסטים היהודים בימים ההם תלו בהם תקוות כל־כך מזהירות, כי הם הם יהיו החלוצים העוברים לפני העם להנחותו בדרך העולה אל התגשמות האידאַל הסוציאַלי. לתכלית זאת היה מבקר מעת לעת את הישיבות בשעות מאוחרות בלילה, כשכלתה מהן רגל אדם מן החוץ, ונכנס עם התלמידים בשיחות וויכוחים על מהותה של ההשכלה בנגוד אל הבערות ועל תביעות הזמן החדש, ועל כיוצא בזה. בהיותו בעל פום ממלל רברבן ובקי גדול בשיחות־חכמים, ידע תמיד לפעול על התורניים שומעי דבריו ולהפוך להם לב אחר הוגה מחשבות חדשות, אשר לא שערון עד כה. ונופך המדבר על מעלות ההשכלה והדעת, היה לא רק נאה דורש בלבד. כבר ספרתי למעלה, כי בכל פעם שובו לביתו מעבודת־היום המפרכת, עם חצות־לילה, היה מאציל עת ידועה ללמד חנם את שפת־המדינה ותורת־החשבון לבני־הישיבות, שהיו באים אליו ושבים ממנו בחשאי ודרך סמטאות חשכות, כדי שלא תשורם עין איש. שעה מאוחרת זו היתה מיועדת אצלו לציד „העכברים הקטנים", — כך קרא לבני הישיבה שוחרי־השכלה

בהשתמשו במבטאו המפורסם של צווייפל — כי בשעת הלמוד הבליע לשומעי־לקחו אלה את דעותיו של קארל מארכס על המאטריאליות ההסטורית ועל המסתעף ממנה. מזמן לזמן התחיל מספר בחורי־הישיבות הדופקים על דלתות בית נופך הולך ורב, ואז קרב אליו לעבודתו אחדים מן הצעירים האינטלי־גנטים, שהיו מושפעים ממנו ונגררים אחריו, ויעזרו לו אף המה להורות לבני העניים ראשית דעת שלא על מנת לקבל פרס. ויהי כאשר צר להם המקום, וישכרו לצרכם חדר קטן באחד מפרברי־העיר, ויתקנו בו משמרות לתלמידי בתי־הישיבות, משמר יוצא ומשמר נכנס, חליפות, כל אחד בזמנו. ואיש לא פלל אז כי החדר הזה עתיד למלא בהמשך הזמן תפקיד של מוסד חנוכי גדול ורב־הערך, יחיד ומיוחד במינו בכל החבל הצפוני־מערבי, כמו שיראה הקורא להלן.

ונופך לא הסתפק בתעמולה הסוציאליסטית שבעל־פה גרידא, ואך נתנה לו האפשרות הראשונה, התחיל לעסוק גם באגיטאציה שבדפוס. זה היה לאחר שנתגלה בסוד יודעי־חן, כי ראדקינזאָן עורך „הקול" בהריחו באפו המסחרי, שהסוציאלית הולכת ונעשית סחורה עוברת לקוראים הצעירים שבתחום, פתח לפניה סדק כחודו של מחט בעתונו ה ע ב ר י, וביחוד התיר להכניסה דרך קפנדריות וסחור, סחור, אם כי בהכתר פנים קצת, אל „הקול לעם" ה י ה ו ד י. דבר זה היה לנופך כמציאה שבאה לידו בהיסח הדעת, ולא אחר מהשתמש בו להפצו. הוא התחיל מפרסם מעת לעת ב„קול לעם" מאמרים, שיסודתם בפרשת־השבוע ודנים בענינים כל־כך כשרים, לכאורה, הראויים להשמע מפי מגידים מעל במות בתי־הכנסיות והמדרשות, אבל הוא בפקחותו היתרה השכיל להכניס אליהם בין השיטין טנדנציות־טבל ולעשותם צנורות־סתר לזרמי הדעות היותר ראדי־קאליות.

עומדים, למשל, בפרשת „ת ר ו מ ה", ובה הכתוב מדבר „ב ט ב ע ו ת ־ ז ה ב". טבעת־זהב, — כמה פועלים יגעים ועמלים בכלי־חפץ זה! אנשים חופרים בהרים, מתעמקים בתחתיתם ומבקשים זהב, ויש אשר גוש עפר נקרע מן ההר והוא מתגלגל ונופל על האחד או על השני ושם מחנק לו. הפועל מוצא מת מתחת למפלת, אשתו נשארת אלמנה ובניו יתומים; ו' דור של עניים קם, ואין להם מרחם. וכמה בני־אדם מזקקים ומצרפים את הזהב מסיגיו, כמה מהם הולמים ומרדדים אותו בבתי־החרשת, כמה מהם מרקעים ומעגלים אותו לטבעות! ולשם־מה כל אותן המלאכות הקשות נעשות, אם לא ליפות את אצבעו של איזה בן־אדם הולך בטל, הטוחן פני עניים וחי על חשבונם?

או: פרשת „כ י ת ש א". פה נזדמן לו לנופך יתד גדול לתלות בו את רבי תורתו — מ ע ש ה ה ע ג ל. עגל־הזהב יושב על גפי מרומי־קרת, והכל כורעים ומשתחוים לו, הכל נכנעים לפניו וממשמשים אסקופה הנדרסת לרגליו. עגל־הזהב הוא הוא המשעבד את בני־האדם בעל כרחם לחפצו ולרצונו, הוא הכופה אותם כבית־זדון למסור את נפשם על טובתו והנאתו, והוא המוצץ כעלוקה את דם־התמצית שלהם ופוסע על פגריהם ברגל גאוה. ובכן מה יש לעשות שירד עגל־הזהב מגדולתו ושתחדל רעתו בעולם? צריך לנפצו ולטחון אותו עד אשר

דק ולזרותו על שבעה יַמים, למען אשר לא יהיה לו ע ד כל זכר בארץ החיים.

כר נרחב לתעמולה שלו נגלה לנופך בשבוע של „ק ו ר ח". קורח פקח היה באמת, והלואי שירבו כמותו בישראל. אי אפשר להניח בשום אופן, כי תקח לה ה כ ה ו נ ה קרנים לנגח בהן את העם. צריך להפריד בין הכהונה ובין הממלכה. ממלכת־כהנים—זוהי האוליגארכיה היותר גרועה והיותר מסוכנת לבריות, ולפיכך יפה עשו קרח ועדתו שעמדו עליה להדפה ממצבה ולהורידה משאתה.

ועוד ועוד מעין זה.

ופעם אחת קרה המקרה במינסק, כי ליצנים חרש לצון חמדו להם והוליכו שולל את עתונו היהודי של ראַדקינזאָן בידיעת־שוא, כי מת החוכר את מכס־הבשר, שהיה מפורסם בעיר לבעל־זרוע ואביר־לב ומפלצת לאביוני־אדם. ואף כאן מצא לו נופך מקום להתגדר בו בהרהורי־רמז, כי בא והכחיש את השמועה. החוכר מת? שקר הדבר! מתים מרזון ומשחפת פועלים יגיעי־כח,מתים עובדים אובדים, אשר מפני יוקר המכס אין חכם טועם מימיהם טעם בשר, והחוכר חי וקים! כי דשֵן הוא ושמן, מכוסה כולו בחלבו ואין המזיקים שולטים בו. יחי החוכר ואַל ימות, כי ברכה בו לאהר מאה ועשרים שנה ל—מין הזוחלים...

וגומר בסגנון זה.

ובשעה שהוא עצמו השתמש סחור, סחור, לצרכי התעמולה הסוציאַליסטית ב„קול לעם",—באותה שעה היה משתדל, שתהא מלאכה זו נעשית גם על־ידי אחרים. כך בקש תמיד להשפיע על הבדחן המפורסם בזמנו אליקום צונזר, שיבליע בשיריו את ראשית יסודי הדעות הראדיקאליות, כדי שתתפשטנה בעם. אליקום נסה אמנם את כחו בדבר, ולא הצליח, מפני שהיה בלתי מפותח כל־צרכו כדי יכלת לתפוש במחו ובלבו את מהותן של הדעות החדשות תפישה שלמה ומקפת*).

מעט, מעט נעשה נופך מפורסם בין כל שדרות הצבור העברי במינסק. במורה העני הזה, המוכר את תורתו בפרוטות, התחילו מתעניינים גם בטרקליני־זאַטוטי בני־ישראל, המתימרים בהשכלה ורוצים להראות כפורעים מס להזרמים החדשים. לא ארכו הימים ונופך נעשה מקורב אל ראש הבאַנק למסחר במינסק. א. וו נ ג ר ו ב, שנודע בעת ההיא לעסקן צבורי חרוץ, להד"ר ב. ל ו נ ץ,שהראה אף הוא נטיה י ת ר ה לעבודת הכלל, ולאנשים אחרים כיוצא בהם. בהתקרבות זו מצא לו נופך חפץ להטות את לב העסקנים האלה אל הרעיון, אשר הגה בו כל הימים — ליסד בית־ספר למלאכה לנערי־ישראל. אחרי כמה מועצות וועדות קטנות וגדולות הוקם המוסד, בצורה מקוטנת מלכתחלה, בחדר שכור, שיש בו

---

*) ביתר פרטיות דברתי בענין זה בספרי „דריי ליטעראַרישע דורות" ח"א עמוד 32.

די מקום לעשרה תלמידים לומדי מלאכת חרש ומסגר. מאותה שעה ואילך התחילה תקופה חדשה בחיי נופך, תקופת העוז והמפעל. מאז הסיח את דעתו מכל מה שהעסיק אותו עד כה, אף הפקיר את שעוריו, שמהם נמצא לחמו, וצמצם את זמנו וכחותיו בעסקי בית־הספר הזה. נדמה היה כמו נבלע בו בכל ישותו. מעלות השחר עד הערב עבד עבודת מכונה שאין גלגליה שובתים אפילו לרגע, וגם בלילה לא שכב לבו, כי החל, מסדור הלמודים עד השגת „ימים" לתלמידים העניים, רבץ רק עליו ועל צוארו. כך עבד האיש וכך נשא בעול, עד שזכה לראות את המוסד בן־טפוחו הולך ומתפתח, הולך ומשתכלל ונעשה גולת הכותרת לכל האינסטיטוציות החנוכיות בנות־מינו אשר בחבל ליטא כולו. המוסד הועבר אל בנין־אבנים גדול עם לשכות ואולמים רחבי־ידים ונפתחה מחלקה לחרשת־עץ, והתלמידים הולכים ומתרבים ובאים גם מערים אחרות, ואומנים מובהקים בעלי השכלה פרופיסיונאלית מלמדים להם את ענפי־העבודה על־פי השיטות החדישות שבחדישות, ובשעות מיוחדות מורים באים להורותם את הלמודים הכלליים. ונופך מנצח על כל המלאכה! הוא רוח החיה באופני הבית, וכדגים הללו, המקבלים את כחם החיוני רק מן המים, כך נופך חי ונושם בלתי אם בסביבת התלמידים עושי־המלאכה, והלמות הפטישים והמקבות, הגרזנים והמשורים מצלצלת באזניו כמוסיקה נעימה ומרוממת את הרוח. מחוץ לספירה זו הוא מרגיש את עצמו כאלו איננו ולא כלום, כנשמה ערטילאית, שאין לה אחיזה בעלמא הדין.

עברו שנה ושנתים ונופך עצמו רכש לו ידיעה גדולה בכל מקצעות־המלאכה הנלמדים בבית־הספר. את מלאכת המסגר ידע על בוריה ולעומקה כאחד האומנים המצוינים. ולא עוד אלא שגם עמד לו כשרונו להמציא תכניות לענפי־עבודה חדשים בברזל ובעשת. ביתרון הכשר דעת הבין להכניס רוח של אמנות בהכלים והחפצים השונים, תוצרת בית־הספר, המוצאים לשוק. מרוחו זה אצל על התלמידים והשפיע עליהם, שלא תהא מלאכתם נעשית עשיה קופית, מוגבלת ומצומצמת במצרי הכללים, ההוראות והצוויים של המורה האומן, כי אם יתעמקו בכל פרט ופרט, יפשפשו בכל גלגל קטן ובכל קפיץ דק, אפשר שפה ושם ימצאו מקום לתקון זה או אחר, לחדוש זה או אחר, להמצאה זו או אחרת, ואפשר שהתקונים והחדושים וההמצאות יפתחו לעתיד לבוא אופקים בלתי משוערים עד כה. לאומנות ולחרשת־המעשה, ונמצא התרבות מתעשרת ובני־האדם מרויחים. כך ובדרך זו עורר נופך בין תלמידיו כמה כשרונות נרדמים, אשר לא אחרו מהתגלות בשרטוטיהם ובקויהם האינדיבידואליים בהכלים והחפצים מעשה־ידם, שהרהיבו את העין ויהיו לנס. מכאן ואילך היה נופך פותח מעת לעת במינסק תערוכה מצגת לראוה את החפצים השונים פרי עמל ידי תלמידי בית־הספר. התערוכות האלה היו מושכות אליהן בכל פעם המון מבקרים מכל שדרות הצבור המינסקאי וגם את גדולי שרי שלטון הצבא והאזרחים. החפצים היו מוצאים עליהם תמיד קופצים הרבה ונמכרים במחירים גדולים. שמע המוסד הגיע עד למרחוק, וכל שר או טפסר גדול בממלכה, אשר סר למינסק, כמו ראה חובה

לעצמו לבקר בלוית שר-הפלך את בית-הספר לאומנות לילדי העברים, להתבונן בשום לב אל מלאכת התלמידים ולשמוע מפי נופך את באוריו המענינים לכל חפץ וחפץ. זה הביא לידי כך, שבכל פעם שערכה הממשלה תערוכה לתוצרות התעשיה וההרשת של המדינה, היתה מזמנת אליה בתוך יתר האספונאטים גם את נופך להשתתף בה עם יצירותיהם המשובחות של תלמידי בית-הספר למלאכה הנמצא תחת הנהלתו. ומעולם לא אירע, שיהא נופך שב מן התערוכות בלי מטבעות זהב וכסף, אותות כבוד ויקר לתלמידים היוצרים ולמוסד, שגדל את הגדולים הללו. כמה פעמים העניקה הרשות העליונה גם לנופך עצמו מטבעות כבוד על פעולותיו הגדולות והרצויות לטובת התפתחות ההשכלה הפרופיסיונאלית ברוסיה.

נופך לא נהג מעולם שררה בתלמידים ולא זרק בהם מרה, מעודו לא דבר אתם קשות ולא הטיל עליהם עונשים חמורים, ואף-על-פי-כן שררה תמיד בבית-הספר משמעת מופתית לתלמידים, ודבר יצא מפיו קדש היה לתלמידים, הוא היה להם לאב ולפטרון, וידאג למלא את מחסוריהם בדרך כבוד, ולפיכך התיחסו אליו בלבוב מיוחד והראו לו חבה יתרה. ולא רק את צרכי-החמר בלבד דאג נופך לספק לתלמידיו; הוא המציא להם גם דגן-שמים. הוא היה קובע מזמן לזמן שיחות עם תלמידיו בענינים שונים של מושכלות והיה דן אתם בשאלות-החיים, כדי להרהיב את חוג מבטם, גם סמן להם בשם את הספרים אשר יקראו בהם לצורך התפתחותם הרוחנית. בעת ההיא לא נטה נופך עדיין מדעותיו הסוציאליסטיות אפילו כמלוא השערה, ומובן מאליו כי שאף לחבב את הדעות האלה גם על תלמידי בית-הספר, ולפיכך לא יפלא הדבר אם הציע לפניהם למקרא את יצירות הסופרים הרוסים מן האגף השמאלי הקיצוני. כך הלך ונעשה בית-הספר למלאכה הזה בית-גדול בעלי-מלאכה עברים שומרי תורת מארקס...

ג.

עברו שתי שנים. בנגב רוסיה פרצו הפרעות הראשונות ביהודים. המאורעות המעציבים האלה יחד עם תגבורת האנטישמיות הצבורית והפוליטית, גרמו, שהרבה מן היהודים האינטיליגנטים ברוסיה התחילו מסתלקים משאיפותיהם האסימילאציוניות, ובטובי המחות החושבים התחוללה מהפכה, אשר הביאה בסופה לידי נצחון הרעיון העברי-הלאומי. ברחוב היהודים נזרקה סיסמה חדשה: „הביתה!״, ששמשה יסוד ושרש לרעיון חבת-ציון. מינסק היתה אחת הערים, שבהן מצאה לה התנועה לישוב ארץ-ישראל כר נרחב. רבים מצעירי האינטליגנטים היהודים שם הזניחו את הדעות הקוסמופוליטיות-סוציאליסטיות, אשר נשבעו לדגלן עד כה ונעשו לאומיים נלהבים וחובבי-ציון. בין אלה האחרונים נמצא גם נופך. אף הוא התרוקן יום אחד מן האידיאלים הישנים שלו, שהשפיקו להעשות תוכן חייו ושעבד להם מתוך התמכרות עמוקה ומסרת נפש ממש, ונספח לשואפי חירות ותחיה לאומית.

מאותו יום ואילך התיצב נופך בשורה הראשונה של הלוחמים על רעיון תקומת האומה בארץ=אבות. הוא נלחם בעוז=רוח על ימין ועל שמאל: מעבר מזה — נגד היראים והחרדים, המחכים לעני ורוכב על החמור, ואת הדוחקים את הקץ הם חושבים לקטני=אמנה, ומעבר מזה — נגד הבוגדים והמתכחשים לעמם ולקניניו ההסטוריים. ואף הפעם השתמש בנשק המנוסה שלו—בכח שפתיו —ועשה בו חיל רב. עם המתנגדים האינטליגנטים, וביחוד עם הסוציאַליסטים, חבריו של אתמול, היה נכנס בפולמוס=שפתים בנשפי=ווכוחים ערוכים לדבר, ועם הבורגנים והתורנים התוכח בכל מקומות של פומבי ואספות=הצבור וגם מעל במת בתי=הכנסיות והמדרשים. חבת=ציון נעשתה שיחו והגיגו גם בבית גם ברחוב. כי בא אל מי שהוא בעסקי בית=הספר, לא נפטר ממנו אלא מתוך שיחה על חבת=ציון וישוב ארץ=ישראל, וכי נפגש באדם בשוק והיה פתח דבריו אתו בשאלה: אם יש לו איזו ידיעה בטיב הרעיון הגדול, המנסר עתה בעולם היהדות ולוקח לב אבות ובנים? בדרך זו היה הולך ועושה נפשות לתנועת התחיה, מבלי שים לב לדבר, כי אדוניו חברי הועד המפקח על בית=הספר למלאכה, שהיו אסימילאַטורים ברובם, אין דעתם נוחה ממעשהו זה ומתרעמים עליו על ככה בפניו ושלא בפניו. ולא עוד, אלא שהיה מבקש לו הזדמנויות שונות להשפיע גם עליהם עצמם, שיתיחסו אל הרעיון שלא מתוך בטול מלכתחלה, כי אם בכובד הראש הראוי לדבר, שיש בו משום תקנת האומה הישראלית. ולא אַסימילאַטור אחד ושנים החזיר נופך למוטב על=ידי המאור שברעיון= התחיה.

וכמנהגו בהיותו עסקן סוציאַליסטי, כך לא היה נרתע אף עתה לאחור מפני כל מעצור ומניעה. גם בהודע לו, כי נודעו פעולותיו לרָשות המקומית וכי סוכני=הרש מתחקים אחריו ושומרים את צעדיו, לא נע ולא זע, אלא שמאז התחיל משתמש בתחבולות שונות לאַחז את עיניהם ולהשתמט מהם בשעת הסכנה. חובבי=ציון במינסק יודעים לספר בענין זה הרבה בדיחות יפות, המעידות על כשרונו המצוין לתפוש בשעת חירום בסקירה ראשונה מה שצריך לעשות כדי להלץ את נפשו, ויש אשר גם את נפש חבריו, מן המיצר.

כך היה מעשה פעם אחת, ואחד מעסקני חובבי=ציון המפורסמים שבמינסק, אברהם קאַפלאַן, הרצה לפני קהל גדול בבית=המדרש לנגרים שם דין וחשבון על=דבר ועידה ציונית. הנואם דבר מתוך התלהבות מרובה, ומצב רוח הנאספים היה מרומם מאד. פתאם הודיעו מן החוץ, כי בית=המדרש מוקף שוטרי פוליציה וז׳אַנדאַרמים. עוד לא עברו שני רגעים והללו הופיעו בפתח. מבלי חשוב הרבה קפץ נופך אל „העמוד" ויקרא בקול רם ובנגון של חזן מנוסה: „שפוך חמתך"! הקהל הבין את כוונתו ויען אחריו כאיש אחד: „שפוך חמתך על הגויים אשר לא ידעוך" וגומר.

ראש פלוגת הז׳אַנדאַרמים נעץ בנאספים עינים תמהות ויבט כה וכה, ואחר פנה אל בני=לויתו ויאמר: מתפללים הם, כנראה; נלכה!

שוב קרה, כי חברת „חובבי=ציון" הגרילה חלקת=אדמה, שקנתה במושבה

גדרה. כמובן היתה זו הגרלה חשאית. בלילה אחד נתפש נופך כשהוא עומד בבית-הנתיבות של מסלת-הברזל הליבוי-רומנית ומוכר גורלות למכירים ולאנשים סתם. תיכף הובא לפני שר הז'אַנדאַרמים של המסלה, שהיה מפורסם בכל העיר לאחד מגדולי צוררי-ישראל. נופך לא נבוך כלל, וכאשר שאלהו השר, כיצד הרשה לעצמו לעבור חוק ולעסוק בהגרלה סמויה מעין הרשות, ענהו בתמימות מעושה: „לא חטאתי ולא פשעתי, אלא עשיתי, להפך, את הטוב והישר בעיני הממשלה ירום הודה וגם בעיני כבודך". השר העיף בו מבט של תמיה וישאלהו: „הא כיצד?" על זה השיב לו נופך: „הדבר הוא פשוט מאד; יש טוענים, וודאי שגם רום-מעלתך טוען כך, כי הרבוי המופלג של היהודים ברוסיה מביא הפסד למדינה, והלכך באים אנחנו, דורשי שלום-הארץ, ומוציאים אותם מתוכה קימעא, קימעא למדינה ש ל ה ם, לארץ-ישראל". המענה הזה ישר בעיני השר ויפטר את נופך מעל פניו ברצון.

בתשובה מעין זו הציל נופך פעם אחת מעונש גם את הבדחן אליקום צונזר, שהוכה בלשון לפני הרשות, כי בשיריו שהוא מזמר בקהל הוא עושה תעמולה בין העם לצאת מן הארץ. צונזר, שלא היה איש-דברים מטבעו וגם לא ידע כן את הלשון הרוסית, בקש מאת נופך, שילך וימליץ עליו לפני מי שצריך, והלה נאות לו וילך אתו אל לשכת הז'אַנדאַרמריה ושם בירר ברב ענין, כי אין זו תעמולה להגרה, אלא עצה טובה לשחרר את רוסיה מהמוני יהודיה הנופלים עליה למשא.

ובכלל היה נופך קופץ ונוטל על עצמו תמיד את האחריות בעד כל מפעל נעשה באסור לצורך הפצת רעיון ישוב ארץ-ישראל, כמו עריכת חגיגה או נשף לזמרה וספרות, וכיוצא בדברים כאלו, שהיו החברים העסקנים נרתעים מהם משום אימת-המלכות. במקרים כאלה היה אומר: אל תערצו ואל תחתו; עלי ועל צוארי! ואמנם היה נופך בכל מקרה של כשלון תולה את הקולר בו גופו ומשים את עצמו רשע לפני הרשות בלי שים לב אל תוצאות הדבר.

נופך, ככל בעל מזג חם ונפש סוערת, היה איש-התנועה. הוא שנא את המנוחה ואהב את העבודה. מעולם לא ראה אותו איש יושב בטל, יושב ושובת. גם בימות החול גם בימי השבתות היה עסוק מאז הבקר עד אשמורה בלילה. כשנפנה לשעה מעסקי בית-הספר, כבר הכו לו עניני חבת-ציון, שהטרידו את מחו וכחו; אך יצא ידי חובת-היום לארץ-ישראל, קפצו עליו טרדות-הצבור. אדם בעל-שם כי בא לעיר לעשות דבר לטובת הכלל, בחיים או בספרות, והיה בקורו הראשון בבית נופך. שיחה קלה עם נופך היתה דיה לאדם האורח הזה לדעת על פיה מראש, אם תהיינה ידים לפעלו במינסק, אם אין. כי לא נמצא במינסק איש כנופך, שהיה לו שיג ושיח עם בני כ ל שדרות העם ושהכן כמותו את רוחם וטיבם של המנהיגים והמונהגים. כך היה נופך לעינים להרב ר' שמואל מוהליבר, בסורו, על דרכו מפאַריז, למינסק, כדי להטות את לב הגבירים שם לרעיון ישוב א"י, וכך שמש מורה-דרך לסמולנסקין כבואו לשם להפיץ את ספריו וכך נטפל לאותו צורך גם לאליעזר בן-יהודה ולאחרים כיוצא בהם.

אני מרשה לעצמי למסור כאן איזו פרטים אופיים מימי בקורי שלשת האנשים הנזכרים במינסק:

בבקר בא ר' שמואל מוהליבר למינסק, ובערב של אותו יום כבר סדר נפך בבית־המלון „פאריז", שהתאכסן בו הרב, אספה גדולה של גבירים מן החרדים והאינטליגנטים. אפס כי העיר נפך את הרש"מ למפרע, כי אספה זו סופה להיות כאילן סרק שאינו מביא פירות. רש"מ פתח את הישיבה בנאום על־דבר מטרת נסיעתו לפריז, על הראיון שהיה לו אצל הבארון רוטשילד ויתר שועי־ישראל במטרפולין הצרפתית וההשפעה שהשפיע עליהם לתמוך בבוני הישוב החדש בארץ־אבות, ויסיים בדבריו, כי ענין חבת־ציון הוא חובה לאומית כללית, שאין כל אדם מישראל בן־חורין להפקיע את עצמו ממנה. ככלות הרב לדבר פנה אליו אחד הגבירים היראים, זה היה ר' דובר באמפי, בשאלה: „ילמדנו רבינו, איזו רבותא יש בדבר לאמור לשני: הבה כסף ?" רש"מ הרגיש את עצמו נעלב משאלה זו ויאמר: „באתרא דלא ידעי שרי למימר וכו'. להוי ידוע לכם, כי לפני צאתי מביאליסטוק לדרכי נדבתי מכיסי חמש מאות רובל לטובת ישוב ארץ־ישראל, וכי לכל אותה הנסיעה הגדולה שנסעתי עכשו לא קבלתי אפילו פרוטה אחת מן החוץ, ובנוגע לשאלתך — פנה הרב אל הגביר באמפי — הרשני נא לספר לך מעשה שהיה:

בהיותי לפנים רב ברדום, באו לפני יום אחד שני אנשים לדין. התובע היה מלמד, שטען, כי שלח כסף לאשתו על כתבתו של הנתבע, והוא לא מסר לה, והנתבע טען, כי לא קבל את הכסף כלל. עודני מעיין בדבר והנה נגש הנתבע אל ארון־הקדש שבחדרי ויוצא מתוכו ספר־תורה ונשבע, שלא קבל את הכסף; אבל תוך כדי דבור הוציא מכיסו שטר בן חמשה ועשרים רובל (סכום התביעה) ויתננו על יד המלמד. אז שאלתי את הנתבע: „ממה נפשך, אם נשבעת, לא היית צריך לשלם, ואם חפצת לשלם, למה נשבעת? על זה ענה אותי האיש: אלו נשבעתי ולא נתתי לו את הכסף, היה מקום לחשוד בי, כי נשבעתי שבועת־שוא, ואלמלי שלמתי את הכסף ולא נשבעתי, בוודאי שהיה מקום לחשדני, שחפצתי בתחלה להעלים את הכסף; עכשיו שנשבעתי וגם סלקתי, סרו מעלי כל החשדים. וזאת עצתי גם לר' בר: הבה יתן בתחלה את הכסף, ואחרי־כן יטען טענותיו"... סוף דבר היה, כי בינינו המורים והמלמדים, שנמצאו באותו מעמד, נאסף סכום של שבעים רובל, והגבירים השתמטו אחד, אחד באמתלאות שונות ולא נתנו אף פרוטה. למחר כשלוינו במספר חברים אחדים את הרש"מ אל בית־הנתיבות, אמר אל נפך בחיוך: „אכן יודע צדיק נפש בהמתו!...

שם סמולנסקין היה מפורסם אמנם בין העשירים האינטלגנטים במינסק עוד משכבר הימים, כי היו ברובם מהמנוים על ה„שחר", אבל קופצים לשלם לו למפרע בכסף מלא את מחיר כל כתביו, לא נמצאו ביניהם. דבר זה ידע נפך יפה, ולפיכך, כדי שלא להביא את הסופר הגדול לידי טרחות־חנם, וגם לידי עלבונות, לא הניח לו, לסמולנסקין, לבקר בבתי גבירים כאלו, שלא היה בטוח

בהם בטחון=איתן למפרע, כי יחתמו על ספריו. לתכלית זו היה נפך מקדים להתראות עם כל גביר בפני עצמו, פותח אתם במילי דמתא או בשיחה על=דבר צרכי ב־ת=הספר ומשכל את פיו לעבור מענין לענין ולסבב סוף, סוף את פני הדברים לבקורו של סמולנסקין. וסגולה נפלאה במינה היתה לו לנופך לכוון את דבורו עם איש, איש מהם בענינים העלולים ביחוד לתפשו בלבו באותה שעה ובאותו מעמד.

הריני להביא בזה שתים, שלש דוגמאות מהרבה:

הד״ר הישיש, הוא אחד מגדולי=הרופאים שבעיר, שנתעשר מאומנתו מאד, אבל כרוב לעשרו כן גדלה קמצנותו. הוא נולד בראסיין לאבות משכילים, העומדים בשתי רגליהם בתחום=ישראל. בנעוריו למד תנ״ך, עברית ודקדוק וגם גפ״ת; אח״כ גמר חוק למודו בבית=ספר בינוני ונכנס אל האקאדמיה לרופאי= הצבא שבמטרפולין. עברו שנים אחדות ול. בא לעבוד בתור רופא באחד מגדודי= הצבא החונים במינסק. בנסעו במרכבה ברחובות=העיר לבוש בגדי=השרד שלו, היו הבריות מורים עליו באצבע וקוראים זה לזה מתוך נחת־רוח=מרובה: „הנה הגנראל היהודי!״ לא ארכו הימים ומספר הדורשים במקרי=מחלה לשכנו של „הגנראל היהודי״, התחיל הולך הלוך ורב. הראשונים לדבר היו העשירים; אבל מעט, מעט החלו לפנות אליו גם בעלי=הבתים הבינונים. ל. התרועע ביחוד עם בני עם הארץ ויבקש קרבתם ואל הצבור היהודי התנכר ויהי מופרש ומובדל ממנו במעמד ביתו ובארחות=חייו. אבל יש אשר בשבתו על יד מטת חולה=יהודי נזרקו מפיו בשיחתו עם אנשי=הבית איזו מימרה תנכ״ית או תלמודית, ויש אשר סנן בין שפתיו איזה קטע מיצירת איזה סופר או משורר עברי מן המפורסמים, ואיש לא ידע אם עשה את הדבר במכוון, כדי למשוך אליו את הלבבות ולהרבות את מספר לקוחותיו מקרב היהודים, או שלא היתה זו אלא פליטת=הפה אגב שיחה. אולם מאז יצאו לו מוניטין בעיר בתור „הרופא הלמדן״, ויהודי=מינסק התגאו „באבן=חן״ זו שנפלה בחלקם, וגם מחלו לו את עוון „התנהגותו הגויי׳ת״... הדבר נודע להמחברים המחזירים על הפתחים עם ספריהם והתחילו דופקים על דלתות „הרופא הלמדן״. אבל הם שבו ממנו בידים ריקות לעומת שבאו, כי בעט בהם ובחבוריהם, ולא עוד, אלא שכמה פעמים גם שסה בהם את כלבו. כך הלך ונמשך עד שנות השמונים. מאז נשתנו דעותיו והליכותיו. גרמה לכך תגבורת האנטישמיות, שנגעה אל עצמו ואל בשרו. ביום בקר לא=עבות נצטוה מגבוה, באשר הוא יהודי, להתכשט את מעיל=השרד עם קשורי=הזהב וכפתורי=הכסף. בין=לילה ירד „הגנראל״ מגדולתו, וירידה זו פעלה עליו לשנות את הלך מחשבותיו ולקרבהו אל עמו. הוא לא נסחף אמנם בזרם הרעיון העברי=הלאומי, שמצא את בטויו בחבת=ציון ובישוב ארץ=ישראל; אבל הוא התחיל מאז מתקרב אל היהודים, מתעניין במצבם ובחייהם ומתיחד עם הצבור העברי בעבודת הכלל. ראשית פעלו היה להשתתף עם העובדים לטובת חנוך הדור הצעיר; ביחוד הפנה את לבו לצרכי בית=הספר למלאכה. מעט, מעט צמצם את כל מעיניו במוסד החנוכי הזה והקדיש לו את שעותיו הפנויות. לא עבר עליו יום, שלא

בקר בו את בית-הספר ולא ראה את המורים בלמודם ואת התלמידים בעבודתם. זה הביא אותו ביחוסים שאינם פוסקים עם נפך. היחוסים הללו היו יחוסי כבוד והוקרה ורחוקים מיחוסי-חבה. ל. כבד את נפך על מרצו ועוז-רוחו ועל התמכרותו העצומה לעסקי בית-הספר, אבל לא אהב אותו - בגלל היותו שטוף יותר מדי בלאומיות, „ההולכת ומגעת אצלו עד לשוביניות", וביחוד בגלל שתדיר הוא נעשה לו כנושה ודוחק בו: הב! הב! היום לצרך צבורי זה ומחר לצורך צבורי אחר.

נפך מצדו, שתפס את טיבו של בן-אדם זה עם כל חולשותיו תפיסה מלאה וידע, כי השנוי, שנתהוה בו אינו פרי הכרה פנימית שבלב, אלא גררה עורת אחרי מעשי- אחרים, שמקורה בתאות הכבוד, גם לא כבד אותו ויבז לו בלבו בגלל כילותו הנפרזת, העומדת בתקפה בפני כל הרוחות שבעולם ואין יד הזמן שולטת בה. אבל הוא התחכם תמיד ויחבל מזמות להכות על לב-הסלע הזה ולהוציא מכיסו סכומי-כסף לדברים שונים שבתקון האומה. ויום טוב היה לו, לנפך, בכל פעם שעלתה מזמתו בידו, ואותו עכברא דשכיב אדינרי היה פותח, כשהוא מתפרכס ומתפרפר מצער, את ארון-הברזל, ומוציא מתוכו בידים רועדות את המחצית, או את הרביעית, מן הסכום המבוקש ומשלשו לתוך ידו ואומר: יותר לא אוכל, כי נשבעתי!...

ואל הרופא הגביר הזה בא נפך כדי להציע לפניו, שיחתום על כל כתבי סמולנסקין. זה היה בשעה השמינית בבקר, כשכבר עמד הרופא בפרוזדור נכון לעלות אל מרכבתו המחכה לו ולצאת העירה לבקור-חולים.

נפך פתח בשאילת-שלום, ואחרי-כן אמר מתוך רגש של חדוה, אבל כמשית לפי תומו:

— מימי לא שחקתי כל כך הרבה, כמו שצחקתי זה עתה. מפני שהצחוק נוגע נגיעה ישרה לשנינו, ואגב נמצאתי הפעם במקרה קרוב למעונך, אמרתי אסורה נא לשכנך ואספר באזנך את הדבר למען תשחק גם אתה.

ומבלי חכות לאשר יאמר לו הרופא הוסיף:

— מי מלל? הגדיים נעשו תישים! אלה הפרחחים, שלא קראו ולא שנו מתנשאים להיות אלופים לראשנו. הם (ובדברו קרא לפניו בשם שנים, שלשה מצעירי העסקנים האינטליגנטים, שדעתם נשמעת במוסדות הצבוריים וגם בבית-הספר למלאכה בכלל) קוראים לאספות חשאיות ומחליטים לעשות מהפכה.

— למשל? — שאל הרופא.

— כמו הוערה עליהם פתאום ממרום רוח הלאומיות! — קרא נפך — גם אני הנני לאומי לא מתמול, והלואי שיגיעו בזה לקרסולי, ואף-על-פי-כן אני אומר, כי אי אפשר, וגם אין צורך, להוציא החלטה כזו לפעולות בין-לילה, כי אם לאט, לאט ובהדרגה.

— מה, אפוא, החליטו?

— אך שחוק הוא לשמוע! — ענהו נופך — הם החליטו דבר, שאין אני ואתה ואחרים שכמונו יכולים לעמוד בו.

— ומהו הדבר?

— שטות ומעשה־נערות! קשה לי להתאפק מצחוק, ואף אתה תצחק. בזה אין לי שום ספק.

— אל נא תאריך נפשי—התחנן אליו הרופא מקוצר־רוח—הלא תראה, כי נחפז אני לדרכי.

— עוד רגע, עוד רגע—אמר נופך—תשמע ותצחק כמוני.

ותוך כדי דבור הוסיף בניחותא:

— הם טוענים, כי האיש שבאים למנות אותו פרנס או מפקח על מוסד צבורי עברי, איזה שהוא, צריך קודם שהוא עצמו יהיה עברי במלוא משמעותה של מלה זו.

— הילבש „טלית קטן" וציציותיו תהיינה נגררות לו על גבי הרצפה? —התפלא הרופא.

— אם נחיה אפשר שעוד נזכה לשמוע מפיהם גם דרישה כזו; אבל לעת עתה—כך מסרו לי—אין כוונתם אלא, שלא יהיה אותו פרנס או מפקח מחוסר ידיעה „בנקודות השחורות" ש ל נ ו, היינו, שלא יהא מה שקורין אצלנו „עם הארץ".

— אי משום הא לא איריא!—קרא הרופא בחיוך — למדרגה של עם־הארצות עדיין לא הגענו.

— כמובן, כמובן; אבל יפה אתה אומר תמיד: השוביניות היא מדה מגונה. העסקנים, „פרחי־כהונה" שלנו, לא די להם, שתהא תורתו של הפרנס או המפקח אתו בתוך מעיו, ורוצים הם לדרוש, כי יהיו כתלי־ביתו מעידים עליה.

— ואני איני יודע עדיין מה הללו רוצים, — אמר הרופא.

— גם אני איני יודע זאת בבירור—העמיד נופך פני תם—אבל לי נסו להסביר את הדבר כך: ישנם אצלנו, תהלה לאל, גבאים ופרנסי־צבור שקרו הרבה ושנו הרבה, ושגירסא דינקותא שלהם שמורה עדיין בזכרונם כמונח בקופסא, והכל יודעים ומודים, כי עטרתם הולמתם באמת; אבל בביתם ובד' אמותיהם אין אתה מרגיש בזה כלל. אם גם תניע את ביתם כאשר ינוע בכברה לא תמצא בו, למשל, שום ספר עברי, ולא עוד, אלא כשבאים אליהם מחברים עברים עם ספריהם, הם משליכים אותם מעל המדרגות.

— מכאן אין ראיה — קפץ הרופא ואמר — אל נא נדבר בחידות; אף אני עצמי איני מניח למחברים הסובבים על הפתחים לבוא אל ביתי, כי בטלנים הם, וגם ספריהם אינם אלא דברי־בטלנות, ואני אין חובתי כלל לשחד מכספי כדי להרבות יוצרי־הבל בישראל.

— צדקת, צדקת מאד!—קרא נופך—ובשביל כך הלא צחקתי. וכי באמת יש להכריח את מי שהוא לסייע בידי בטלנים? אבל בכלל לא אליך ולא אל פרנסים אחרים שכמותך נתכוונו הדברים, אלא דברו סתם, דרך דוגמה; ומה שנוגע לך ביחוד; הנה כשאני לעצמי אין לי שום ספק, כי אלמלי בא אליך עם

ספריו מחבר עברי הגון בעל שם, כי אז היית מקבל אותו בסבר פנים יפות וקונה ממנו את חבורו בכסף מלא. האף אין זאת?

— בוודאי, בוודאי! — ענהו הרופא — חבל, שהסופרים הטובים והראויים לשמם פוסחים על עירנו ואין מהם סר אלינו.

— אתך אני בצערך — מלא אחריו נופך — אף כי „לא היה" אינו ראיה; כולא האי ואולי עוד נזכה גם אנחנו לקבל בעירנו סופר הגון.

— מי יתן והיה! — נענה לו הרופא ויעל על מרכבתו ויסע.

ובאותו יום בערב, בשבתנו, אני ואתי אחדים מרעי הסופרים, במלון אשר התאכסן בו סמולנסקין, נכנס נופך ובשורה בפיו:

— הרעשתי את גדל המבצרים; המבצרים הקטנים כבר יפלו מאליהם!

ובאותו מעמד מסר לנו בפרוטרוט את שיחתו עם הרופא, אשר הבאתי אותה למעלה.

אנחנו כולנו, אשר הכרנו את הרופא לא מתמול, שמענו את הדברים מתוך שחוק, ונהלל את נופך על פניו כי גדולות עשה. ידענו, כי הרופא ל. משמש מופת לרבים מן העשירים האינטליגנטים שבמינסק, ואם הוא יפתח את דלתות ביתו לסופר עברי, ועשו גם המה כמותו, וסמולנסקין יראה ברכה בעירנו. אבל על סמולנסקין פעלו פרטי השיחה פעולה מהופכת: הם השרו אותו במצב־נפש של עצבות, ואחרי דומיה קטנה אמר בפנותו אל נפך:

— צר לי מאד, כי בשבילי ובשביל ספרי נצטרכת לאזר את כחותיך כל כך כדי להרעיש מבצרים. עלובה היא הספרות, שאינה יכולה להבקיע לה דרך אל העם בלתי אם על־ידי מלחמה, ושבעתים ושבעה עלובה ממנה הספרות, הזקוקה להשתמש במלחמתה בתכסיסי־ערמה. הספרות צריכה שתתחבב על העם, ואין חבה נקנית על־ידי ערמה. לפיכך עוד אתישב בדבר, ואפשר שאחליט לבלתי מצוא חפץ כלל במבצרים, שנפתחו לפני אחרים ובקושי כל כך גדול.

כדי לחלץ את סמולנסקין ממעמד־רוחו המדוכא, התחלנו מדברים על לבו דברי־נחומים. הוכחנו אותו לדעת, כי רבים אשר אתו מאשר את עדת האסימילאטורים המתכחשים בכל מקום שהם, כי על צדו עומדים בני־הנעורים בהמוניהם, וסוף העם לבוא אחריהם. איש איש מאתנו השתדל לצייר לו באיזו עריגה נפשית הצעירים שבערי־השדה קוראים את דבריו, ומה גדולה ונמרצה היא ההשפעה שהוא משפיע עליהם. היו בינינו כאלה, שחזקו את דבריהם בעובדות ומעשים לקוחים מן המציאות היום־יומית, וסמולנסקין שומע את הדברים ומתעודד ורוחו מתרוממת בקרבו.

ולמחר היתה יד נופך לעשות לשמועה כנפים בכל העיר, כי סמולנסקין בעל „השחר" בא. לפני הצהרים התחיל את פרשת בקוריו עם סמולנסקין בבתי עשירי־העיר. בתחלה הביא נופך את סמולנסקין אל בית הרופא ל. הרופא קבל את סמולנסקין בסבר פנים יפות וגם הזמין אותו ואת נופך לאכל אתו לחם בצהרים. הבקור הזה שמש פתיחתא יפה לכל יתר הבקורים, שבאו אחריו. בכל מקום נתקבל סמולנסקין בכבוד גדול ושלמו לו למפרע את מחיר כל כתביו

ובעיין יפה. רק במקום אחד קרה לו מקרה לא טהור. זה היה בבית המרקחת אשר להרוקח העשיר נאטאנסון. גם הוא קבל את סמולנסקין במאור־פנים, אבל בהושיטו לו את הכסף מחיר „כל כתביו" לא נזהר בלשונו ואמר לנופף רוסית (בהאמינו, כי סמולנסקין לא ישמע את הלשון הזאת): „אין אני אמנם, מן הקוראים עברית; אף־על־פי־כן לא אמנע מפני כבודו של הסופר הגדול מהחתום על ספריו". כשמוע סמולנסקין את הדברים מהר והחזיר לנאטאנ־את הכסף באמרו: „אני כותב את ספרי רק לאלה הקוראים עברית, ובתשלומים מפני הכבוד לא אחפוץ". הרוקח התנצל לפני סמולנסקין ויבקש ממנו סליחה ויאמר, כי הוא לוקח ממנו את ספרו בעד בנו הצעיר הלומד עברית; אבל סמולנסקין לא אבה שמוע לו ויצא מעל פניו*). ביום האחרון לשבת סמו־לנסקין במינסק נדברו יחד אחדים מפרנסי העיר עם הרופא ל. בראש ועשו לכבודו משתה נהדר עם ברכות נלבבות על הכוס ועם נאומים נלהבים בשבחו של בעל „השחר" והספרות העברית. באותו הלילה, בשובנו יחד בחבורה מבית־הנתיבות, אחרי שלוינו לשם את סמולנסקין בעזבו את עירנו, אמר נופף כמו לנפשו:

— אף־על־פי־כן הרי זה חזיון מעציב מאד!

ואחר הוסיף:

— סוף, סוף הן לא היה כל הכבוד הגדול הזה שחלקו גבירינו „הנאורים" לסמולנסקין, אלא כבוד מעושה, כלומר, שלא מהמת הכרה, וסמולנסקין הלא צדק באמת באמרו, כי עלובה היא הספרות, שאינה יכולה לקנות את הלבבות בלתי אם על־ידי התחכמויות של ערמה. לו ידעתם כמה קפנדריאות עשיתי בשיחתי עם וונגרוב קודם שנגעתי בענין סמולנסקין, ואיזו נימים חבויים נצטרכתי לעורר בלב הפרקליט ב. עד שהסכים לקבל את סמולנסקין בביתו ולהחתום על ספריו. בקשו וראו אם תמצאו יחס משונה אשר כזה בכל ספרות אחרת שבעולם.

— ואני לא אדאג כלל — קרא אחד מבני־החבורה —; מתוך שלא לשמה, בא לשמה.

ברב מעלותיו האגיטאטוריות נתגלה לפנינו נפף גם בעת שבא לעירנו אליעזר בן־יהודה לאסוף חותמים על עתונו „הצבי". נפף היה הראשון, וגם היחיד והמיוחד, שהשתמש בהזדמנות זו לעשות במינסק פומבי גדול לתחית הלשון העברית בתור שפת הדבור. למעשה זה התמכר באותם הימים האחדים, שישב בן־יהודה בעירנו, בכל עצמותו ו־שותו. הוא נעשה תוכן כל שיחותיו עם הבריות למיניהן. לא הניח אדם בשוק, ובאיזה מקום שהוא, ויהיה האיש מי שיהיה ומה שיהיה, אם עברי או נוצרי, שלא הסיח את דעתו לשעה קלה לאותו חזון־הפלא של שיבת הלשון העברית לתחיה בפי העם העברי היושב בארץ־ישראל.

---

*) עובדה זו נמסרה בנוסחה אחרת לא מדויקת ע"י בריינין בספרו „תולדות סמולנסקין".

— פלאי־פלאים! — כך היה מתחיל בקול — עברית בבית, עברית ברחוב, עברית בחנות ובאטליז, עברית־בכל מקום, מי מלל לנו?

ויש אשר לקולו היתה נאספת מעט, מעט מסביבו כנופיה קטנה של בני־אדם והוא עומד ומספר להם מתוך התלהבות עצומה, ולפעמים גם בהגזמות מרובות, על הנסים והנפלאות, שנעשו בימינו ולעינינו: תחית המתים!

— לא יאמן כי יסופר: גם העבדים והשפחות מדברים בלשון העברית! ממש כמו שכתוב: „וגם על העבדים ועל השפחות אשפוך את רוחי"...

ובשעת הזדמנות עם „זאטוטי בני־ישראל" הוא קורא בפאתוס:

— הנה אתם אומרים: נפלה, נפלה שפת־עבר, יבשו עצמותיה, נגזרה; לכו, אפוא, ובאו אל האורח היושב בתוכנו, אל אליעזר בן־יהודה, אם לא יטפח לכם על פניכם בלשונו העברית הזורמת והשוטפת והמלטפת בנעם צלצליה את האזן.

עתה בימינו, כשכבר נעשתה תחית הלשון העברית בארץ־ישראל לעובדה קימת ומפורסמת, אין דברים כאלו עושים עוד רושם כלל; אבל אז, בראשית שנות השמונים, היו לשומעיהם סנסאציה ממש.

כך ראינו את נפך באותו זמן, בימי בכורי הרעיון העברי־הלאומי וראשית צמיחת תנועת חבת־ציון, כעמוד־התוך, שעלא נשעת כל מה שהולך ונעשה על שדמת העבודה הצבורית־הלאומית. עם הופעת הרצל והתעוררות הציונות התחילה פעולתו מתפתחת ומתרחבת יותר ויותר, עד כי נבלע בה כולו.

ד.

בזמן אחד עם התעוררות הציונות נעשה שנוי נמרץ במצב חייו הפרטיים של נפך, ולרגלי השנוי הזה נתנה לו האפשרות להרחיב את פעולתו הלאומית ולעבוד ביתר מרץ והצלחה. הוא התפטר ממשמרתו בתור מנהל בית־הספר למלאכה ונעשה סוכן נוסע בתחום ומחוץ לתחום מטעם בית־חרשת גדול למעשה מכונות בגרמניה. משרתו זו הצריכה אותו להמצא רוב ימיו אם בעגלה או במרכבת־הברזל ולבוא בשיג ושיח עם המון בריות ממעמדות שונים, ובכל נסיעה מצא לו הזדמנות לעשות נפשות לציונות, שהיתה עיקר שיחותיו ויכוחיו עם הפנים החדשות, אשר נפגש אתן בדרכו. כשהיה סר לרגל עסקיו לעיר או לעיירה, ראה ראשית לו לחקור אם יש בה אגודה ציונית, אם אין. בעיר שלא נמצאה בה אגודה כזו, היה נכנס אל בית־הכנסת בשעת התפלה, עולה על הבמה ודורש דרשה ציונית נלהבת. כמעט בכל פעם היו דבריו עושים רושם על הקהל, ועוד באותו לילה היו היותר עסקניים שבעיר מתאספים אל בית אחד מהם, מיסדים חברת ציונים ונכנסים אל רשת ההסתדרות הכללית. יש שהיה נפך מוצא מכשולים על דרכו מצד הרב דמתא או מצד „יקירי־קרתא". במקרים כאלה לא רפו ידיו ולא נרתע לאחוריו. הוא היה כופה את המתנגדים להכנס אתו בויכוחים של פומבי ולהרצות את טענותיהם בפני עם ועדה, ולא זז משם עד שהכריע את

שונאי־ציון ומשך את הקהל על צדו. ומעולם לא יצא נפך לדרך בלי קחת אתו בקופסתו חבילי־חבילות של קונטרסי־שקלים ותוי הקרן־קימת ומניות הקולוניאל־באַנק, שהיה מפיץ אותם ברבים בשעת נסיעותיו. ומומחה גדול היה נפך לדברים כאלה. מעולם לא אירע שיציע לפני מי שהוא לקנות מידו שקלים או מניות, ושיהא נפטר ממנו בלא כלום. איש לא השיב את פניו ריקם. בזה עמדו לו צהות לשונו ודעתו לעות עם איש דבר, כלומר: עת לדבר מתוך כובד־ראש ועת להתלוצץ, עת לדבר רכות ועת לענות עזות. הרבה בדיחות יודעים הציונים פה ושם לספר על דבר ההמצאת השונות, שהיה נפך ממציא בדרכו כדי לפתוח מקורים חדשים להכנסות הציוניות.

לדוגמה הריני מביא כאן רשימה קטנה אופיית מאד מזכרונותיו של נפך שנזדמן לי לראות בכתובים אתו.

„ביום חורף אחד — כך מספר נפך — באתי בשעה הראשונה אחד חצות לילה אל התחנה ס אָ ל י, הרחוקה מרחק שמונה עשרה ווירסטאות מעיר המחוז אושמינה אשר בפלך ווילנה. בחוץ שרר אז קור חזק מאד, אבל שלג לא היה. בקושי גדול השגתי לי עגלה הולכת לאושמינה ואעל אליה. העגלה כבר היתה מלאה נוסעים כולה עד אפס מקום. אבל ההכרח לא יגונה.

מעברי ישבו שני יהודים, על רגלי הימנית יהודיה זקנה ועל השמאלית — איש צעיר. מתוך דחקות וצפיפות זו נסענו או, כיותר מדויק, הוטלנו ברמ"ח אברינו לארבע רוחות השמים כל הדרך.

ראיתי כי לישון לא אוכל, ועל־כן החלטתי להכנס בשיחה עם בני חבורתי ולהתודע אליהם. ראשונה פניתי בדברים אל בעל־העגלה.

— משרת הייתי בנעורי — ספר — ; לפני שנה גמרתי זמן עבודתי בצבא. כשובי לעירי ולביתי נודע לי, כי אך זה אתמול הובל אבי לקברות. עתה אני מפרנס את אמי וחמשת אחי הקטנים. בעד כל „נסיעה" אני מקבל בשכרי חמשים אגורה. כל העגלונים שבעיר עשו יד אחת ונתאחדו יחד בחברה של שותפות. לפני כל מסע יוצאות אל התחנה עגלות במספר הדרוש, ובכל יום חמשי לשבוע מחלקים העגלונים ביניהם את הריוח לפי מכסת הנפשות שבכל בית־אב. חברת־העגלונים נתיסדה לפני שלש שנים על־ידי הרב דמתא ר' מרדכי־לה (לפנים הרב בקארלין).

שאלתי את שכני מימין: מי אתה?

אבל הוא ענה לי ברגז:

— ומה איכפת לך?

התריתי בו, כי אם לא יענני תיכף על שאלתי — יתחרט.

— ומה תעשה לי, למשל? — שאלני בתמהון.

— לא אעשה לך מאומה, אבל לא אגלה לך מי אני.

ותוך כדי דבור הוספתי:

— אני הנני מינסקאי!

— וגם אני מינסקאי — קרא — ושמי אליה סוחר־השמרים.

— שכן משמאל! מה שמך?
— קורלאנדאי אני, סרסר לסוחרי-יערות.
— אשה! מי את?
— אני אלמנה מאָשמינה ואופה עגות.
— הצעיר!
— אני בורסקי מסמורגון.
פתאום נאנחה האשה אנחה קשה.
— על מה את נאנחת? — שאלתי אותה.
— הקרח חזק—כך ענתה— והוא מציק לי מאד.
הסירותי מעלי את אדרתי השעירה ואשליכנה על האשה.
אז התעורר שכני ובן-עירי ר׳ אליה ודרש ופסק להלכה, שיש במה שעשיתי חשש איסור: „ושמרתם לנפשותיכם” כתיב.
על זה בארתי לו, שלבוש אני גם מעיל צמר עב, מלבד שהנני מתחכך בשכני וחם לי.
והנה פנה אלי הקורלאַנדאי ואמר:
— מכרה לי כיום את המצוה שנפלה בחלקך..
— בחפץ-לב!—עניתיו—הנך עשיר או עני?
— בעל-הבית בינוני.
— תן, אפוא, שלושה רובלים לקופת „הקרן קימת” ותזכה במצוה.
הקורלאנדאי אשר תיכף את הקניה בתקיעת-כף ליתר תוקף וישם את ר׳ אליה לעד ביני ובינו.
— לאיזו תכלית עלי לתת את הכסף? — שאל אותי פתאֻום.
— לה„קרן קימת”.
— מה זאת?
אני בררתי לו את מהותה של קופה זו בשפת יתר וברב ענין כשכליתי לדבר קרא:
— לא! אני רוצה לתת את הכסף לקופת-רמבעה״נ!
— תמיהני — אמרתי אליו —; רואה אני בך איש סוחר; גם בלכתך בדרך ובשבתך בעגלה אתה עוסק בפרקמטיא, וראה נא מה עלתה לך. אני מציע לפניך דבר מעשי — אדמה בארץ-ישראל, ואתה משיאני לרמבה״נ.
באנו לאושמינה. לקחתי מאת האשה בחזרה את אדרתי ונפרדתי מעל בני-החבורה. סרתי לאכסניא ושכבתי לישון. בלילה זה תקפתני שנה ונתעוררתי רק לאחר שדפקו בחזקה על דלת חדרי, וזה היה בשעה התשיעית לפני הצהרים.
— מי שם?—שאלתי.
— הסר הלום איש צעיר ממינסק.
— לא! — אמרתי ואתהפך על צדי השני.
עברו עוד רגעים אחדים והתחילו שוב דופקים על דלת חדרי.

— הבא הלום עובר אורח ממינסק? בבקשה: פתחו!

פתחתי.

אל החדר נכנס איש גבה־הקומה עטוף מטפחת ירוקה ויאמר לי, כי הוא שליח בית־דין וכי הקורלאנדאי מזמין אותי לדין־תורה.

— איזה קורלאנדאי? — שאלתי.

— אותו האיש, שנסעת אתו בלילה הזה.

— ומי ידין בינינו?

— הרב דפה — ענה השמש.

— טוב — אמרתי — בשעה התשיעית בערב אבוא אל הרב.

גם בלאו הכי חפצתי להתראות עם הרב. הרבה דברים טובים שמעתי על אודותיו. בנוהג שבעולם הקהלה מפרנסת את רבה, ואושמינה ניזונית בזכות רבה. הוא היה רב להושיע ומפליא לעשות. מכל קצות רוסיה הרחבה היו נוהרים אליו אנשים ונשים לשאול בעצתו ולקבל ברכתו.

על שלחנו עמדה לגינא גדולה, שלתוכה היה כל אחד מבעלי־הדין מוריד את מתנתו לטובת „חונן דלים". הוא עצמו חי חיי־צער ועוני. מכסף משכרתו, שקבל מאת הקהלה, היה מחלק נדבות גדולות בין העניים; הוא היה לעזר בכספו לעגלון שמת עליו סוסו, לבעלי־מלאכה הולכי בטל ולכיוצא באלה.

בתשע בערב באתי אל הרב. הוא גר בקצה העיר. מסדרון לא היה במעונו. בפתחי את הדלת ראיתי לפני שלחן ערוך ואצלו עומד הרב, איש שפל־הקומה, אבל חזק ובעל כתפים רחבות; בזקנו כבר זרקה שיבה; על ראשו כפה, והוא מעשן מקטרת בעלת שפופרת ארוכה. לא הרחק ממנו עמדו ר' אליה המינסקאי, הקורלאנדאי ושליח ביה"ד. ברכתי אותם בערבא טבא.

— הנה זהו היהודי, שמכר לי את חלקו לעולם הבא! — קרא הקור־לאנדאי.

הרב לא ענה על ברכתי, גם לא הציע לפני לשבת, וישאלני:

— המכרת את חלקך לעולם הבא!

— לא! — עניתי.

— ר' אליה! — קרא הרב אל המינסקאי — עמוד על רגליך והעד!

אז אמרתי:

— אך לחנם, מורי ורבי תטריח את ר' אליה. אני אספר תחלה גופא דעובדא היכא הוה, ואחרי כן יעיד ר' אליה.

ספרתי להרב את כל ספור־המעשה מהחל ועד כלה, איך שמכרתי להקור־לאנדאי את המצוה במחיר שלשה רובלים לטובת ה„קרן קימת" וחתמתי בדברי:

— גם עכשו איני מתחרט על עסק זה כלל; הבה יתן שלשה רובלים במזומן לטובת „הקרן קימת", ואני אמכור לו את זכותי כתוב וחתום והמצוה שלו.

— הכך היה הדבר באמת? — שאל הרב את ר' אליה.

— כן! — אֲשר הנשאל את דברי.

— שלום עליכם! — הושיט לי הרב את ידו — שב נא, במטותא.

הקורלאנדאי התחיל מרצה את טענותיו ויאמר, כי את שלשת הרובלים הוא רוצה לתת דווקא לקופת רבי מאיר בעל הנס.

— לך לשלום ואל תבלבל מח אנשים! — גער בו הרב.

כראותי, כי מצאתי חן בעיני הרב, אמרתי לו, כי רוצה אני להועץ אתו בענין פרטי.

— ביחידות? — שאלני הרב.

— כן, ביחידות — עניתיו.

הרב הכניסני אל חדר משכבו. בו עמדה מטה, שלחן גדול, כסא אחד וספרים הרבה. הוא הפציר בי לשבת.

— רבי! — אמרתי — יש לי בן בקי בש"ס, שגמר את הגימנאזיה ושני פאקולטטים באוניברסיטה ללשונות המזרח ולמשפטים. אהרי שעוברים אנחנו מעט, מעט לארץ־ישראל, ושם אין היהודים יודעים לא את לשון המדינה ולא את חוקיה, מה שמפריע הרבה בעד התפתחות הישוב העברי החדש, שאנו רוצים כל־כך בחזוקו, המן הראוי הוא שאשלח את בני לקונסטאנטינופול, כדי שילמוד שם לדעת את משפטי־טורקיה?

— ומאין ימצא שם את פרנסתו? — שאלני הרב.

— רבי! הלא אינני שואל אותך על־דבר פרנסה?

— אבל מאין ימצא שם את לחמו? — חזר הרב על שאלתו.

— רבי, סלח נא! — אמרתי — רואה אני, כי דברי אינם ברורים לך כל צרכם. לילא טבא!

ואצא מעל פניו".

עד כאן רשימותיו של נופף בזכרונותיו. בנוגע להפרט האחרון צריך לשער, כי הוא חכה לכתחלה, שספורו על בנו הקאנדידאט ללשונות־הקדם, שגמר את את הש"ס ורוצה להתישב בארץ־ישראל, כדי להיות מבוני הישוב העברי החדש, יתקבל מאת הרב בהתלהבות עצומה, אבל כראותו אותו מעמיד במרכז השיחה את שאלת־הפרנסה, עשה זה עליו רושם קשה מאד, ולא יכל עוד להמשיך את דבריו אתו.

נופף התעניין תמיד לדעת את השקפות הרבנים על הציונות, ובדרך מסעי'ו בקש ומצא את ההזדמנות להתודע אל הגדולים שבהם, וביניהם גם לאדמורים אחדים, ולשמוע מפיהם את חוות דעתם בדבר. בהיות נופף לפני המלחמה בוילנה מסר לי אי־אלו פרטים מעניינים מאד על־דבר השיחה שהיתה לו בליובאוויץ עם האדמו"ר דשם, שהיה מפורסם בתור מתנגד גדול לתנועה הציונית.

— הרבי — כן ספר לי נופף — פנה אלי בשאלה: אדוני הנהו, כנראה, ציוני?

— מובן מאליו — עניתיו — הלא עברי אנכי, ולפי דעתי כל עברי הוא ציוני, ואם בא עברי ומעיד על עצמו, כי איננו ציוני, טעות היא בידו; צריכים רק לברר לו הציונות מהי והוא עצמו מהו, ואז מ ו כ ר ח הוא להיות ציוני.

— ואדוני חושב — אמר הרבי — כי אין אני יודע מה פירושן של המלים „עברי" „וציונות"?

— יסלח נא לי, רבי ומורי, אם אומר לו, כי על חוסר ידיעתו במהותה של הציונות מעידים חמשת החוזרים שהפיץ בעם, וזה כבר מוכיח, שלא ראה כבודו מימיו את רחוב היהודים ואינו מכיר במה הוא חי ואינו יודע כי היהדות יורדת פלאים מיום ליום.

— ואתם, הציונים, חושבים לחזק את היהדות? — שאלני הרבי.

— וודאי שעושים אנחנו את כל הנחוץ, לפי דעתנו, לחזוק היהדות.

כך שוחחו שניהם, נפך והרבי, כחצי שעה. בשעת הפרידה אמר לו הרבי:

— כמדומני, כי כשם שלא עשיתי אני אותך „לחסיד", כך לא עשית אתה אותו ל„ציוני".

על זה ענהו נופך:

— אני וודאי שכבר אשאר „מתנגד" כל ימי, אבל כי ישאר כבודו כל ימיו מתנגד לציונות, בזה אני מסופק.

— מפני מה?

— הלא סוף, סוף „ג ם ה ר ב י ה ו א ע ב ר י"...

נופך השתתף בקונגרס הציוני ה ש ב י ע י בבזל. הקרע, שנעשה בקונגרס זה בין ציוני-ציון והטריטוריאַליים, הרעיד אותו בעמקי נשמתו. בדרך חזרתו מבאַזל סר לווילנה, ואז בקר אותי במערכת „הזמן", שהייתי מחבריה. באותה שעה נמצא עדיין תחת הרושם הקשה, שעשה עליו הפרוד הנזכר, ויהי נפעם ונדהם מאד. הוא שפך לפני את מרי שיחו והשיח לי את דאגתו, כי עתה, עם התפוררות הכחות הציוניים, יבוא הקץ לתנועה הציונית כולה. אבל תוך כדי דבור התנער ויקם ממקומו ויקרא במרץ מיוחד: „לאִ! כזאת היה לא תהיה! לא נתן ל ב ו ג ד י ם האלה (לשונו ממש) לחמוס מאתנו את פליטת תקותנו ושארית נחמתנו; לחם נלחם בהם עד היכן שידנו מגעת".

ואחר הוסיף:

— העתונות שלנו ו ו ד א י שתהיה על צדנו אנו.

— וודאות זו מנין לך? — שאלתיו.

על זה ענני:

— הן לא יתכן, כי ימצאו אנשים, אשר יעמוד בהם לבם להשתמש ב ל ש ו נ נ ו הלאומית לחזק את ידי הפושעים בארצנו הלאומית.

כאשר לאטתי לנופך באזניו, כי מן „הזמן", שהיה בעת ההיא העתון העברי ה י ח י ד י, אין כל תקוה לציונות „הציונית", אחרי שרוב חברי הרדקציה מכריעים את הכף לצד „הארציות", הסמיקו פניו מכעס ויאמר במרירות:

— אם כן, מלחמה תהיה לנו גם ב„הזמן" שלכם.

ואמנם נשאר נופך מאז, עם כל חבתו העצומה אל הלשון והספרות העברית, איש-ריב ומדון ל„הזמן". מלבד שהוא עצמו, שמימיו לא פסק עתון עברי מעל שלחנו, הרחיק את „הזמן" מעל גבולו, גם השתמש בכל הזדמנות

שבאה לידו לנהל נגדו תעמולה גלויה וחשאית; ובשנת 1911, כשנתעורר בוואַרשה חבר אנשים חובבי שפת־עבר לחדש את „הצפירה", היה נופף מן הראשונים, שהזדרזו והקדימו לתת להם את ידו, והרבה פעל ועשה בעירו ובמקומו, ואף בשעת נסיעותיו המרובות, להרחבתה ולהפצתה.

ושרוי במעמד־רוח אחר לגמרי ראיתי את נופף בימי הקונגרס הציוני ה א ח ד ־ ע ש ר בווינה. באותו זמן כבר היה נופף למעלה מבן־שבעים, ואף־על־פי־כן לא נכרו בו שום סימני עייפות ולאות. הוא לא הניח ישיבה מישיבות־הקונגרס, שלא השתתף בה, ובועידות שנבחר אליהן עבד מתוך התלהבות מרובה ובכחות־עלומים. יש שאחר עבודת יום תמים בקונגרס היה יושב בישיבה של קומיסיה זו או אחרת ער כל הלילה ושב אל מלונו בבקר, ובעוד שעה הוא חוזר ונראה מלא חיים ותנועה באולם האספה הכללית. וכך בלי הפסק במשך שני שבועות רצופים.

בשובי, ככלות הקונגרס, מווינה לעירי, נזדמנתי במרכבת־הברזל עם נופף על דרכו למינסק. נמצאו שם אתנו גם ציונים אחרים, וביניהם בן־עירו של נופף, הד"ר י ו ל י ו ס ב ר ו צ ק ו ס. כלנו ישבנו ושוחחנו בחבורה, ונופף היה, כדרכו, ראש־המדברים. שיחתנו נסבה, כמובן, על הציונות והקונגרס, אבל נופף הכניס אליה בשטף־לשונו כל כך הרבה מאש הרגש ומן הלבוב הלירי, עד כי תפשה לא רק בלבנו אנו, המשתתפים בה, כי אם גם את יתר הנוסעים אתנו במרכבה, רובם יהודי וינה, שלא התעניינו מימיהם בציונות ובציונים, ועכשו נאספו אחד, אחד מסביב לנו והקשיבו מתוך תשומת־לב מרובה לדברי נופף, אשר היה בעיניהם כמגלה חדשות ונצורות לא שערון עד כה.

בין כה רד היום, ואל מרכבתנו הבקיעו צללי־הערב הראשונים. אחד מבני חבורתנו נזכר בשמועות, שהיו סובבות בימים האחרונים בקונגרס ונמסרות בלחישה מפה לאזן, כי הממשלה הצארית הפקידה בווינה סוכני־חרש כדי להתחקות אחרי מעשי הדליגאטים הציונים שבאו מרוסיה ולשמור את פיהם, והצירים שיעוררו אצלם בהנהגתם אפילו רק שמץ של חשד, עלולים להעצר על הגבול ולהאָסר. נטפל לו חבר שני, שמלא אחרי דבריו וספר, כי נודע לו „ממקור נאמן", כי הדברים הקשים שהטיח סוקולוב מבמת־הקונגרס בנאומו ע"ד מצב היהודים בעמים כלפי הביורוקראַטיה הרוסית, המתכוננת לשפוט את כנסת־ישראל כנאשמת בעוון רצח דתי (זה היה סמיך לבירור משפט ביילים), נמסרו תיכף מאת אחד מפקידי־הסתרים ע"י הטלגרף לפטרבורג, ועשו רושם בפמליא של של מעלה והקטרוג על הציונים והציונות גדול מאד, ולפיכך יש לחשוש — את החשש הזה הביע המספר בתור סברה משלו — כי בעטיו של סוקולוב מחכות לנו הפעם על הגבול הפתעות בלתי־נעימות כלל.

הספורים האלה יחד עם ההרגשות הקשות, המלוות בכלל את האיש הנוסע, ואת היהודי ביחוד, הבא מאירופה, בשעת שהוא מציג כף רגלו על אדמת־הגבול הרוסי, השרו אותנו מבלי־משים במעמד־רוח של עצבות, שהלכה הלוך וגדלה ככל אשר התקרב המסע אל הגבול. כל אחד מאתנו התחיל ממשמש בכיסיו,

בוחן ובודק בכל פסח נייר ובכל פתקא קטנה. רק נפך לבדו ישב אתנו מבלי אשר עזבתהו צהלת-רוחו הרגילה אף לרגע, ולא פסק כל העת מהתלוצץ בחברינו הפחדנים ומוגי-הלב. ולעקוץ אותם בחדודיו השנונים. כצאת המסע מן התחנה האחרונה שלפני הגבול, בעוד שאנו יושבים מתוך צפיה מעיקה אל הז׳אנדאר-מים הרוסים, שיכנסו עוד מעט אל המרכבה לקחת מאת הנוסעים את תעודות-המסע, התעורר נופך פתאום ממקום מושבו והתחיל לשיר בקול: „עוד לא אבדה!"... וכל עמל החברים להשתיק אותו, אלה מיראת הז׳אנדארמים, ואלה מפני שלא מצאו את השעה כשרה לשיר ולזומרה בכלל, היה לשוא. נופך הוסיף לשיר, וגלגלי המרכבות המשקשקות על-פני פסי-הברזל, כמו ענו לו בקול...

ירדנו אל תחנת-הגבול. בדיקת הצירים הציונים ביחוד היתה אמנם הפעם יותר חמורה ויותר ארוכה מכפי הרגיל; חפשו, ממש, בחורין ובסדקין; אבל לא נעצר איש מאתנו בלתי אם האחד, והוא העסקן הציוני המפורסם וחבר הסיים הפולני היום, יצחק גרינבוים. מה עול מצאו בו סוכני-הגבול, ומדוע עלה הגורל דוקא עליו — דבר זה לא נתברר לנו. אולם גם הוא היה עצור במשמר רק עד למחר בערב, ויצא בשלום.

כדי שתהא אישיותו הציונית — אם אפשר לאמר כך — של נופך שלמה, יש להוסיף עיד עובדה זו, כי בקיץ של שנת 1910 הזניח את עסקי פרנסתו ועשה נסיעה לארץ-ישראל. הוא עבר את ארץ-אבות לארכה ולרחבה, בקר את המושבות שביהודה ובגליל, ואת כל החוות והקבוצות, לא בקור מרפרף, נוגע ואינו נוגע, אלא חודר עד לתוך תוכם של דברים. הוא חפש את החזיונות ואת המעשים תפיסה שלמה ומקפת, וסקר את נקודות האור והצל סקירה מלאה ועמוקה. באחד ממכתביו אלי אחרי שובו ממסעו כתב בתוך שאר דברים: „אם יאמר לך אדם, יהיה מי שיהיה: יודע אני את כל הנעשה בארץ-ישראל, אל תאמין; אם יאמר לך נופך — תאמין". ואמנם לא היתה זו פראזה ריקה. הוא שב מארץ-ישראל מזוין בארודיציה גדולה של ידיעות, שיש בהן כדי לתת ציור נאמן מכל ההולך ומתהוה שם בישוב העברי הישן והחדש. אפשר לומר בלי גוזמה, כי לא היתה אף שאלה אחת, אשר נשאל נופך ממכרים ומבלתי-מכרים על-דבר החיים, חיי החמר והרוח, על מוסדות ואנשים בארץ-ישראל, שהניח אותה בלי תשובה מבררת את הענין בירור מלא. הוא היה כעין לקסיקון חי לעניני ארץ-ישראל. במשך שבועות אחדים מיום שובו מדרכו לא פסקה דלת ביתו מהסוב על צירה, כי רבו הדורשים לשכנו לקבל ממנו „פרישת-שלום" מארץ-אבות, זה יוצא וזה נכנס, ואף ברחוב היה הולך ומספר לשואלים וגם ללא-שואלים חדשות או, לפי מבטאו הוא: „אמת" מארץ-ישראל. מחפשי מומים היו אומרים, כי אין ידיעותיו אובייקטיביות כל צרכן, כי הגוונים, שהוא מצייר בהם את המציאות הארצי-ישראלית הם לפעמים גסים יותר מדאי, וכי שפעת-האורה שהוא מוצא בחיים החדשים ההולכים ומתרקמים בא"י, מהרהורי-לבו הוא רואה אותה, מאותם ההרהורים המשוחדים ממסירותו העצומה אל רעיון התחיה העברית-הלאומית. יש קצת אמת בדבר, אבל רק "קצת" ולא יותר. אמת היא, כי הכניס נופך

אל שיחותיו על-דבר ארץ-ישראל הרבה מן ההתלהבות וההתפעלות הנפשית, אולם אחרת לא יכול, כי אלמלא כן, היה „יוצא מעורו" ומזייף את עצמו, את טבעו ואת תכונתו. שלשים שנה רצופות היתה ארץ-ישראל שיחו והגיגו, בה ראה חזות הכל ובה שם כל מעיניו; שלשים שנה רצופות היתה אהבת ציון וירושלים „כאש עצורה בעצמותיו" ומדי דברו בה נפשו גחלים להטה וכמו „התפשט את גשמיותו", ועכשו לאחר שזכה לראות בעיניו את הארץ עם נצני התחיה בפריחתם ובשגשוגם, מה פלא יש בכך, אם כל אשר דבר ואשר ספר על ארץ-ישראל ועל הנעשה בה נשם התלהבות כבירה וכליון-נפש עצום? אבל עם כל תקפה של התרגשות זו, שהיתה מוליכה ומלפפת את נופך בדברו על א"י, לידי זיוף האמת לא הביאה אותו מעולם. הוא היה אומר: „עד נסעי לארץ-ישראל אפשר היה לחשוב אותי לציוני מדומה, עכשו נעשיתי ציוני למחצה, ואם תנתן לי משאלת-לבי ואזכה לבוא ולהשתקע על אדמת-אבות, והייתי לציוני בפועל"...

אבל משאת-נפשו לא ניתנה לו.

ה.

פרצה המלחמה העולמית, ולרגלה השיגו בלהות-צלמות את עם-ישראל. מאות אלפי יהודים, שנעקרו בין-לילה ממקומות מגוריהם, יצאו בראש גולים. מינסק נעשתה מרכז לאובדים הנדחים האלה. הפליטים והמגורשים, כולם מחוסרי חסות ומחיה, שטפו את העיר. נוסדה ועדה לעזרת האומללים, ובראשה העמידו את נופך. אזור כחות-נעורים ומרץ-ברזל התנפל העסקן הישיש הזה אל תוך ים עבודת-העזרה הזאת. הוא הסיח את דעתו מעסקיו הפרטיים ומצרכי-עצמו. מאז הבקר לא נח ולא שקט, עתים שכח מאכול לחמו, וגם בלילה לא שכב לבן מדאגתו לעלובי-הגורל הללו. לעת בוא המסעות היה מן הצובאים בבית-הנתיבות כדי לקבל את פני המוני הפליטים. קבלת-פנים זו היתה קשה לו לפעמים מאד, כי פקידי-הרשות הגדולים והקטנים לא הניחו לו ולחבריו לגשת אל-המרכבות, וצריך היה להשתמש בכל מיני פתויים ושדולים, ויש אשר גם בכל מיני ערמומיות והתחכמויות, כדי להגיע סחור, סחור אל מקום מושב הפליטים. מאותה שעה ואילך התחילה לנפף שורה של פעולות ומעשים מיגעים ומפרכים את הגוף כל אחד יותר מחברו: סידור מעונות, עריכת בתי-תמחוי, ריצות שאינן פוסקות מרחוב לרחוב לפקח על אספת כספים, מיני-מזונות, בגדים ולבנים בשביל הגולים. יש אשר מרוב עבודה היה נפך שב לביתו בשעה מאוחרת אחרי חצות-לילה, ואך עלה על משכבו, עוד לא הספיק להרדם, והנה נשמע קול דופק בחלון: „פתחו! באו מחנות של פליטים חדשים, אלה ברגל ואלה בעגלה, ממלאים הם את רחובות-העיר, ואין מאסף להם". קריאה זו דיה היתה להעמיד במעוף-עין את הזקן היעף והיגע על רגליו, עוד רגע ונפך עם פנסו בידו כבר משוטט בחוץ ואינו שב למעונו עד אשר מצא חסות לפליט האחרון שבאחרונים.

נפך היה להפליטים כאב רחמן, שתף את עצמו לצרתם ולענותם, התעניין בכל דאגה קלה שלהם, ולא חשך את נפשו מעמל נעלה מכח אנוש, כדי להמתיק, עד כמה שאפשר, את מרירות מצבם. בין הפליטים נמצאו הרבה אנשים מחוסרי-נימוס וטרחנים, והללו הטרידו את נופך בלי-הרף בקטנות ובדברים של מה בכך, והוא נשא את טרחם ומשאם במנוחה ובשקט-לב, ואף תלונה דקה לא עברה על שפתיו. עד היכן הגיעה סבלנותו ביחס אל הפליטים—על זה מעיד המאורע הבא לקמן:

הדבר היה ערב יום הכפורים. היום רד ונפך הלך אל בית-הכנסת לתפלת „כל נדרי”. ברחוב פגשה אותו אחת הפליטות, אשה אלמנה, ותתחנן אליו, שיקח ממנה את שארית כספה, אלפים ושמונה מאות רובל, לפקדון, באשר יראה היא פן יגנבוהו מאתה. נפך מלא את חפצה. בעת התפלה הודיעו אתו, כי בא חבל פליטים. כרגע פשט את טליתו וימהר ללכת אל בית הנתיבות. משם הביא הוא וחבריו את הפליטים העירה ויפנו להם מקומות לנוח בבתי-הכנסיות והמדרשות. מבלי-משים נזכר בפקדון, שנתנה האשה על ידו, וימשש בכיסו, והנה צרור-הכסף איננו, כי גונב. נופך הבין כרגע, כי אך ידי אחד הפליטים אשר סביב שתו עליו, חלו בדבר, מפני שאיש זולתם לא נמצא באותו מעמד. אף-על-פי-כן לא נשמע לחבריו אשר יעצוהו לחפש את הגנבה בכלי הפליטים, כי אמר: „הפליטים כולם כנים וישרים, ואם עשה האחד מהם מעשה שלא כהוגן, כבר הפגיע בו גורלו את עוונו וצרתו—כפרתו, וידי אל תהיה בו. לכו ונלכה לחפש אחרי חלב בשביל החולים והתינוקות!”...

ובימי-הרוָחה של ממשלת קרנסקי, כשהמחיצות והגדרים, המבדילים בין היהודים ובין בני עם הארץ התחילו מתערערים ונופלים אחד, אחד, מה שנתן תקוה בלב רבים, כי תור הזהב ממשמש ובא בחיי כנסת-ישראל שברוסיה, היה נופך מן העברים המועטים, שנבחרו בתור חברים אל בית מועצת-הקריה. לרגלי משמרת-פקודתו זו צריך היה להשתתף בועידה המוסרת אנשים לצבא, והשעה—שעת גיוסים שאינם פוסקים, והמגויסים נשלחים תיכף למקומות, שמשם לא ישובו. בשעת-חירום זו מלט נופך בחכמתו מהשלח אל החזית את כל הצעירים, כיהודים כנוצרים, שהעדרם היה גורם לחורבן עולמן של משפחות שלמות. במינסק היה אז הדבר לשיחת-רבים, וכולם דברו בו מתוך יחס של הערצה לעסקן הישיש.

ופעולותיו המזהירות והפוריות של נפך בימי-האורה הללו בשעת הבחירות השונות: הבחירות אל הועידה הכללית של יהודי-רוסיה, הבחירות אל האספה המכוננת, ובסופן הבחירות אל הקהלה הישראלית הדימוקראטית הראשונה, שבכולן הכריעה כף הנצחון על צד נושאי דגל הציונות—הפעולות האלה ראויות הנה שתכתבנה פרשיות, פרשיות באותיות של זהב טהור כדי לשמש מופת ודוגמה לעסקנינו הלאומיים לדורותם. אלה שראו את נפך עומד ומנצח על הבחירות, עומד ודורש ברבים כשהוא כולו נלהב ועיניו בוערות כלפידים, שאלו איש את רעהו בלחיצת-כתפים: מאין באו לסבא זה כל כך הרבה אנרגיה ועוז-רוח

וחוסן־הרצון ואש־נעורים ? בחרות שכזו בימי זקנה — פלאי־פלאים !

אבל בעוד נופף עומד ומתאבק עם הזקנה , התגנבה אליו לאט, לאט מחלה ממארת, אשר הכריעתהו לפאת־מטה. כמו אירוניה מרה, אם לא צחוק־רֶשע של הגורל, היתה בדבר, כי לקה נפך ברגליו. הרגלים, שעברו עליהן כל ימיהן בריצות ורדיפות אחרי הטוב וחחסד, נדונו ל כ ר ת ! בסתו שנת 1818 בהיות מינסק כבושה על־ידי הגרמנים , הובל נופף לקניגסברג, ושם כרתו לו הרופאים את רגלו הימנית. בדרך חזרתו לעירי סר לנוח בווילנה. כשבאתי אליו לבקרו ומצאתיו שוכב כרות־רגל במטה, קראתי מנהמת־לבי :

— אוי לי, שראיתיך בכך !

הוא התחזק וישב על ראש המטה ויאמר בבדיחות־הדעת המיוחדת לו :

— לא שמוגלאי אני ולא ממפקיעי־השער, אף־על־פי־כן זכיתי לריוח של מלחמה.

לא עמדתי על כוונת דבריו ונעצתי בו את עיני מחמת תמהון.

— למה תתמה על החפץ ? — שאלני — כלום אינך יודע, כי בשעה זו שאנו עומדים בה עכשו מגיע מחיר זוג נעלים לסכום ענקי ממש, ואני הלא די לי מעתה בנעל א ח ד . . .

וכעבור רגע הוסיף :

— אכן יפה אמר הפלוסוף : „אין רע בלי טוב". השמת אל לבך כמה זמן אני עומד להרויח מכאן ואילך ? עד בה הייתי מוצא ע ש ר ה דקים בכל יום לקשור את שרוכי נעלי ולפתחם, ומעתה יעלה לי הדבר ב ח מ ש ה דקים ; צא וחבר חמשה לחמשה ויצטרפו לך במשך החדש למעלה משתי שעות. ש ת י שעות מיותרות ! כלום יודע אתה כמה יכול עסקן צבורי ותיק לחדש בהן לטובת הכלל ?

ותוך כדי דבור הסיח את השיחה לענינים אחרים כלל. פתח דבריו היה, כמובן , הציונות והציונים. בהתלהבות מיוחדת ובעינים מאירות משמחה פנימית דבר על ההצהרה הבאלפורית, אשר ראה בה אתחלתא דגאולה. הוא ספר לי, את אשר השפיקו הציונים במינסק לעשות לצורך רעיון התחיה מתחלת המלחמה העולמית ואת אשר הם מתכוננים לפעול במקצע זה לימים יבואו. אחרי־כן הקיף אותי בשאלות על־דבר עבודת הציונים בווילנה במשך ימי הכבוש הגרמני. כאשר ספרתי לו, כי גם אנחנו לא ישבנו כל העת בחבוק־ידים וכי הרבה חדשנו ביחוד על שדה התרבות: יסדנו גימנאזיה עברית הראשונה בגלות, פתחנו בתי־ספר לבנות ושעורי־ערב לצעירים ולצעירות, גם עשינו נסיונות על־ידי הוצאת עתונים וקובצים להחיות את המלה העברית, אשר נדמתה נדמתה בראשית ימי־המלחמה מפני עקת יד רשע, — קרן עור פניו מששון־לב. אבל עוד מעט והועם זהרן ועל מרום מצחו הקמוט שכנה ענגה. זכר הטביחות והשחיטות באוקראינה עלה על לבו באותו רגע, והוא נזדעזע כולו והתחיל מתאנח קשה, הוא מתאנח ועיניו זולגות דמע.

צר מאד היה לי לראות את הזקן החולה והכואב בוכה, ואבקש להשיאו אל הפוליטיקה הכללית, להרב ולוציה הרוסית ולחשלום הבריסקאי. אבל הוא שתק. פתאום התעורר ויקרא בקול:

— ולעת ערב יהיה אור! האור מוכרח לבוא, אחרת אי אפשר...

ושוב נהרו פניו, ושוב התחיל משתעשע על שפתיו חיוכו הנעים והמלבב; עוד רגע ופיו נעשה כמעין המתגבר שאינו פוסק, והוא מדבר על השאלות המנסרות בעולם, על סכסוכי הממלכות והעמים ונפתולי הדיפלומטיה, ויש אשר מבריקים דבריו ברקי התולים שנונים ובדיחות נמרצות ומגרות את הטחול. ואני חוזר ורואה לפני אותו נפך השמח, והעליז, הלץ והפטפטן המעניין שהיה בעת התודעי אליו לפני קרוב לארבעים שנה.

לפני הפרדי מעליו אמר לי, כי הוא כותב את זכרונותיו ורוצה לקבעם בדפוס בספר מיוחד; כשיהיה הכתב־יד מוכן אצלו, ישלחנו אלי למען אשים עיני עליו ולתקן בו את הצריך תקון. הבטחתיו למלא את חפצו.

בשוב נפך למינסק היתה השעה שעת חליפות ותמורות נמרצות ומאורעות כבירים בעולם הפוליטי. בגרמניה פרצה רבולוציה, קרן הדינאסטיה ההוהנ־צולרנית נגדעה, כסא ווילהלם קיסר מוגר לארץ והממלכה נכונה בידי הסוציא־ליסטים. חיילות גרמניה, אשר פשטו עד כה על הרבה מחלקי רוסיה, התחילו מעט, מעט לשוב לארצם ולמולדתם. אז עזבו הגרמנים גם את מינסק, וכאשר נתרוקנה העיר מצבא זרים, באו הבולשביקים ויתפשוה וישבו בה. אבל ימי ישיבת הבולשביקים במינסק לא ארכו, כי הסתערו עליהם לגיונות הפולנים ויגרשום. עם כניסת הלגיונות הללו אל העיר מצאו להם פתחון פה לפרוע פרעות ביהודים באשר בולשביקים הם, ואין שוה להניחם. בשעת הפרעות הללו היה רכוש היהודים לבז, עשרות מהם נהרגו ורבים הושמו במאסר כנאשמים בבולשביות.

ונפך שוכב למעצבה במטתו, ומרגע לרגע באות אליו שמועות־איוב על הנעשה ברחובות העיר, והוא שומע ומתמרמר, שומע ולבו מתכוץ מצער ומקצף אין־אונים: בקרבתו טובעים יהודים אחים בים צרה, והוא איננו אתם במחיצתם, והוא — אינו מחבש לעצבותם והוא — אינו ממתיק את מרי גורלם. מה נורא הרעיון!

ויהי ערב ויהי בקר, ולאזני נפך הגיעה השמועה, כי נתן מאת השלטון רשיון לקהלת־ישראל ליסד על ידה ועדה משפטית לברר עד כמה יש מן האמת בהאשמות שמאשימים את המוני צעירי היהודים, שנאסרו בעוון בולשביות.

והוא קורא בכאב נעכר:

— ועדה כזו נוסדה ובי לא בחרו, ולי לא נתנו בה מקום להתגדר בו, כבר נשכחתי כמת מלב. מה גדול העלבון!

ועוד רגע והוא צועק בשארית כח אל בני־ביתו:

— הבה שאוני כרגע במרכבה אל חדר־הקהלה!

נפך נצטרף אל הועדה, ובו ביום כבר ישב בתוך יתר החברים בלשכת בית־האסורים, ששם התנהלו החקירות והדרישות.

שבוע תמים היו מובילים את נפך יום, יום במרכבה אל בית־האסורים וחזרה אל ביתו. שם התמכר אל העבודה באותה האנרגיה העצומה ובאותה החריצות ובאותה הפקחות היתרה, אשר היו כל פעולותיו הצבוריות מצטיינות בהן תמיד, ורק סגולותיו אלה הן הן שעמדו להציל את כל הצעירים שנאשמו בבולשביות, שהיו צפויים לעונשים קשים מאד.

אבל זו כבר היתה עבודתו הצבורית האחרונה של נפך. מאז התחילה פתילת חייו מהבהבת ודועכת קימעא, קימעא...

ו.

באמצע הקיץ שנת 1290 יצאו הפולנים ממינסק, ושוב נכנסו אליה הבול־שביקים, לרגלם קפאו החיים בעיר בכלל, והחיים הצבוריים הישראליים בפרט. איש, איש נטרד לצרכיו ולדאגותיו, שהלכו הלוך ורב מיום ליום. כל אחד התיחד עם עצמו ועם טרדות־עצמו, ולמה שיוצא מאותה עוגה לא היה לבו פנוי כלל. באותה עת שבה והתעצמה מחלת נפך, והרופאים מצאו צורך בדבר לכרות לו־גם את רגלו השניה. בשקט ובדומיה נשא נפך את קשי גורלו, וכשהיו באים אליו אנשים לבקרו, היה מתאמץ לדחות את השיחה מיסורי־עצמו ליסורי־הצבור, שנגעו אל לבו ביותר. אבל ככל אשר הורע המצב בעיר, כך התחילו הבקורים הולכים ופוחתים. רק לעתים רחוקות היו באים אליו האחד והשני מידידיו ואחיו־לדעה כדי לתנות לפני אדם פקח ויהודי כשר זה את צרות נפשם ואת צרות־הכלל, ונפטרים ממנו מנוחמים ומאוששים. הזקן הנוטה למות הזה עוד נשאר להיות כשהיה מקור מפכה תנחומים לפרט ולכלל. מפני דלדול מצבו החמרי נעשתה כלכלתו גרועה יותר ויותר, והיא שהגבירה את מחלתו וקרבה את מיתתו. מובדל ומופרש מן העולם אשר מחוץ כמו בקיר־ברזל, לא יכלה להגיע אליו גם עזרת חבר צעירים ממכבדיו ומוקיריו באמריקה, שזכרו לו את חסדו אתם מלפנים בהיותם תלמידיו בבית־הספר למלאכה.

וכך גוע נפך גויעה אטית בעוד רוחו חדש אתו והוא חולם חלומות, כי עוד מעט והעיר תנצל מן המצור ולו תנתן האפשרות למות בארץ־ישראל.

בהרגישו כי ימיו ספורים, בקש מדעיו וידידיו שנאספו ליד מטתו, כי כבואם לגמול אתו את החסד האחרון, לא יספדו ולא יבכו לו, כי אם יזמרו במקהלה על גל קברו את שירת „התקוה"...

משאלה מופלאה במינה זו מוסיפה פנינה מזהרת באישיותו הציונית של יהודה בן מרדכי נפך.

התכן.